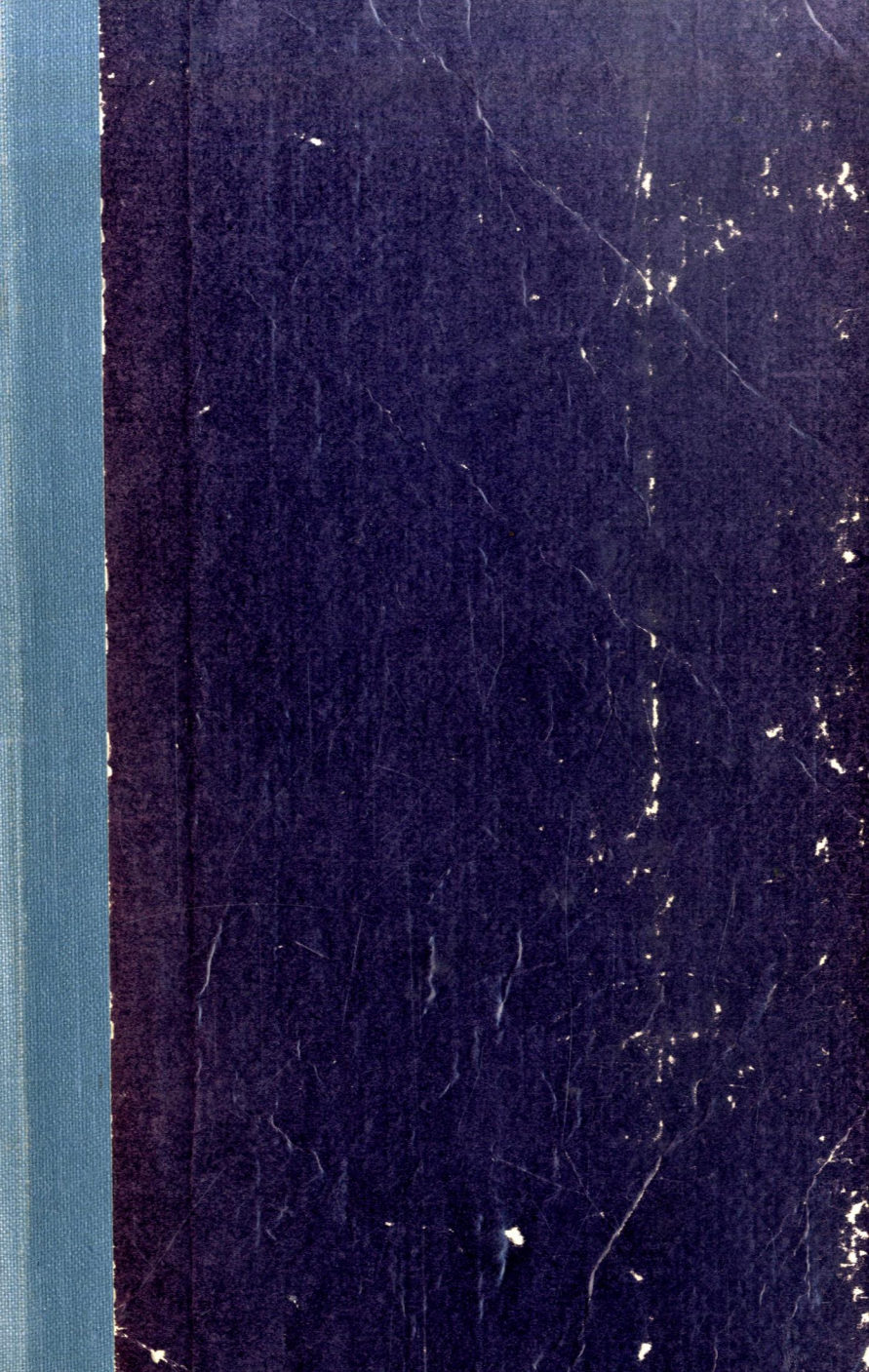
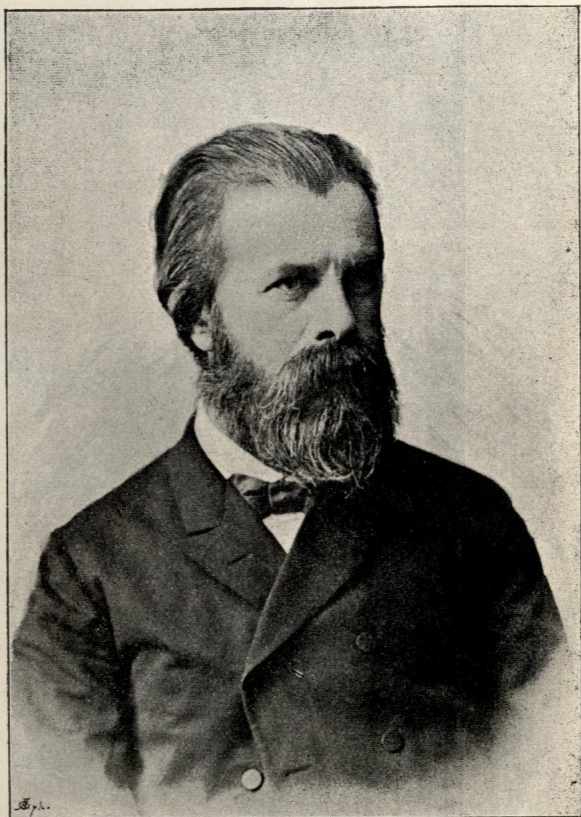






М. Драгмановъ

06

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ
ДРАГОМАНОВ
1841 — 1895.

*Его юбилей, смерть, автобіографія
і спис творів.*

С портретом небіжчика.

Зладив і видав

—❧— М. ПАВЛИК —❧—

Коштом Українців.



Львів, 1896.

З друкарні В. Манецкого, під управою В. Годака.

3) (с 47.71) 18° (092) + 301 (с 47.71) (092) +

5 (с) У 18° (092) +

12 [Брагоманов]

10 p.

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ И- 34394

Львів. Бібліотека

АН УРСР

~~1. 102~~ - к. Спр.

III
A-721

ЗМІСТ.

✓ Передне слівце, М. Павлика

Юбилей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова.

✓ Вступ 1—1

✓ Віче

✓ Лист акад. радикалів із Кракова . . . 3—3

Промови:

Дра С. Даниловича . . . 3—7, 15—16, 20

Федора Котюка 7—8

✓ М. Павлика 8—8, 13, 19

Івана Сандуляка 8—9, 20

Івана Міхаса 9—10

Яна Копетинського 10—10

Николи Канафоцького 11—11

Андрія Кисіля 11—12, 18

Дра К. Трильовського . . . 12—13, 18—19

Резолюція політ. 13—14

Юрка Лутчака 16—16

Іосифа Гудеца 16—17

Стефана Крайківського . . . 17—18

Стефана Новаковського (і телеграма до М. П-ча) 18, 21

Павла Левіцького 20—21

✓ Перші збори руско-українського про-
світного Товариства „Поступ“ . . . 22—23

Властивий юбилей

Промови:

✓ М. Павлика	23—25, 36—43
✓ Дра Івана Франка	25—36
Дарунки для М. П-ча	43—49

Привіти для М. П-ча:

✓ Із Полтавщини	49—51
✓ Від молоді-учнів столиці Н. Н.	51—52
Від українських художів	52—53
Від старших Українців унів. города Н. Н.	53—54
Від НН-ців (до Альбома України)	55—57
Із київської губернії	57—58
✓ Від молодіжі унів. города Н. Н.	58—59
Із Херсонської губ.	59—61
✓ Від старших Укр. унів. города Н. Н.	62—63
Із Бессарабської губ.	63—64
✓ Від молодіжі унів. гор. Н. Н.	65—66
Від гурту Українок унів. города Н. Н.	66—67
Від незвісних авторів	67—68
Від прихильників і ровесників	68—72
✓ Від унів. молодіжі в Н. Н.	72—74
✓ Отъ читателей и почитателей	74—76
Із Чернігівської губ.	76—82
Із Харківської губ.	82—84
Від П. Дашкевича і А. Ляхоцького	84—85
Від Хведора Вовка	85—85
Від С. Степняка, Е. Лазарева і Ф. Вол- ховського	85—88

Адреси і телеграми з Галичини	88—95
---	-------

Промови учасників юбилея:

Ярослава Розводи	95—96
Стефана Новаковского	96—96
Яна Чопа	97—97
✓ Наталії Кобринської	97—99
✓ Василя Стефаника	99—100
✓ Івана Сандуляка	100—100

✓ Івана Копача	100—102
Дениса Лукіяновича	102—103
Комере	104—104
Відповідь Михайла Петровича Драго- манова	105—112
Привіти європейських учених	
Альфреда Рамбо	113—115
В. К. Морфілля	115—115
Г. Пітре	116 117
Л. Леже	117—118
Моріца Шіффа	118—120
Г. Парі <i>са</i>	120—121
Д. Д. А. (Български Прѣгледъ)	122—127
Юрія Полівки	128—128
Анрі Карноа	128—130
Відповідь М. П. Драгоманова на при- віти європейських учених	130—131

Смерть і похорони Михайла Петровича Драго- манова.

Вступні голоси:	
✓ М. Павлика	134—148
П. Вартового (Над труною М. Др-ва)	149—152
Іллі Димитрова (Спомин остатної лекції)	152—156
Похорони Михайла Петровича Драго- манова.	
Загальне вражінє (Дра Б. Мінцеса)	157—158
Вінці і написи на них	159—162
Надгробні промови	
✓ Ректора В. Школи Дмитра Агури	162—171
Іллі Димитрова	171—180
Дра Бориса Мінцеса	180—182
Кр. Пастухова	183—188
Проф. Гр. А. Бѣлковского	188—195
Подяка від сім'ї Драгоманова і Шиш- манова	195—196

Жалібні телеграми і листи (в тім:)

Від завалівських радикалів	202—203
✓ Від „Учеників“ з України	203—204
Від Ю. Яворського	205—209
Від С. Степняка	211—211
Від Ф. Волховського	212—212
Від А. Хванька	214, 216—219
Від Андруха Шмігельського	220—221

Внімки з відзивів газет по поводу
смерти М. П. Драгоманова

А) Болгарских

„Млада България“	222—226
„Социалистъ“	226—227
„Народни Права“	228—231
„Мисль“	232—235
„Прогрессъ“	235—241
„Bulgarisches Echo“	241—243
„Български Прѣгледъ“	244—249

Б) Руских

г) Радикальних

✓ „Хлібороб“	249—250
✓ „Громадський Голос“	250—253
✓ „Житє і Слово“	253—255

б) Народовских

✓ „Дѣло“ (. . . Др. О-скій)	255—257, 278—289
✓ „Зоря“	257—257
✓ „Буковина“ (Т. Галин)	257—274
✓ „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“	274—274
✓ „Правда“	275—278

в) Староруских

✓ „Галичанинъ“	289—292
„Вѣсѣда“	293—296

В) Вільний російський голос

„Летучіє Листки“ (Вас. Жукъ)	296—301
Лист из Чернигова до ред. „Народа“ по поводу смерти М. П. Драгоманова	301—304
✓ Голос кружка радикальної молодіжі на Україні с поводу смерти М. П. Драгоманова	305—310
Перші поминки М. П. Драгоманова (у Кракові)	

Промови:

В. Стефаника	310—311
Поляка з Конгресівки	312—314
Иги. Дашинського	314—316
Литвина	316—317
Кесякова (Болгарина)	317—317
Відозва (для складок на твори)	317—319
Польські соціалісти як реставратори Поль- щі od morza do morza	319—322
Увага від редакції „Народа“	322—326

Автобіографія М. П Драгоманова

Вступ, М. П.	329—330
✓ Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова	331—379
Доповнене до Автоб. замітки	381—395
✓ Михайло Драгоманов — український і ро- сійський писатель	399—406

Додатки

Из чешких голосів по поводу смерти М. П.
Драгоманова.

Nase Doba, Red. Dr. T. Masaryk	407—413
Lumír, Dr. Em. Fařt	414—423
Кілька слів одного софійського студен- та про проф. М. Драгоманова (Г. Цфнова)	43—427

Решта голосів из України с поводу смерти М. Драгоманова і вінці на его могилу	428—442
<i>Спис творів М. П. Драгоманова</i>	I—XXXIV
<i>Деякі поправки й додатки</i>	



ПЕРЕДНЕ СЛІВЦЕ.

Думалося видати книжку тільки про юбилей М. Петровича, і обізватися тут самим радісним словом. Думалося сказати Землякам, що юбилей той направив, подекуди, промахи їх протів М. Петровича і справи, котрій він служив, і звів їх на добру дорогу. Бажаючи, щоби юбилей М. Петровича став початком відродин Руси - України, нам думалося тут закликати Земляків до студій над працями М. Петровича, єго напрямком і цілями, пронятися ними і працювати для них — на радість великого юбилата.

Та сповнилися віщі слова М. Петровича, що юбилей єго, то zarazом і єго похорони. І от, до опису юбилея, нам приходить ся додати й опис смерти М. Петровича і, — для доповнення образу єго житя, — єго автобіографію і бібліографію єго творів.

Тим часом як юбилей М. Петровича зворушив і згорнув до купи усі радикальні еле-

менти Руси-України, — смерть єго потрясла до глибини душі ще далеко ширші круги — і своїх і чужих. Русини аж тепер порозуміли, як слід, кого вони мали і втерjali на віки. Отже, коли юбилей наложив на Земляків чималі обовязки для справи, котру заступав М. Петрович, то смерть єго вдвоє ті обовязки. Тепер ми мусимо тим докладніше узнати єго і йти в єго сліди. Нехай же отся книга буде початком до того.

Перед грізним фактом смерти М Петровича повинні перестати серед щирих та поступових Русинів-Українців усякі вузько-кружкові рахунки. Рамки, зачеркнені М. Петровичем для праці коло поступу України — такі широкі, що в них помістяться усі ті робітники, котрі дійсно бажають такого поступу. Ставаймо-ж у ряди, більше чи менше передні, збиті вкупу чи роскинені, працюймо більше чи менше радикально, аби тільки для одної цілі — визволу нашої країни від усякої неволі. Сінтез усіх поступових змагань на Руси-Україні, полишив нам М. Петрович. Якби тільки ми всвоїли собі той сінтез і, вкупі с тим, узяли собі за примір нашого життя і нашої праці — єго життя і єго працю..

М. Павлик.



Ю Б И Л Е Й

30-літньої праці

М. П. ДРАГОМАНОВА

1864 — 1894.



M. R. APATOMAHORA

1894 - 1895

Ю Б И Л Е Й

30-літньої праці

Михайла Петровича Драгоманова

1894 року минуло тридцять літ після першого літературно-наукового виступу Михайла Петровича Драгоманова, після дістupu его про *venia legendi* в ківському університеті, по всесвітній історії, в 1864 р., на тему опублікованої тодіж праці его п. з. *Императоръ Тиберій*.

Бажаючи вшанувати невсипущу працю Михайла Петровича, за увесь той час, для розвою України, — прихильники его устроїли 30-літній юбилей тої праці.

Юбилей той відбувся 16 н. ст. декабрю 1894 р., у Львові. Скликано народне віче — для показу, на кілько в галицко-рускім народі збудилася свідомість, під впливом праці Михайла Петровича; основано нове товариство „Поступ“ для просвіти ширших мас того народу, в дусі і напрямку Михайла Петровича; нарешті устроєно і властивий юбилей, для оцінки праці Михайла Петровича і подяки єму за неї.

Усе те відбулося в великій ратушевій салі.

В І Ч Е.

На віче, скликане політичним товариством „Народна Воля“ і комітетом із селян різних повітів Галичини, зійшлося поперх 600 людей, — по найбільшій частині руских селян із цілої Галичини. Селян тих було би ще далеко більше, якби не різні перепони, як: боязнь заборони віча, оправдана систематичними заборонами радикальних і всяких віч, далека і тяжка дорога через зиму, бідність наших селян і т. п. То зійхалися тільки самі вибрані селяне-радикали, деякі навіть на товариський кошт. Більшою купою явилися тільки селяне львівського повіту, — котрими доси львівські Русини зовсім не займалися і котрі були розрухані перед вічем аж нашими радикалами.

До наших селян пристали і деякі селяне Мазури львівського повіту, руска і польська радикальна молодіж і по часті львівські робітники.

Віче отворив Михайло Павлик, — вказуючи на те, що се перше радикальне віче в столиці краю, що воно важне не тільки з огляду на радикалів, але і з огляду на всіх Русинів, котрі, як плебейський народ, мають ся найгірше з усіх народів Австрії. Віче власне має обговорити стан Русинів і дати способи, як їм добути ся з него.

Зібрані, через аклямацію, вибрали головою віча М. Павлика, а заступниками голови, селян: Павла Думку із Купчинець Тернопільського повіту, Івана Сандуляка із Карлова, Снятинського повіту, і писаря магістратського зі Станіслава Щасного Творовського. Покликавши на секретарів віча: Василя Стефаника,

медика із Кракова, і Стефана Крайківського, селянина із Торок під Перемишлем, голова, відчитав телеграму від českých поступових студентів: „Sjezdu bratrsky pozdrav“ і таке письмо від руских академіків-радикалів із Кракова:

„Товаришам, зібравшимся на віче і юбилей нашого апостола правди і науки, Михайла Драгоманова, пересилаємо з чужини дружний привіт. Нехай в хвилю, коли полоно — і москвофіли підривають що раз більше основи нашого самостійного національного життя, а „опозиційні“ народовці, забившись в кут „принципальної“ безпринципності, викликають поволи цілковиту моральну анархію серед суспільности, — нехай в таку хвилю праця Ваша дасть початок широкій політичній організації народній, і вказуючи, посеред загальної темряви, ясні думки нашої радикальної програми, з'єдинить під стягом радикалізму всі живі сили українсько-руського народу. Того бажаємо Вам в інтересі партійним, а передовсім загально-національним“.

Зібрані прийняли телеграму і особливо письмо оплесками і окликами: „славно“.

В справі першої точки наради: теперішній стан руского народу, — промовляв перший Др. Северин Данилович, адвокат із Коломиї і показав політичний бік справи. До недавна Русини в політиці, а іменно підчас виборів ишли мов вівці, в один бік. Протівкандидата польского, ставлено кандидата руского — і нікому і в голову не приходило питати его за програму, політичну віру і т. п. Сей стан не змінився навіть після того, як появилися народовці. Вони ріжнилися від „старих“ чи „москвофілів“ тільки теорією про осібність українского

народу, правописю та трохи мовою, а во усім иншим тобули тіж самі старі, іменно що до простого народу. І одні і другі вважали робучий руский люд, селян, тільки за декорацію або средство для піддержки своїх інтересів, т. є. інтересів рускої інтелігенції в Галичині: руских поїв і руских урядників. Зворот у рускім партійнім житю настав аж після повстання третої рускої партії — радикальної, котра поклала собі за ціль організацію руских селян, для їх власних інтересів. І вийшло таке: і старі і народовці, котрі взаємно так дуже жерлися, особливо після т. зв. „нової ери“, кинули ся вкупі на радикалів, як на своїх спільних ворогів. То показалося найкраще підчас виборів до ради державної 1891 р. Тоді бесідник кандидував у коломийскім окрузі і єго поборювали остатними способами, остатними підлостями, і народовці і москвофіли, котрі дружно підперли, протів него, новоерского кандидата, д. Підляшецького. Після нової ери в 1891 р. коли народовців управительствено, настала страшенна колотня підчас виборів і в загалі між „ново-еристами“ і москвофілами. Та сим остатнім жаль було тільки, що вони випали з ласки правительства; але, де тільки ішло про радикала, — от як напр. у Бродскім повіті, — там одні і другі по приятельски подають собі руки і поборюють радикала. Найгірше кидаються одні і другі по селах, на самих селян радикалів, — т. є. на масу організуємих. Уживають протівних по усіх церковних і світських сил: проклинають, церквах тероризують, доносять, насилають жандармів, викликаючи безчисленні ревізії, арешти, переслідування і процеси з боку властей.

Опроче, так самісінько виступають протів радикалів і Поляки. Що се все значить? Чому народовці усяких барв і москвофіли так кидаються на селянську партію на рівні з посідаючими польськими верствами? Річ проста:

Прийшов час, коли селяне самі стали до праці, самі хочуть рішати про свою долю, самі хочуть вибороти собі ліпший бит і кажуть до своїх посварених інтелігентів: Нас тут більше! Заспокійте перше наші потреби, а потім сваріться собі за з і ль! Та мало того. Тут грає ролю і клясова боротьба. Робітники, маси, що працюють коло рілі, по варстатах, домагаються поліпшення свого биту. Се зачалося і у нас насамперед по містах, межи робітниками, де люде світліші, потім пішло і до селян, серед котрих почала будити свідомість і в тім напрямку руска радикальна партія. Селяне зрозуміли се відразу і як би не ставлені перешкоди, то партія наша мала би не сотки, а тисячі членів, бо се така справа, що не треба багато говорити, писати, агітувати, бо тут головний агітатор — нужда. Се й зрозуміла інтелігенція руска, котрій той рух грозив шкодою в єї інтересах клясових і тому з'єдналася зі своїм дотеперішнім ворогом, зі шляхтою польскою. Та політика, котру репрезентує Барвінський, іде до того, щоби вдержати в руках руский масовий рух. Так само рух масовий польского народу виломлюєся тепер з під усякої клясової опіки.

З інших партій руских, котрі не йдуть ані з радикалами, ані з Барвінським, лишилися тільки недобитки, під проводом Романчука, котрі не знають, куди їм ити. З тих недобитків

народовскої партії чесні люде мусять нарешті застановитися: Що ж то? Давно ми йшли протів шляхти, тепер кажуть нам ити їй під лад! Велика частина народовців чує се тепер, та не має сміливости зірвати з Барвінским. Але скорше чи пізніше ті люде мусять рішитися, куди йти.

Т. зв. стара, або москвофільська партія ріжниться від народовскої тільки правописію і догматом про несаможієність руского народу. До „нової ери“ вона не пристала, але на ділі іде за нею. То значить, що властиво обі ті партії зовсім не є політичними партіями: вони ріжняться між собою тільки поглядами граматичними і етнографічними, а на ділі маємо на Руси тільки дві партії: одна така, що хоче йти з народними масами, а друга така, що не хоче йти з ними.

Як бачимо, діло стоїть так: всі Русини повинні рішитися і сказати своїм послам: інтелігенції рускої тільки капка, хиба яких 5 на сто, ми без народу нічо не можемо, значить мусимо йти з масами народними, дбати про їх добро і просвіту, а хто хоче, най тримається панскої клямки. Ось ті дві партії. Радикали идуть консеквентно з народом. Домагання радикальної партії приймали і ставили собі також инчі групи. Вахнянин на передвиборчих зборах відрецитував частину радикальної програми, та що з того? Ледви прийїхав до Відня, тай забув за все. (Оклики: Ганьба!) Ми идемо консеквентно, не боїмося переслідовань. Ми мали доси більше як 50 процесів і не дбаємо про те, яка спаде на нас любов чи ласка панска, а йдемо на перед просто і чесно. Тим наша пар-

тія здобула собі серед народу пошановане. — Вже те, що противники наші так завзято борються з нами, доказує, що партія наша здобуває собі також силу. Настав час боротьби не виключно національної, але і класової, боротьби маючих з немаючими, визискуваних з визискувачами. Обовязок інтелігенції рускої стати на боці народу. Будучність нашої партії велика, треба тільки людей, а тоді рух наш піде так само могутчо, як рух наших давних радикалів XVI—XVII в., козаків. Взиваю всіх Русинів, особливо інтелігентних, в котрих ще не вгасла любов до того сірака, щоби ставали вкупі з нами, щоби помагали рускому народови вибороти собі ліпшу долю, щоби будинок нашої будучности слушно міг величатися таким окликом, який поклали Чехи на своїм народнім театрі: *нарід собі!* (Гучні браву).

Федір Котюк, селянин із Пістині, косівського повіту. Братя! Треба нам застановитися, що ми є, чи прості робітники, чи газди? Ріжні нам представляють: так і так, але ми є ді-вимо, як хто робит. (Славно!) Дуже міні мило бути у Львові (обзирає сая), тут так красно, що не треба ліпше, але маю рану в серци: та-же ми маємо тут своє, як то кажут, латане: маємо „Народний Дім“! Питаюсі: чому ми не в сали „Народного Дому“? Таже ми Русини, наші тати кров проливали. стьигалисі на него з остатного, — чи ж ми гірші Русини від тих, що тепер тримают „Н. Дім“? (Сильний крик: Ганьба!) Я там був на вічу, буде тому от як 12 рік Уперед була одна партія, руска чи москалофільска, держжилисі одного. А тепер пишут

не лиш протів Поляків, протів Чехів, але і Русини одни протів одних. А нас одна біда тисне, ци Русинів, ци Поляків. (Брава). Давбих пів віку свого, аби ми раз були людьми. (Славно!) Держімсі всі бідні, всі найнизчі разом (Брава), ци Русин, ци Поляк, ци Жид (кілька голосів: о, Жидів не хочемо!) — та же всьике панство также держитсі купи! Берімсі ми разом і держімсі радикальної партії.

Голова віча М. Павлик поясняє, що дійсно він обертався до управи „Нар. Дому“ з проською, позволити салі, та єму відмовлено, не сказавши причини, тільки стиснено плечима. Тоді бесідник обернувся до президента міста Львова, д-ра Мохнацкого і той зараз дав салю за дурно на всі нинішні збори, від раня до ночі (Славно!). Позаяк без того ми нині не мали би де зібратися, — бо у Львові дуже тяжко за салю, — вношу, щоби віче поручило президії подякувати д. президентови міста за єго чемність. (Ухвалено).

Іван Сандуляк із Карлова. Русине, пізнай себе, буде з тебе. Тішит мене, що нас тут тільки, хліборобів і робітників ріжної народности. Ми, як та рослина, дощем і бурев прибиті, тепер з трудом встаємо. Була панщина, били нас, томили, ми єі надіяли свободи. Прийшла свобода, конституція — ми єі не використали: не було кому нам вияснити і вести нас. Нарід при свободі зачъив бідніти. Селянин на селі пригноблений. Духовенство є проводирем кожного чоловіка, але вели нас то в один бік,

то в другий, а другі нас використовували, і знов ми підупали. Називають нас панамі, а ми жебраки. (Браво! Ми так упали, що дай боже двигнутися. Просвіти нам не давали, якої нам треба. Збудували Народний Дім, давали найбідніщі люде, а нині нас викинули і ми мусіли впрошуватися в комірне. Ми Русини опущені, не маємо иншої ради, як тільки програма радикальної партії. Дбаймо сами за себе, бо другі за нас дбати не будуть. (Браво!)

Затим промовляли два львівські робітники-Русини: *Петро Левич* і *Сава Вандьо*, і розказали, як їх батьки потратили ґрунти, а вони зійшли в ряди робітників із голими руками — пролетаріату і як є тому пролетаріатови по містах і фабриках. Нарешті взивали селян, щоби держалися спільно з робітниками, особливо домагаючися загального голосованя. Оба говорили по руски, хоть і не добре.

Іван Міхас, селянин із Морозович, Самбірського повіту, начальник громади, в основно обробленім відчиті, представив причини бідности по селах. Закидають хлопови, що бідніє через піянство. Приглядався я тому, йїздивем по повіті самбірським і староміським. Певне, що тут винна і коршма, але нас найбільше точить темнота. Через темноту нашу, нас визискують на всі боки. Одна з важних причин матеріальної руїни селян є брак такси при оплатах за треби церковні І що найцікавіще: чим де темніщі селяне, тим більше домагаються від них попи і руйнують їх. Я знаю села, де попи,

зверхність громадска і жида одни навперед одних визискують селян. В однім селі зверхність громадска спроневірила податки, а люде не мали відки платити. За се уряд податковий заінтабелювався на громадскім ґрунті. Піп там здирає селян немилосердно: похорони, метрики коштують по 30 зр. і більше. З сего вийшло, що по 50 роках ціле село зійшло на пролетарів і лайдаків. Товариства асекураційні не приймають їх і так і по инчих селах в наших горах. Ся руїна походить від попів, нотарів за оплати штемплів і таких инчих. Фабрик у нас не ма зарібків також не ма. Нарід доведений до роспуки. Уряд повинен застановитися над тим. Віче взиває уряд, щоби видано уставу за треби і карано здирство попівске, нарівні з лихвою.

Відчит д. Міхаса зробив величезне вражіє. Та ще більше вражіє зробила дальша промова селянина *Яна Копетиньского*, зрущеного Мазура із Косцейова, львівського повіту. Він говорив ломаною рускою мовою і порушив усе, що нищить селян. Між инчим підніс справу лісів і пасовищ. Уся єго промова зводилася на те, щоби хлопи не тримали з панами, не вибирали їх ані до ради державної, ані до сойму, а трималися разом самі всі Русини і Поляки і вибирали своїх заступників. На жаль, ми не можемо подати докладно навіть змісту промови д. Копетиньского, бо за те сконфісковано „Дѣло“ і „Галичанина“.

В тім самім дусі промовляв і *Томаш Півко*, селянин, Мазур із Сокільник коло Львова. Говорив по польски.

Никола Канафоцкий, селянин із Городка піді Львовом. Чесні збори! Діл ґрунтовий є руїнов наших ґрунтово-сільських господарств. Потерпів на тім хлібороб, бо прийшов на крайну нужду: 1) через процеса, 2) через огні, 3) через не застосованєся взоровим господарствам і 4) через безчинність тяглою інвентаря, котрий мусить у него утримувати. На тім терпить ціла держава, асекураційні товариства, нищиться матеріал в лісах, множаться волоцюги і злодії; паші і хліба за грубі тисячі безпотрібно вийідає інвентарь. Справа ділу ґрунтового була уже в думі державній порушена, але для чого skutku не віднесла, того не знаю. Про тоє: 1) повинен діл ґрунтовий бути ограничений, 2) комасация ґрунтова хоть по части до забудованя принаймній на разі перепроваджена, 3) Виділ краєвий повинен займитися викупном двірських ґрунтів для упавших селян (бо гинути не можуть) на сплату ратами, 4) запровадити позичку системи Рафайзена і 5) ограничити женитьбу на важних пунктах (?).

Гринь Наконечний, селянин із Туринки, жовківського повіту, домагався від радикальної партії, щоби видавала господарску газету.

Андрей Кисіль, грайзлерник (склепар) зі Львова, почав свою промову тим, що він не радикал, але, чуючи тут тільки добрих справ, остаточно годиться з радикалами. Кисіль говорив про еміграцію селян і єї причини, при чому підніс іронічно одну з причин еміграції, подавану великими панами — деморалізацію,

виказуючи, що та деморалізація практикується як раз при виборах. Нарешті взивав селян, щоби при виборах 1895 р. держалися купи. Кисіль говорив гарно по руски.

Треба завважати, що підчас промов селян, особливо Копетинського і др., селяне львівського повіту перемінилися в одно живе тіло, викрикаюче з болю чи вдоволення, гестикулює і т. и. так, що майже що хвиля треба було їх здержувати, щоби не перепиняли бесідників і спокійного ходу віча.

Др. Кирило Трильовский, адвокатский кандидат зі Снятина, говорив довго і так остро, що й за его промову сконфісковано „Дѣло“ і „Галичанина“. Др. Трильовский виказував ріжницю інтересів межи посідаючими і бідними: межи панами і робітниками, та селянами. Радикали організують селян на основі соціалізму, так само як організуються міські робітники, для того, щоби добути селянам політичну свободу і за тим поправити їх долю. Ми тепер майже не маємо волі — нас не допускають збиратися на віча, не дозволяють усеї правди друкувати; теперішня виборча ординація не дозволяє нам мати своїх заступників у раді державній, соймі і раді повітовій, напр. ще не чути було, або хлоп був маршалком ради повітової. Сей прикрий стан ще погіршила т. зв. „нова ера“, котра зреклася прав мужика і стала попирати політику лизунства. Наші послі зовсім не боронять політичних свобод і інтересів мужицтва. Нова ординація виборча, котру предкладають пани, новий закон карний, проект окружних війтів — то все некористне для

селян і робітників. Селянам руским і польським і робітникам треба організуватися і добиватися разом прав для робучого люду. Ми панів можемо шапками закинути, бо нас мільйони. (Довгі оплески).

Михайло Павлик. Ми, галицькі Русини, ведучи політику, мусимо все оглядатися на своїх братів у Росії, бо там нас найбільше. Так і роблять наші партії, при чому одні идуть до спільности з Українцями, а другі з Москалями, вважаючи і їх за Русинів. Та ці погляди не такі важні. Важніша тут політика. Ми не вимагаємо від наших москвофілів, щоби зреклися спільности з Москалями, але конче вимагаємо від них, аби бажали політичної волі і для Москалів і для всіх народів Росії. Тільки з такими москвофілами ми можемо йти спільно в політиці. Так само ми не можемо йти спільно і з тими Поляками, що радиби волі в Росії, а тут давають усяку волю.

На внесок Дра Трильовского, віче ухвалює таку резолюцію :

„Зваживши, що теперішні політичні відносини в Австрійській державі незвичайно неприхильні для правильного розвитку нашого народу; зваживши, що як репрезентаційні тіла в теперішнім складі, так і державні органи стоять передовсім на сторожі класових інтересів посідаючої верстви і що особливо в останніх часах посідаючі класи використовують своє домінуюче становище в тім напрямку, щоби загал працюючої класи обмежити навіть у тій дрібці політичних свобод, які їм призна-

ють теперішні державні закони; зваживши, що ті класи не тільки визискують для того існуючі закони, але і при ухваленю нових законів і реформ лишають фірточки для своїх привілеїв; зваживши, врешті, що такий стан шкодить і національним інтересам нашого народу, —

„Віче рішучо протестує протів такого стану річей і взиває всі опозиційні, дійсно демократичні елементи до завзятої і невсипучої боротьби протів него.

„Віче заявляє, що для здорового розвою нашого народу доконечне особливо злученє всіх опозиційних сил руского народу для зреалізовання тої точки радикальної програми, котра домагаєся волі особи, слова, сходи, товариств, печати, сумління, забезпечення кожній одиниці без ріжниці пола як найповнішого впливу на рішанє всіх питань політичного житя, автономії громад, повітів, країв у справах, котрі тільки їх дотикають, уділення кождому народови можности як найповнішого культурного розвою.

„Віче заявляє, що руска радикальна партія повинна іти в своїх політичних змаганнях рука в руку з галицкою соціалістично-робітничкою партією і висказує бажанє, щоби і між польським селянством усі поступові елементи получилися разом в одну поступову мужицку партію і разом з радикалами і соціалістами стали до боротьби за політичні свободи і в загалі за інтереси працюючої класи.

„Віче взиває всіх прихильників радикальної партії, щоби численно вступали в товариства „Народна Воля“ і „Поступ“ і щоби всіми силами ширили радикальні газети „Хлібороб“ і „Народ“ і інші радикальні виданя“.

При другій точці віча — найблизчі вибори і загальне голосованє, — говорив *Др. Данилович*. Що є загальне голосованє, знаєте. Ми не хочемо, щоби були якісь курії. Ми хочемо, щоби кождий мав один голос: чи він має 10 сіл, чи одно, чи нічо. Хочемо, щоби тайно він голосував, щоби ніхто не міг его інакше зневолювати. Напір працюючого народу за загальним голосованєм великий. Парлямент уже згодився радити над тим, але не хоче дати загального голосованя, то справа тягнєся. Хочє завести ще одну курію — для робітників. Але робітники на охлапи не хочуть ся годити. І ми на то не згодимося і не перестанемо добиватись загального голосованя.

Надходять вибори на слідуєчий рік — будуть десь у червни. Справ важних на соймі купа: закони польованя, санітарний, голосованя, получєня в окружні громади, зміна ординації виборчої в громадах. Є такі села, що арендар і посесор мають одно коло і вибирають третину радних, кілька богатших другу третину, і тогди годі вже народови вибрати свою більшість. Для того ми не повинни допустити кандидатів не наших. Треба скликувати віча, а не позволять віча, то кождий празник, кождий ярмарок най буде для вас вічем, а тогди всякі заклази не допоможуть. В кождім селі най завяжєся комітет виборчий. Най він уважає, щоби скрізь по селах самі наші виборці вийшли. Старайтєся, щоби громади від тепер мали своїх людей, своїх виборців. І то щирогє хлопа, — не пана, не ксьондза, але такого, котрий би стояв за хлопекою справою. В „Народній Волі“ звідуйтєся за всякі поради. Де можна,

виберіть самого радикала, де не можна — старайтеся вибрати такого, котрий обіцяє, що буде за нами стояти. А за него довідається від „Народної Волі“. І не бійтеся, що наші кандидати упадуть. Держімся разом і кładім кандидатів радикальних, а „Народна Воля“ має вести вибори

Юрко Лутчан, селянин з Ілинець, коло Коломиї. Тільки загальне голосоване забезпечить нам вибір таких послів, яких хоче нарід. Не можемо надіятися на теперішніх послів, що вони реформу виборчу переведуть — в нас самих сила. Кажуть: от, бог дасть якое; але так годі: бог є в небі, але божих прав на землі нема, лиш є людські права. Отже, коли хочемо, абиємо мали ліпші права, то сами берімся до тої важної справи, лучімся з робітниками, а так дістанемо то, чого хочемо.

Іосиф Гудец, зецер зі Львова, звинившиися, що не вміє по руски, промовляє по польски — іменем галицької соціально-демократичної партії. Imieniem partyi socyalno-demokratycznej zaznaczam z tego, co tu widzę, nadzieję, że wy pójdziecie z nami i podają radykałom dłoń do uścisku w walce o powszechne prawo wyborcze. Jest to rzecz pierwsza, którą zdobyć musimy, by się podnieść z tego ucisku, pod którym jęczymy obecnie. Parlament reguluje wszystkie sprawy; my, robotnicy, nie mamy tam głosu, a wy przez prawyборы macie tylko cichy. Tu w tej sali już po sto razy głos nasz rozbrzmiewał, że żадamy powszechnego prawa wyborczego. Od szeregu lat to powtarzamy,

lecz zawsze napróżno. Głos nasz jest jeszcze za słaby, gdyż w kraju jest większość rolników. Dla tego z upragnieniem czekamy tej chwili, kiedy lud od radła i brony głos swój podniesie, wówczas zbledną stańczyki i sprawiedliwe prawa ludu zwyciężą. Jeżeli się zważy, że lud biednieje, że tylko mała część może się utrzymać na ojcowiznie, a coraz więcej idzie na robotników, to musimy przyjść do przekonania, że prędzej czy później wszystek lud roboczy stanie do walki o to prawo. Cieszymy się więc, że wy stajecie do tej walki.

Jak was po powiatach gnębia, tak i my tu jesteśmy prześladowani, ale szereg usiłowań i pracy doprowadził już do tego, że nam się pozwalają zbierać. Jeżeli pójdziecie w nasze ślady, jeżeli prześladowania was nie zniechęcą, my z całym sercem będziemy wam dopomagali. Fałszywi przyjaciele przymilają się do was, mówią o oświacie ludu, o podniesieniu dobrobytu, ale na ręce wkładają wam kajdany. Radzą tam we Wiedniu o reformie wyborczej, ale to jest tylko sposób, by się utrzymać na wierzchu. Robotnicy miejscy zagrozili powszechnym strajkiem: jeżeli nam nie dacie praw, my nie damy wam swej pracy, zastanowimy wszystkie maszyny i warstaty, choćbyśmy mieli głodem przymierać. W nadziei, że wy nam w tym razie dopomożecie, kończę okrzykiem; niech żyje i rozwija się partya radykalna! (Брава).

Стефан Крайківський, селянин. Робітники домагалися права загального голосованя — уряд дає їм якусь п'яту курію і якби робітники прийняли се, то і нам, селянам, було би тяжче

2

Львів. Бібліотека
АН УРСР

~~1. 102~~ к. с/р.

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 11- 34 2011

добитися свого. Як-єсте чули, робітники хочуть зробити стрейк, коли їм не дадуть загального голосованя, — отже я вношу, щоби ми, селяне, тогди помагали їм. Не маємо грошей, але послаймо їм наші продукти, щоби могли витримати в борбі.

Серед бурі оплесків, віче приймає сей внесок.

Андрей Нисіль. Уряд хоче ніби годити робітників, дають право записаним до каси хорих, а таких мало. Дають право тим, що більше платять (5 зр.) Дають право лиш письменним. А се кривда, бо чому нас не вчать? Правобори нас нищать; тепер панам легко нас перееднати, а потім сами роблять собі інтерес — от через закон горівчаний вони піднесли ціну за горівку і так далі. Тільки загальне голосоване може нас двигнути.

Ст. Новановский говорить в тім самім дусі. Тільки загальне право голосованя є справедливе, бо воно робить рівними бідних і богатих.

Др. К. Трильовский. Вже старинні народи казали, що загальне голосоване потрібне. Коли всі дихаєм і п'єм воду, то і радити маємо над собою. Отже муємо добитися того, абиємо всі враз вибирали послів, через котрих маємо радитися, бо до таких порядків, як у Швайцарії, ити трудно. Ми навіть тепер повинні мати у Відні 27 мужицких послів. А кільки їх маємо? (Голоси: ані одного!) До сойму мало би прийти 47, але і того не маємо. Богач має велике пра-

во: на 500 панів иде один посол, міщан 35 тисяч вибирає одного посла, а 200 тисяч мужиків також одного. Так і на сойм. Ми рівні до податку, до войска і до креміналу, але не рівні до виборів. Голосуємо через правиборців, їх є 1 726 000, — а без голосу мушин 24-літніх є 3 817.000! До войска иде кождий парубок і всі платимо посередні податки. Кажуть, що мужики непросвіщені, але чи богачі мудрі? Пани пхаються на мужицких послів не для того, аби їх боронити. Палата панів також чепотрібна. В загалі ціле виборче право несправедливе. Тепер нас хочуть зацитькати, радять над новими куріями, — і то вийшло від польских демократів славних, як Рутовский. Ті демократи польскі нам не допоможуть. Нам допоможуть тільки робітники і селяне польскі „Народна Воля“ буде у нас вести вибори, оголосить кандидатів, хотьби і не все своїх, то і з инчих партій, але лиш таких, що будуть за загальним голосованем. До згоди з иншими руськими партіями тяжко. Обі старші партії до політики ще не дозрілі. Але ми хочемо, щоби й вони були в опозиції і надіємся, що нам шкодити не будуть, не будуть оглядатися ані на Баденіх, ані на митрополита.

Голова віча. Тов. передбесідник осудив загалом польску інтелігенцію, між ними особливо так зв. демократів. Для доказу, що й тут иде до ліпшого, позволю собі відчитати зібраним телеграму, котру я тільки що получил. (Читає)

Przemyśl, 16 grudnia 1894.

Zsolidaryzowani zupełnie z Waszym programem, przesyłamy Wam najserdeczniejsze życzenia powodzenia w pracy.

Radykalna młodzież polska w Przemyślu
(Славно!)

Віче ухвалює все те, що бесідники підносили.

З огляду на пізну пору і на те, що селяне вже досить обговорили свій економічний стан при першій точці — віче ухвалює пропустити третю точку нарад — економічне положення селян і їх організація, — і приступити до остаточної точки: внески членів.

Іван Сандуляк говорив про підвищення податків через підвищення клас ґрунтових. Лан панський межує з нивою селянською, а лан є в 6-ій класі, а ґрунт мужицький в 2-ій класі. Хоть наші ниви положені по болотах, а шарварки робиться коло панських ланів, шутрують панські лани мужицькими волами.

Др. Данилович пригадує, що тепер у соймі має бути ревідований катастер податку ґрунтового. При останнім катастрі покривджено мужиків. Отже сего року має бути лиш таксація, а не перенесення чи переміна клас ґрунтових. Селяне повинні се собі з'ясувати і вибрати відповідних послів.

Павло Левіцький, селянин із Каменецького повіту, говорив про остатні вибори. Жидки з панками зафатили найліпших виборових агітаторів і нікого нема, аби сю кривду направити. Були ліси, були поля — тепер нема ані

чим хліба спечи. Братя наші! тримаймося, абиємо побідили при виборах!..

Стефан Новаковський, селянин. Михайло Драгоманов є в Софії, в Болгарії і вчить нас, як боротися, як працювати. Огже я вношу, іменем селян, абиємо ухвалили післати ему таку телеграму (читає):

„Батьку рідний, просвітителю наш, Ти, що свою долю, своє жите, своє здорове посвятив для темного робучого люду, щоб его просвітити світлом правдивої науки, — прийми подяку за трицятьлітню працю Твою, від нас, руских хлопів, зібраних з цілої Галичини на рускім народнім вічу у Львові. За правду, за волю, котру Ти голосиш, будемо стояти до загины. Жичимо Тобі ще довгого жита, що б міг-єсь нас Твоєю мудрою радою просвічати, помагати нам дійти до скинення ярма неволі, що тяжить над хліборобом і робітником і до заведеня правдивого ладу на світі“.

Віче ухвалює се одноголосно.

Голова віча бажає, щоби ухвали такого славного віча не липилися без успіху, просить усіх на вечірниці в честь М. Драгоманова і закриває віче.

ПЕРШІ ЗБОРИ
Руско - українського просвітнього
Товариства „ПОСТУП“.

Віче закінчилося о 3 год. і зараз після него, тут же, відбулися перші загальні збори „Руско - українського просвітнього товариства „Поступ“. Після відчитання статуту, вибрано уряд товариства, а то: головою товариства Михайла Павлика, а членами виділу: Дра Івана Франка, Дениса Лукіяновича (медика), Дра Євгенія Вацика, Костя Бірецького (правника), Єроніма Калитовського (адвокатського кандидата) і Сидора Голубовича (правника).

Нововибраний голова пояснив, що „Поступ“ основано для звеличення нинішнього дня — юбілея Мих. П. Драгоманова, для просвіти руского народу в єго дусі. На сю пам'ятку Українці зложили і прислали для „Поступу“ 1000 рублів, котрі мають становити фонд імені М. Драгоманова. Фонд той буде збільшатися новими датками, а не будеса рушати тих грошей, тільки процент із них будеса обертати на видання „Поступу“. То мають бути книжочки про

всяку волю: політичну, економічну, релігійну і національну. В книжочках маєся пояснити, як добивалися тої волі в просвічених країнах, що значить та воля для нас і як єї добиватися нам. Тепер скажу ще одно. В § 12 нашого статуту говориться про почетних членів, а то, що почетним членом є той, „кого загальні збори товариства по причині єго заслуг для русько-українського народу таким членом іменують“. Не потребую Вам говорити про заслуги М. Драгоманова для руського народу, а скажу коротко, що ніхто з Русинів більше не заслужився для нашого народу. Отим то вношу, щоби світлі збори іменували М. Драгоманова першим і поки що єдиним почетним членом „Поступу“.

Збори ухвалюють се одноголосно.

На збори „Поступу“ надійшло кілька телеграмів, одна з них така:

Стрий, 15. груд. 1894.

Щастя боже розпочатому ділу!

Молоді стрийські радикали.

Властивий юбилей.

О 6 годині вечір зібралася, в тій же салі, майже вся та сама публіка.

Роздано усім портрет Драгсманова, після чого торжество отворив

Михайло Павлик. Братя-товариші! Нинішнє свято справляє за почином Українців із Росії. Вони, признаючи великі заслуги М. П. ча для Руси-України, окрім того, що сте чули на збо-

рах „Поступу“, зібрали для него багато і дорогих дарунків і писем. Та сего всего вони не могли там показати світові, ані висказати своїх думок, бо в Росії само имя Драгоманова страшне для уряду, і тих, котрих имили би на єго святі, чекала би велика кара. Тому то Українці російські передали то все нам, радикалам, аби-смо тут, на вільніщій частині нашої землі показали і висказали те, чого вони не можуть. З великим страхом приступали ми до сего діла. М. Драгоманов, яко руско-український діятель, такий великий, що тепер іще не легко оцінити, як треба, єго працю для Руси-України, а знов і ворогів у него не мало, навіть у нашій Галичині, і з усіх боків говорено нам: „і не зачинайте, не вдається“; нам не то не помагали, але знеохочували нас на кождім поступі. Тому то ми тремтіли до остатної хвили, бо не були певні, чи вдається нам отсе свято.

Тимчасом, дякуючи головно вам, братя-селяне, ранішні збори наші вийшли незвичайно світло. Сьогоднішнє віче показало, що праця наша, оперта на вказівках Михайла Драгоманова, вже видала плоди — принялася в народі, — так що тепер ми можемо сміливо пошанувати сего першого нашого робітника, — розумієся, як уміємо.

Та, ви братя-товариші, зверніть увагу особливо на голоси з України, бо в тих голосах зібрано усе, чого тепер бажають ті поневолені брати наші.

Сьогоднішнє свято буде так як би віче, то є говорити муть бесідники про жите і заслуги М. Петровича та відчитувати письма,—

тільки що над тим усім не буде дієкусії, спорів, як на вічу. Через те прошу, для порядку, вибрати собі провідника зборів.

Зібрані, через аклямацію, вибирають провідником зборів таки М. Павлика, котрий першому дає голос Дру Івану Франкові.

Др. Іван Франко

(повитаний рясними оплесками, виходить на трибуну і промовляє):

Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом. От се ж і ми нині, бажаючи сповнити свій обов'язок яко людей освічених, шануємо ім'я і заслуги Драгоманова по 30 роках его праці. Та для нас се не тільки обов'язок освічених людей, бо Драгоманов для нас є чимсь більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Через усіх тих 30 літ, а бодай від тоді, коли ми самі стали до прилюдної роботи, голос его був для нас заохотою, осторогою, вказівкою куди йти, голосом сумління — що робити, а чого не робити.

Тому, хто зимою сидить у теплій хаті, при веселім огні і при світлі, в кружку родини або добрих приятелів, не легко собі здумати, як то робиться тому, хто в ту саму пору, в холод та куревільницю, без дороги і просвітку іде пустим полем або густим лісом. Так само й нині годі собі докладно здумати те положіне, в яким була поступова молодіж руска в Галичині перед 20 роками. Без знання того, що навколо неї діється, без тямучих провідників, без книжок, без поради і заохоти ми йшли на осліп, читали що впало в руки і не знали, що зро-

бити з тими хлоскими сїмпатїями, що у нас були принесені з батьківського дому і з тим невеличким знанєм народнього житя, котре ми з сел принесли до Львова. Тут тих сїмпатїй ніхто не поділяв, тим житем ніхто не цікавився; нам казали вчитися для хліба, любити що найбільше я зик народа, а не сам народ.

Оттут то в великій пригоді нашому поколіню став Драгоманов. Друкованим словом і листами він почав впливати на нас, вказуючи нам інший, ширший світ по за тїсними межами нашої Галичини, вказуючи, до чого йде теперішня наука і якої праці та любови чекає від нас наш народ. Він нам показав, що наша любов до простого хлопа власне мусить бути підвалиною нашої роботи, що знанє народнього житя ми мусимо розширювати і збогачувати, а не забувати.

Та я не буду тут розповідати своїх споминів, бо маю говорити про наукову діяльність Драгоманова. Певна річ, що сеї діяльності я не можу вам виложити так основно і повно, як би я бажав, бо се втїмало б вас і многим не було би зрозуміле. А по друге — для повної характеристики Драгоманова і сего було б за мало, бо діяльність Драгоманова не обмежується на самі наукові праці. Єго руку, слїди єго духа ми бачимо на кождім полі нашого житя.

Наукова діяльність Драгоманова розпочинається разом з єго виступленєм перед публіку. Поперед усього треба одно сказати: Драгоманов не є і ніколи не був кабінетним ученим, таким, що тільки сидить у старих книжках та паперах і не дбає о те, що довкола него дієся. Єго наукова діяльність тим власне цікава, що вона

як найтісніше вяжеся з дійсним житєм. У него на першій місці завжди стоїть не книжка, а живий чоловік, маса людей. Він не написав ані одного слова, котре б не відносилося до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чутя окружуючої его громади. Оце живе чуте, той бистрий погляд, що завжди добачує потреби хвилі і вміє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєне — найліпше характеризує нам самого Драгоманова, характеризує его також як ученого.

Се можна найліпше побачити з того що він говорив перед 20 роками. В імя науки він почав нам голосити не те, що б ми відсеунулися від дійсного життя і его потреб, як говорили нам наші вчені. Він говорив щось зовсім противне, а власне те, що ми повинні всі свої сили віддати на услугу тому народови, тому хлопови, що нас годує своєю працею, що живе в біді і тьмі для того, що б ми могли дохачуватися світла, розуму і вмілости. Він казав нам громадити ту науку і вмілість, — але не для хліба, не для того, що б мати з неї дійну корову, а власне для того, що б ми мали чим і як відплатитися нашому народови за те, що ми від него одержали.

З фаху свого Драгоманов — історик і яко такий мусів би він, по думці наших учених, займатися царями, війнами, походами, різнями та всякими нещастями, які спадали на людей. Тимчасом він один із перших у Росії, а тїм більше у нас почав голосити інакше розумінє історії, бачити в ній по за царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю, їх

повільний розвій, зріст освіти і громадського життя.

Оттим то всякі сліди того масового життя і розвою були для него дуже цінні. У нас від давна вже вчені люде звернули увагу на те, що наш народ співає, оповідає про своє життя, свою бувальщину, свої радощі і смутки, на пісні, казки і оповідання народні. Многі люде записували їх, збирали, друкували, де хто забирався до того, щоби відгадувати з них душу того народу. Драгоманов був у нас перший, що взявся до щиро-наукової праці над тими творами народнього духа. Він разом з товаришем своїм професором Антоновичем уложив бо-ширний нарис праці над тими творами і оба вони розпочали й виконувати той нарис, видаючи Історичні пісні українського народу з дуже цінними поясненнями та вказівками для даль-ших робітників. В тій книжці оба наші вчені показали, які спомини зберігає у своїй пам'яті наш народ з тисячолітнього протягу свого іс-торичного життя, які сліди в його пам'яті поли-шили часи князів, часи татарського лихоліття і яке багатство величніх образів полишилося й доси з часів козаччини аж до смерті Хмель-ницького. На жаль, діло се, котре один англій-ський учений справедливо назвав предметом на-шої національної гордості, не було видавцями доведене до задуманого кінця і тільки значно пізніше, за границею сам Драгоманов видав і пояснив у двох невеличких книжечках пісні, про кнець козаччини на правім березі Дніпра і про Гетьманщину на лівім. А в третій, дуже гарній книжечці, він коротко, але вірно обма-лював на підставі пісень життя руско-україн-

ського народу за остатніх 100 літ, порядки рекрутські та панщизняні, далі скасоване панщини і нові явища в тім життю — зріст бідности, найми, заробітки в фабриках і т. д. Осібно він обробив пісні про скасоване панщини в Галичині і на Україні.

Не тільки пісні, але також і оповідання народні, оті байки, казки та приказки занимали Драгоманова. Він не тільки сам видав, ще бувши в Києві, багатий і дуже гарно впорядкований збірник народніх оповідань, але зробив більше ніж хто небудь інший на Україні для їх наукового виясненя. Між піснями і повістями він звернув головну увагу на такі, котрі давнійші вчені любили вважати власними творами нашого народу, придатними до розуміння его душі; Драгоманов, порівнюючи їх з піснями і оповіданнями інших народів, показав, що се твори зайшли, запозичені нами від сусід, а разом показав, яка то важна річ знати, відки і як ті твори заходили до нас і яку науку приносили нашому народови. Таким способом в тих „хлопських“ та „бабських“ піснях і казках, о котрих у нас і доси ще дехто говорить з погордою та лежковаженем, Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних звязків нашого народу з другими, свідоцтва о таких духових зносинах і виливах, о котрих ми маємо дуже мало інших, писаних свідоцтв. Замість відгадувати душу народа, ми вчимося з них ліпше розуміти історичний розвій народа, особливо розвій его вірувань і его фантазії.

Особливо в остатніх роках, живучи в Софії, столиці Болгарії, Драгоманов надрукував по болгарски цілий ряд таких праць про опо-

відання та вірування народні, в тім числі й наші. Праці ті поставили єго в ряді найліпших знавців того предмету в цілій Словянщині і о них з похвалою пишуть Німці, Французи та Американці і деякі вчені навмисно вчать ся нашої мови, щоби читати наші пісні та повісті народні і праці о них Драгоманова, тільки у нас — жаль сказати! — дуже мало хто навіть чував що небудь о тих працях, а таких, що їх читали, мабуть і на пальцях почислити можна.

Та всі ті праці, котрі моглиб заповнити ціле житє иншого ученого і зробити єму не малу славу, становлять тільки частину того, що написав Драгоманов про Україну. Він не обмежився на творах простого народа а написав також кілька цінних праць про наших найліпших писателів і вчених: Шевченка, Квітку, Григоровича, Костомарова, Куліша і інших. Він видав у Києві своїм коштом повісті нашого буковинського писателя Федьковича, додаючи до них переднє слово, в котрім дуже розумно розповів про початки писменства на народній мові в Галичині і на Буковині. Також в російських часописах він писав багато про наше письменство підносячи те що в нім було доброго а також вказуючи єго слабі боки. Про те він писав також у італіанських часописах, розказав дуже докладно про наше козацтво по німецьки, а зо знаменитим французким географом (землеписцем) Елізе Реклю описав Україну в єго великім творі — описі цілої землі. Коли ж уряд російський в р. 1876 заборонив зовсім українську літературу в Росії, Драгоманов один-однісінький підняв против сеї заборони голос в зїїзді вчених і писателів цілого світа в Парижі, показа-

вши на французській мові, чим є українське письменство, які плоди видало доси, яку важну прислугу воно мусить сповняти для піднесення просвіти великого руско-українського народу і яку величезну шкоду для розвою просвіти в самій Росії робить той дикий заказ.

Просвіта і письменство на Україні поставлені в таке дивне положення, що дуже часто люде, навіть наскрізь чесні і дуже розумні, але виховані в інших поглядах, говорять, що українська мова зовсім не придатна ані для школи ані для церкви, ані для уряду, ані для вищої науки, що український народ не є властиво ніякий особний народ, а тільки частина іншого — одні кажуть що московського, другі, що польського. Ті думки тепер уже не виступають так різко, ховаються по заулках, бо вони підкопані і ослаблені всім тим, що зроблено у нас за остатніх 30 літ. Але тоді, коли Драгоманов розпочинав свою діяльність, воно було зовсім інакше; тоді навіть між чільними Українцями ще мало хто вірив в самостійність українського народу і в те, щоби його мовою можна було писати про все, що знають і чим займаються вчені люде і писателі. Тому то деякі Українці, особливо славний історик Костомаров, що всі свої вчені праці, головню про Україну, писав по російськи, стали були на тім, що для українського народу поки що і на довгі літа вистарчить таке письменство, котре би служило потребам простого люду, подавало б ему початки, азбуку, що б він привикши читати міг відтак легше перейти до читання і розуміння книжок російських. Се названо тоді „письменство для домашнього обходу“. Інші Українці висту-

пили против сего, твердячи, що така рада веде до винародовлення Українців, бо всіх учених людей відривати буде від українства і вести до московщини. Вони радили творити українську літературу для інтелігенції і вчених, не дбаючи про те, що в Росії вся інтелігенція на Україні помосковлена, а українських учених, уживаючих української мови тоді й зовсім не було. В тій суперечці виступив і Драгоманов зі своїм словом. Рядом дуже гарних і основних праць про стан і змагання різних „недержавних“ народностей у Європі, як Провансальців, Кельтів, Фламанців, Валлонів він показав, що рух українського народу до самопізнання і просвіти на рідній мові не є нічим нечуваним та неправним, але противно, є зовсім натуральний і конечний. Щож до границь, в яких би мали держатися просвіта і письменство на Україні, то Драгоманов замість хитрих наукових доказів узяв за мірило потреби народа, самої суспільности. Нема потреби поки що писати глибокі філософії та інші тяжко вчені праці по українски, бо їх ніхто не буде читати; натомище конечно треба поперед усього подати українському народови на его мові початки всякого людського знання, вияснити ему явища природи і громадського життя. Драгоманов беручи річ практично, серед російських обставин, склоняв ся до тих, що бажали українського письменства для домашнього обходу, але розумів той домашній обхід далеко ширше, подав плян цілого круга популярних книжок по всім галузям науки — плян такий широкий, що ще й доси праця українських писателів не здужала его виповнити. Драгоманов знав добре, що коли український на-

род привикне читати на своїй мові початки, то забажає на тійже мові читати і далше; коли інтелігенція привикне тою мовою говорити і писати для народа, то згодом почне говорити і писати по українски також між собою і для себе. І для того по 2) літах, забираючи ще раз голос в тій справі, Драгоманов не думав вис-тупати протів тої інтелігентної літератури, що за той час виросла на Україні і особливо в Галичині, та все таки ще раз з натиском підніє потребу пильнішої і більше наукової праці над книжками для народа.

Питанє про те, чи Українці мають мати письменство тільки початкове, азбучне для простих людей чи таке як всі інші народи т. є. для простих і для інтелігентних — се тільки часть іншого питання: чи Українці є самостійний народ, чи може вони часть Москалів, або Поляків? А з тим питанням вяже ся друге дуже важне: коли вони часть Москалів, то чому їм зовсім не зіллятися з Москалями, а коли часть Поляків, то чому їм не буги зовсім Поляками? Може нам нині таке питання видати ся чудним, але воно довгий час мало і не перестало ще й доси мати велике практичне значінє. Уважаючи нас Москалями Москалі промовляють до нас не тільки по московски, але в імя таких порядків, таких ідеалів і таких історичних традицій, котрі були чужі нашому народови; вважаючи нас Поляками робили те саме Поляки кличучи нас щоб ми з ними будували разом спільну вітчину — Польщу. Уважаючи нас Поляками, Москалі інколи готові були карати нас за їх провини; вважаючи нас Москалями Поляки частенько обдаровували нас тою самою ненавистю, в якій

мали Москалів. І в добрім і в злім отсе непорозумінє було для нас однаково недобре. І тут забрав голос Драгоманов і в знаменитій книжці „Историческая Польша и великорусская демократія“ показав, як найліпші, найрозумніші люде з Москалів і Поляків впадали в тяжкі помилки і пропадали з найліпшими своїми намірами власне через те, що не вміли чи не хотіли бачити між Поляками а Москалями цілого ряду недержавних народностей, в тім числі і Українців, котрі чим раз голосніше домагаються своїх прав яко самостійного народа. Ще перед тим вияснив він був для російських державників тоту дивовижну річ, як то вони після польського повстаня 1863 р. взялись провадити „обрусеніє“ краю не-польского, але й не московского і через те той край, непричасний повстанським замахам не тільки спинили в освіті, але підперли в тім краю визискуванє чиновників та колонізацію Німців, котрі не перестали бути німецькими патріотами і готові в разі війни служити не Росії, а Німеччині

Се ще далеко не все, що можна і треба би сказати о працях Драгоманова про Україну, та я не хочу втомляти слухачів надто довгим викладом. Скажу ще тільки пару слів о тих его працях, які він писав для України, а головнo для українского простого люду. Ніщо так не дає нам пізнати вдачі сего чоловіка, як власне его праці популярні. Коли в письмах для інтелеґеції він часто буває ідкий та різкий, то в популярних писанях видно вповні его щире серце, его велику любов до простого люду і его вміне викладати тому людови найтяжчі, найбільше запутані наукові питання, викладати

іх ясно, без лишніх подробиць, та притім зовсім науково. Ще живучи в Росії він написав і видав гарну книжечку „про українських козаків, Татар на Турків“; у Женеві він видав дуже важні книжки „Про багатство та бідність“, „Про хліборобство. Про те як де земля поділена і як би слід її держати“ та „Про те як земля наша стала не наша“. Певно мало хто з вас знає ті книжки, та за те, мабуть усі ви знаєте єго найновіші книжки: „Шість сот років Швейцарскої Спілки“, „Про брацтво Хрестителів на Україні“, „Віра і громацкі справи“, „Оповідання про заздрих богів“ і в кінці „Рай і поступ“. Ті книжки, з котрих деякі вже перекладено на польську мову, є правдивою окрасою нашої популярної літератури—та не тільки нашої. Я певний, що їх будуть перекладувати на інші славянські мови, бо не швидко де небудь у Словянщині найдеся популярний писатель, котрий би писав так ясно і приступно, з таким широким знанєм і був так горячо пронятим поступовими та народолобними думками, як Драгоманов.

Нині у нас ім'я Драгоманова для многих ще є мов якийсь страхополох, а для вшанованя єго праці явились тут — хто? Громадка селян і молодіжі. Та я думаю, що се так і повинно було статися, що се натуральний вплив єго праці і єго ідей. Драгоманов не дбав ніколи о те, щоб єго любила широка юрба інтелігенції, бо він ніколи не підхлібляв єї зопсезому смакови, єї лінивству та трусливості. Він завсїгди обертався найрадше до молодіжі, а головна ціль єго думок і змагань був простий народ, єго просвіта і піддвигненє. І коли нині власне ті дві громадки шанують єго працю, то се знак,

що та праця не пропала марно. Та думки єго мають то до себе, що раз запустивши корінь, не гинуть, а ростуть і кореняться чим раз далі; вони мов той квас, котрого крішка вкинена до тіста будить в нім внутрішню працю, котра поти йде, поки все тісто не прокисне. Маймо надію, що се зробиться як найшвидше і як найповніше в інтересі розвою і добра нашого народа!

Михайло Павлик.

М. Драгоманов є професором — був професором у найвищій школі або університеті в Києві, а тепер є в університеті в Софії, що Болгарії. Учив він і вчить студентів історії — що діяли народи на світі. Звичайно університетські професори ні за що не дбають, лиш за ту свою науку — історію чи там що, — навіть не звертають уваги на власних студентів, на то, що вони діють, а вже що діє громада — то їм ані в гадці. Аби тій громаді і кіле на голові тесали — їм байдуже. Вони ще часом видають книжки за свої науки, але то все не йде до життя.

Отже Драгоманов не такий професор, не такий історик. Тямую раз, — як я пробував із Драгомановим у Швайцарії, — якийсь єго політичний противник каже єму: „По що Ви, Михайле Петровичу, мішаєтеся до політики? Ви би писали за свою історію — тай годі“. А Драгоманов відповів єму: „Коли ж бо мені ще цікавіше робити історію, ніж писати за неї“. В сій відповіді маєте всего Драгоманова. Все єго житє иде на роботу історії на на-

шій Руси Україні, то є на перемену думок людських і порядків на ліпші, справедливіщі. І робить він нашу історію так уміло, і так стало та завзято, як ніхто з Русинів-Українців.

Основа людяности і завзята надснoвана була у Михайла Петровича ще в родині. Він є козацького роду (родився в місточку Гядячі, Полтавської губернії, по тім боці Дніпра ріки, 6 (18) септембра 1841). Прадід єго був старшим козацьким і вітом місточка Переяслава, і сварився з урядом російським за то, що кривдив людей війском; вуйко (дядько) єго належав до „Общества Соединенныхъ Славянъ“ 1824-5 р що бажало завести в Росії волю; тай батько Михайла Петровича, Петро, був дуже людяний і свтлий чоловік. Він не тільки сам обходився добре з простими людьми-кріпаками (за панщини), а вчив і сина свого шанувати простих людей. До решти прихилився до простих людей наш Михайло Петрович у Полтаві. де ходив у гімназію. У Полтаві він бував на виставі штуки Котляревського „Наталка Полтавка“ — де в перше по правді і по людски показано наших простих людей — і так єму подобалася та штука, що він єї всю переписав і навчився на память і дома, на вакації грав і виспівував перед челядю, котра ревне плакала, слухаючи особливо пісні Наталчиної до панів: „Видно шляхи Полтавскіі і славу Полтаву — Пошануйте сиротину, не вводьте в неславу“. До того, у Полтаві найшлися дуже розумні і людяні учителі: учитель латинської мови Полевич (Поляк) та учитель історії Стронін, Українець. Оба вони займалися своїми учениками і по за школу —

особливо Стронін давав їм читати свободоловні і народоловні книжки — російські і українські.

У Строніна Михайло Петрович прочитав українське оповіданє М Вовчка п. з. „Панська Воля“, і просто росплакався над ним із жалю над недолею простого народу за панщини і від тої хвилі вони стали приятелями до самої смерті Строніна. Тоді власне світліщі люде в Росії стали були писати і говорити за то, аби увільнити простих людей від панщини. І полтавські студенти стали видавати писану газету, в обороні простих людей, і редактором тої газети був Михайло Петрович.

Скінчивши гімназію, М. П-ч пішов до Кієва, у найвищу школу — вчитися історії. У Кієві рух за волею і простим народом був іще більший. Люде стали займатися просвітою простого народу — стали видавати для него книжочки і заводити недільні школи. І власне першу таку школу в Кієві заложив Михайло Петрович, зі своїми полтавськими товаришами. Коли-ж уряд, зо страху перед просвітою простого народу, скасував недільні школи, — Михайло Петрович думав бодай підготувати учителів для сільських шкіл і вчив їх, за дурно, 2 роки. Але попи донесли на него, що він соціаліст чи нігіліст, і уряд не дав єму вчити Тимчасом Михайло Петрович став професором у гімназії, ба дале і в університеті Студенти університетські дуже полюбили єго, (бо треба вам знати, що він прекрасний професор) — і то був перший єго гріх перед урядом. Незабавом тих гріхів набралося більше, бо Михайло Петрович не тільки не покидався своїх думок, а став чим раз більше виступати в обороні

прав руско-українського народу. Він став доказувати, що в школах на Україні учать зле — що книжки для шкіл простонародних (хоть їх видають високі урядники) злі, що в школах тих на Україні треба дітей учити найперше в тій мові, якою говорить простий нарід — руско українській; що в загалі треба дати волю руско-українській мові, бо наша мова не така як московська і московських книжок наш простий нарід не розуміє. Таке писав Михайло Петрович у російських газетах, а що не можна було в Росії, то пробував писати у нас, у „Правді“. На своє лихо, Михайло Петрович був 1875 р. на вічу в Галичі, як основувалося Общество ім. Качковського, і один чесний москвофіл зателеграфував у Київ, що Драгоманов був на польським вічу і бунтував Поляків протів Росії. До всего того боліла уряд російський праця Михайла Петровича над нашими простими піснями та оповіданнями, — за котрі вам розказав товариш Франко — і праця инчих товаришів єго в так зв. „Юго-западномъ Отдѣленіи Императорскаго Географическаго Общества“, що тоді було основано і стягло всіх світлих Українців до праці в загалі над пізнанєм нашого простого народу. Уряд російський налякався тої праці, бо вона збирала до купи розкидані частини руско української народности, показувала, що Україна не то, що Московщина, виробляла свідому українську інтелігенцію і зближувала єї з народом. Тут був тільки ступінь до збратання нашої інтелігенції з народом і до самостійної і поступової організації руско-української народности. Уряд російський зміркував се і виступив найбільше протів Михайла Петровича,

через то, що він на правду найбільше причинявся до того. Каже ему уряд: „Забирайся ти, чоловіче, з професорства по добру; дамо тебе в Московщину. там будеш учити, аби лиш не на Україні“. Але Михайло Петрович відповів: „Ні, не заберуся; докажіть мені в суді, що я завинив протів права, і тогди виженіть мене“. Так вони змагалися з собою цілісінький рік, і врешті уряд без суду скинув Михайла Петровича з професора і заборонив ему жити не тільки на Україні, але і в столицях Росії — у Петербурзі та Москві, а за одним заходом розігнав і „Юго-западное Отдѣленіе Имп. Русскаго Географическаго Общества“, і зовсім заборонив видавати книжки в нашій мові грати штуки в театрі і навіть пісні співати. Се сталося 1876 р.

Бачить Михайло Петрович, що в Росії годі працювати для нашого народу і, за порадою товаришів-Українців він покинув Україну для того, аби на вільній землі промовити за неї вільне слово. Він осівся в місті Женеві, що у Швайцарії, заложив українську друкарню, і тут став видавати, за підмогою Українців, книжки „Громаду“, де розказано, що виробляють у Росії нашим простим людям тай інтелігенції, а окрім того, як би Русинам-Українцям добуватися з того всего.

Ще на Україні Михайло Петрович переконався, що найперша і найбільша перешкода до поступу народу в Росії — політична неволя, і зміркував, що без політичної волі у Росії поступу не буде. Се він перший з усіх російських соціалістів заявив прилюдно в Росії 1876 р. Бо, треба вам сказати, що всі російські

соціалісти - то є всі ті люде, що явно виступали протів російського уряду — тогди не хотіли конституції в Росії; вони гадали, що нарід у Росії перескочить через конституцію просто в соціалістичні порядки, а конституція-ді була би добра тільки для богатьрів. Я сам був свідком у Женеві, як російські і польські соціалісти перечилися за се з Михайлом Петровичем, — ми в Женеві збиралися що суботи і обгорювали по черзі всі справи в наших країнах; тай по газетах російські соціалісти виступали протів конституції у Росії завзято, майже так само, як і прихильники російського уряду. Але Михайло Петрович не дався збити з доброї дороги ані одним, ані другим: він друкував за політичну волю в Росії книжочку по книжочці і врешті подав і плян тої волі в книжці „Вільна Спілка — Вольный Союзъ“. І діждався того, що незабавом усі російські соціалісти признали єму слухнієть, а і всі люде, що бажають добра для народів Росії. Влаєне тепер, після смерти Александра III, усі світлі і добрі люде в Росії стали на тім, що Михайло Петрович і мають в єго писаннях взір того, чого ім треба. І як раз тепер ми тут справляємо єго свято. Отже се дійсно щаслива хвиля для нас і для Михайла Петровича, аби тільки скоро сповнилися в Росії єго бажаня...

В Женеві Михайло Петрович трудився для народу кільканадцять літ і владавав книжки. Та врешті не стало за що не тільки видавати, а й жити — і Михайло Петрович пішов до Болгарії, виховувати Болгарам світлу і народолюбну молодіж. Добре воно дуже, і ми навіть повинни подякувати Болгарам, що пригостили

Михайла Петровича. Але для нас, Русинів, се велика втрата і нарід руский може мати слушний жаль, чому той чоловік, когрим величали би ся перші університети на світі, чому той наш перший учений не в яким університеті у нас і не може виховувати молодіжи для руского народу?! Чому він мусить заробляти на хліб межи чужинцями і не може працювати таки межи Русинами, на своїй землі?!

Та не думайте, братя, що він і так не працює для руского народу. Овшім, він і тепер працює для Русинів більше, ніж вони сами. Він і по болгарски пише за Русь Україну, він пише і для інтелігентних і для простих Русинів, він в загалі займаєся всіми важними справами у нас і подає в них свій цінний голос, свою науку. Особливо з давна займаєся він нашою Галичиною і так нею опікуєся, що его товариші в Києві прозвали его якось Михайлом Галицким. Він перший закликав руску інтелігенцію, аби полюбила простий нарід і щиро займилася его долею, а коли старі его не послухали, ще й стали его ворогами, — він обернувся до нас, молодих, і ми его порозуміли, і пішли за ним на службу простому народови, по правді. Тогди на нас кинулися старі Русини і все, що панувало, — але ми не покинули свого, і з часом, при помочи Драгоманова, богато у нас поправилося: повстала радикальна партія, котра розбудила ширші маси руского народу — се видко особливо по наших вічах, от і по ранішнім вічу. Тай інтелігентні Русини инчих партій поправилися бодай на тільки, що вже не так кидаються, як набираєся, чи критикуєся їх за то, що роблять зле для народу. Тепер

у нас загалом признають критику, — а се заслуга Михайла Петровича, бо він наш перший критик.

І критикує він тай сам працює на кождім полі: на полі політики, науки і письменства—в загалі на полі усього життя руско-українського народу. Він проорав нашу народну ниву широко і глибоко, і тільки на тій его праці можуть у нас вирости дальші добрі плоди. Аби тільки як найбільше Русинів пішли в его сліди.

Я скінчив за себе. А тепер скажу, як пошанували Михайла Петровича Українці з Росії. Як казав я, Українці прислали для Михайла Петровича, на мої руки, багато і дорогих дарунків. Я зразу думав то все вам о тут показати явно, але зважив, що воно ненаручно. То я тільки розкажу Вам, які се дарунки, а хто з товаришів або добрих знайомих хоче їх видіти — най прийде завтра до редакції „Народа“, на ул. Сокола, н-р 1.

Дарунки такі:

1) Книжки, 2) знадоби для писателя, 3) Картини (образи) і фотографії і 4) Інчі особисті знадоби.

Майже на кождім із сих дарунків є виписано, вирізано, або вишито ім'я М. П. Д., роки 1864—1894, а окрім того те, що буде сказано далі.

Книжок є шість творів від п'яти губерній (країв), а то: від Херсонської, Бессарабської, Чернігівської, Харківської і Полтавської.

Найдорожчий є твір п. з. Англійські та шкочкі народні балляди Чайльда (The English and Scottish popular Ballads by Child)

— 10 великих томів, коштують 200 злр. Се дарунок із Полтавської губернії, де родився М. П. і напис на нім такий: *Першому українському фольклорісту* (ніби тому, що досліджує твори народного ума, і, після того идуть заголовки таких фольклористичних праць М. П-ча) — *Отголоски рыцарской поэзии въ малорусскихъ нар. пѣсняхъ. Малорусскія народныя преданія и рассказы. Origines bouddhistes du dit de l'empereur Constant et ces traces dans le folk-lore slave. Славянски сказания за пожертвование собствен-но дѣте Славянскитѣ сказания за рождението на Константина Великий. Славянскитѣ прѣправки на Едиповата история. Дополнение къ Слав. прѣправки на история на Едипа. Забѣльж-ки върху славянскитѣ религиозни и етически легенди. I. Божието правосѣдие II. Дуалистическо-то миротворение. Політ. пісні укр народу. I др.*

Далі меж книжками є 14 томів Лисенкової музики, в пишній оправі, дарунок із Харківської губернії Напис: *З поводу 30 літнього юбилея суспільної і наукової праці*. Від старших Українців.

Знадоби писательські такі:

Портфель (шкатула) на рукописі, ручний. Від прихильників і ровесників кієвської губернії. На верха, на металю вирізано: *Славному українському громадянину, завзятому борцю за волю й освіту України*.

Портфель на рукописі, стінний, окутий сріблом, із Харківської губернії, від молодіжі. На сріблі повирізувано: *Невтомимому сіячеві слова правди і волі. „Раз добром налите серце*

Вік не прохолоне“ (із Шевченка). *Історичні пісні українського народу. Громада. Народ. Историческая Польша и Велико-русская Демократія. Вільна Спілка.*

Висока срібна чашка (стакан) на стіл, на оливця, ручки від пер і т. п. Із Подільської губернії. Вирізано: *Славний про славу не дба, хоч вона за ним завше слідує, Наче та людська тінь, нерозстанная з тілом своїм.*

Срібний розрізний ніж — до розрізання книжок. Від молодіжі університетського міста Н. Н. Вирізано: *Борцю прав українського народу, писателю і критику. А далі:*

*„Ой вигострю товариша,
Засуну в хальаву
Та піду шукати правди.*

Із Шевченка.

Срібний якір¹⁾ до привалювання наперів на єголі. Від старших Українців університетського міста Н. Н. Вирізано: *„Славному українському громадянину“.*

Конторка (бюрко) для писання на столі, горіхова, з гуцульськими вирізками. Від українських художників (штукарів). Напис: *„Славному українському діячу громадському і науковому“.*

Ящик на письменні знадоби, горіховий, з гуцульськими вирізками. В середині каламар,

¹⁾ Що кидають із корабля у море, аби зачепити.

пера і т. п. Від кїєвської губернії. Напис (на котрий звертаю особливо Вашу увагу, брата селяне, бо то слова самого М. П—ча): „*Правда одна для пана і для мужика і навіть безчесно годувати мужика тим, що вже вважа для себе необов'язковим пан*“ (Із статі в „Народі“ п. з. Неправда — не проєвіта.)

Велика дерев'яна тарілка з гуцульськими вирізками — на фотографії, білети й листи. Від галицьких приятелів. Напис: *Гарячому ширителєві народної просвіти і популярному писателєві — Про українських козаків, татар та турок. Про те, як наша земля стала не наша. Marija, Maty Isusowa. Шість сот років Швейцарської Спілки. Віра і громадські справи. Про Брацтво Хрестителів на Україні. Євангельська віра в старій Англії. Оповідання про заздрих богів. Рай і Поступ¹⁾*

Картини і фотографії.

Альбом видів і людей України — прекрасні фотографії, в обложці з ручними українськими узорами і написом на ґерха, срібними великими як палець, буквами: Рідний Край. Дарунок від одної губернії, дуже дорогий. До того особно, в оксамітній обложці прекрасна вінетка артистично зроблена рукою, з видом укр. города N. N. На українському рушнику, розстеленому навколо города, виписані головні твори М. П—ча, в хронологічному порядку, затим адрес (котрий прочитаю далі), а перед ним такі слова:

¹⁾ Конторка, ящик і тарілка роблені в столярні Людвіка Кошця у Львові; вирізував Іван Лугов'як, ученик першої школи Гуцульської Спілки в Коломиї, а тепер Вищої Промислової школи у Львові.

*Рідного краю невеличка частина,
Що дійде до Тебе від прихильників щирих,
Хай Твою думку на далекій чужині
Частіш приверта до країв, Тобі милих.*

Портрет Шевченка масляними (олійними) красками. Від Чернігівської губернії. Внизу на дощечці напис, по латинському, такий:

*Justum et tenacem propositi virum
Non civium ardor prava jubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida, neque Auster
Dux inquieti turbidus Hadriae
Nec fulminantis magna manus Jovis:
Si fractus illabitur orbis,
Impavidum ferient ruinae.*

Horatius, lib. III. 3.

А по нашому се значить: „Постійну думку мужа справедливого і тривкого в своїх замірах не угне ані лютість горожан, що наказують лихе, ані лице грізного тирана (ніби як російський цар, ані бурний вітер, володар неспокоїної Адрії (моря), ані могутча рука громовержця Юпітера (верховного бога). Хоть би і світ увесь занався на прах, то він і під руїнами останеся безстрашним“. (То ніби за такого мають Українці Драгоманова).

Вид українського села — масляними красками, на дощечці. Із Волинської губернії. Напис: „Дорогому Михайлу Петровичу від земляків на спомин про дорогу Україну“.

Альбом видів Кієва Від гурту Українок унів. гор. Н. Н. Напис: *Одважному борцю за політичну волю.*

Альбом фотографічних знімків із картин та ескізів Рѣпина — славного маляра Українця. Від Н. Н. університетської молодіжі. Напис: *„Достойнішому українцю, славному борцеві за права українського народу“.*

Інчі особисті знадоби.

Великий вишиваний український рушник, від гурту Українок губ. гор. Н. Н. Вишито: *„Борцю за волю і освіту українського народу“.* Коли битись, то не миритись (Заголовок сгати М. П—ча про політичну волю в Росії).

Пишна, золотом тканина скатерть. Від Полтавської губернії. Вишито: *„Борцю за політичну волю, економічний добробит і освіту українського народу“.*

Гарна вишивана українська сорочка, до неї

Золотий медальон із вирізаним написом: *„Найдостойнішому із Українців“.* Обое із Харківської губернії.

Подушка атласова з українськими вишиваннями. Із фантів краюї вистави у Львові 1894 р. на пам'ятник для Шевченка. Від Наталії Кобринської і Софії Морачевської (Окуневської).

Накидка на подушку, виплітана.
Від Українок Н. Н. губернії. Напис по боках:

*Як сон Твою голову склоне
В чужій та далекій країні,
Хай хусточка ся забороне
Ії при нещасній годині.*

По середині: „Краще кривду терпіти, ніж
кривду чинити“.

Такі дарунки з України і такі на них
написи.

А тепер будемо читати привіти для Ми-
хайла Петровича, понадси́лані з України і від-
ки інде (Читають на переміну з Дром Фран-
ком).

Привіти для Михайла Петровича ¹⁾

Із Полтавщини,

I

Була доба, пишали ясні мрії,
Займався світ, будив думки людей;
Чинилися славетні події
Під надихом визвольничих ідей...
Тоді і Ти з'явивсь, мій любий Друже,
І голос Твій далеко залунав:
До чесних праць Ти всіх нас кликав дуже,
І таланом своїм нас чарував.
Тоді і ми, юнаки молодії,
В серцях святі голубили надії.

¹⁾ З понятних причин, ми не можемо подавати ні-
чого близького про авторів привітів, із Росії ані навіть
про певні місця їх прожитку. М. П.

II.

Пролинув час, ми кріпили та зростали,
І з наших мрій, неясних, молодих,
Засяяли українські ідеали,
Мов сонце те між темних хмар густих
Бажали ми народові свободи,
Бажали ми, щоб очі він розкрив,
І, як другі всесвітні народи,
Для поступу, для правди й щастя жив.
І тут над всі, мій брате незабутній,
Здіймався Твій стяг, лунав Твій глас могутній.

III.

Ми щиро йшли, вогнем мети загіті,
Ми ширили до неї перший шлях.
Та сі шляхи тернинами укріті
І не блищать в позлотистих квітках.
І сталося так: пронісся грім с півночі,
Розбив у пень братерську спілку він:
Страхун утік, лукавець сплющив очі,
Про теж не всі приникли між руїн.
І Ти в той час святі думки свободи
Поніс плекать у інші народи!

IV.

І там сумним вигнанцем на чужині,
Ти не забув святий свій заповіт,
Ти вівтар склав своїй старій святині,
Своїм думкам — красі минулих літ.
Повсюди Ти розніс величне слово,
Своїх братів з тяжкого сна будив,
І, наче бич з небес святих, громово
Карав єси заклятих ворогів...
І голос Твій до нас доносивсь, Друже,
І гоїв дух, і серце нам недуже!

V.

А в нас ще гірш, ще більше сутеніло.
На нівець звівсь гурт перших бояків,
І сонце те, що нам раніш хоч мріло,
Туман безчинств катовницьких покрив..
Здавалося, що в мороці беззорім
Погас на вік думок вогонь святий,
Але ж життя, в пориві необорім,
Зробило лиш прихильців стрій новий.
Ще вище він підняв Твій стяг високий:
Ні, Ти не був ніколи самотній!

VI.

І от тепер Твоя з'явилась сила,
На честь Тобі еднає всіх вона.
З усіх країн, де річ Твоя дзвонила,
Хвала Тобі сердешная луна
І от в сей день, як гасне в серці лихо,
Та голоснійш гучить нам волі глас,
І я Тобі своє вітання тихо,
Мій Друже, шлю у сей великий час:
Нехай Твій дух, що долю визнає криваву,
Ще много літ живе, нам всім на славу!

Від молоді-учнів столиці Н. Н.

Високоповажний Михайло Петрович!

Щиро вітаємо Вас з днем 30-ти річного юбілею літературно-наукової праці! Здасться, найкращим бажанням у сей день буде бажання Вам здоров'я та сили, ще послужити тому великому ділу, котрому Ви віддали усе життя своє. Нехай Ваше вільне слово підтримує віру

у кращу будущину, указує шляхи, якими йти до неї, розкриває хиби й помилки иноді на погляд блискучих теорій. Робило воно се досі, а тепер, при пануючій навкруги нас реакції та путаниці думок, се найпотрібнійше. Ви стоїте в першій ряду борців за волю України і, коли настануть кращі часи, коли „потече кров ворожа у синєє море“... добрим словом помяне Вас вільна сімья. Віримо, що часи ті не за горами, й щиро бажаєм вам вернутись у рідну країну, вільну й щасливу.

Довгорічна наукова і видавнича праця Ваша — се великий здобуток української культури. Бажаємо ж вам бачить идущих на підмогу, як і Ви, щиро переконаних співробітників з молодих Українців.

Як свято святкуємо у далекій столиці день юбилею Вашої праці, святкуватиме его уся інтеллігентна Україна, згадають й усі дійсно вільнолюбиві російські люде!

Від українських художів.

Високоповажний Добродію і Любий наш Земляче!

З сумної, занедбані країни, де родилось і викохалось в народній любові велике серце нашого славного земляка, ми, прихильці-художі, служителі рідного слова і звука, долучаємо і свій щирий голос до спільного могучого співу на честь 30-літнього юбилея Вашої науково-суспільної діяльності. А честь та велика і заслуга Ваша незабутня: до живучого,

хоча і безсилою почуття націоналізму, Ви прилучили широкі загально-чоловічі завдання, озброїли його світлом науки, очистили від вузького себезнайства й погорди, окрилили до спільної з однодумцями боротьби за волю, і поставили метою широку політичну свободу і економічне визволення труда для розбитку певного народного блага. Не взираючи на те, що мачуха-доля Вас біла, що нищились сили в безустанній борні, що зражували товаришідрузі, Ви не похитнулись і разу на своїм тернистім шляху і не впустили світоча, що й досі високо стоїть і досяга світом до нашої темряви.

Слугуючи і поклоняючись образам під кровом нашої народної музи, ми не можемо не вбачити в Вас, наш дорогий земляче, образа славетного мучення за прийдешнє щастя своєї укоханої родини (рідної країни), якої чи й доведеться узріти до смерті.. та дарма! Луччі сини її не забудуть своїх загнаних на чужину визволенців від ярма і духовного, і економічного, і політичного, не забудуть, і з щирим серцем та найлутшими зиченнями будуть здалеку думками вітати Вас і життям спомагати Вашій славі. Живіть же довго, на користь всім нам і на втіху, топчіть хворобу під ноги, таланом озбройтесь, здоровям вкривайтесь, а славою пишайте повсюду! .

До Лисенкових творів, від старших Українців університетського міста Н. Н.

Є в світі шлях, він небезпечний, дикий,
Горами, кручами, пустинями іде,

Але той шлях ясний, і простий, і великий,
Мов правда, що до неї він веде.

Чимало люду є, що важиться на нього,
Бо світло правди вабить очі всім,
Та мало є таких посеред люду того,
Що встоять можуть на шляху тяжкім.

О, скільки знову їх до темряви вертає!
Багато так, що загубився й лік..
Той тільки чоловік, що в серці світло має,
До темряви не вернеться повік.

Він не покине шлях, устелений тернами,
Ітиме ним усе своє життя,
Все дивлючись вперед просвітними очами
І не гадаючи про воріття.

Хоч знає він про те, що на шляху прийдеться
Змагатися з насильством віковим,
Без помічі самому доведеться
До бою стати з лихом світовим —

Ратівником братів, борцем на поєдинку
Він виступить проти тиранів всіх,
І буде битися весь вік без відпочинку,
Покинутий між ворогів своїх.

Та що для нього всі ворожі люде?
Назад не ступить він, не зверне в бік,
За те собі хвалу найвищу він здобуде,
Про нього скажуть: так, се чоловік!

Дорогому землякові нашому Михайлу Петровичу,
від широкого серця НН-ці. (Се є адрес до Альбома України)

Поклон Тобі від нас, земляче дорогий,
Одірваний од рідної країни!
Скажи : за гріх який, великий на тяжкий
Повинний Ти блукати на чужині?

Шукав, бач, тут добра та правди домагавсь,
І за дітей обкраденого краю
З лихою кривдою чимало ти змагавсь,
Боров полигачів її без жалю.

Прикриті порохом шпаргаля Ти збирав,
Відшукував пісні старі забуті;
І ними ворогів не раз таки діймав,
Указував на їх заміри люті!

Ти виявляв, чого нам рідний край жада,
Які тасмні гонобить надії;
Якого й від кого добра він дожида,
І хто єму тут серце одігріє.

Прихильний Ти до правди та добра,
Показував, як нам повинно жити,
Країну рідную, що гріла нас вона,
Як треба шанувать, любити.

Як ворога її повинно подолать,
Як побороть лихого супостата...
Та не мечем єго скликав нас воювать,
А щирою любовію до брата,

Освітою, та правдою ... Ох, вороги
Не возлюбили правдоньки святої,
Й примусили Тебе за ті Твої гріхи
Спокутувати їх в чужому краї.

І опинивсь Ти там, одірваний від нас,
Одчакнений від рідної країни,
Та правди світ в Тобі і там не згас,
Не занедбав Ти й там свої надії.

Знаємиш Ти чужих із краєм, де колись,
Полита кров'ю, воленька вставала,
Де цяну ю її, щоб ворог не журились,
Свояж таки, бач, старшина звязала,

І звязану мерщій сусідові 'ддала —
Хотілось їй єму, бач, услужити!
Яку ж вона користь від того добула?...
Не нам, не нам про те судити.

Нам соромно тепер і згадувать про те,
Ми мусимо одно їй пожадати:
Хай слід її гидкий історія змете,
Одвернуться від неї її діти!

І на користь братам, що продала вона,
Послужать, як і Ти служив, земляче!...
За все ж за все, що праця нам Твоя дала,
Прийми від нас тепер привіт гарячий!

Ми сподіваємось, — колись настане час,
Як правда нам свята засяє;
Великая розрада стихне поміж нас,
І, лиху братерство подолає.

Тоді справдиться все, що Ти нам завіщав,
І хоч не сам Ти вернешся до краю, —
Менням преславним збогатиш Ти стан
Заступників его за правду й волю.

Із кіївської губернії.

Високоповажаний Михайло Петрович!

В день 30-літнього юбілея Вашої науково-громадської праці, ми з ріжних місць кіївської країни, тубольці, долучаємо й свій голос до величнього гоміну Ваших численних прихильців. Ми шануємо й поважаємо Вас за те, що Ви нашу темряву, нашу задуху громадського, суспільного життя осяяли світлом хорошим. Ви перший правдиво зняли наше національне питання, показавши, що саме воно далеко не задовольня усього змісту народного життя, і Ви перший стали правити для українського народу коренних змін, і освітніх, і економічних, при чому розуміли есте добре, що без політичної свободи зміни ті зовсім не можливі. Для того то Ви й нагадували раз-у-раз українській громаді, що найперед і найбільше вона мусить дбати гуртом про зміну тії політичної будови, яка вяже у теперішні часи і в Україні і в цілій Росії розвиток світла і добробиту всіх в загалі громадян. При тім Ви будували політичну слободу не на ґрунті централізма, а на основі федерації і автономії місцевих одиниць, для чого й раїли Українцям не зачинятись у одрубні громади, а сполучатись з одnodумцями браттями по широких обшарах нашої великої

та нерозумної держави. Нарешті, нехтуючи всякі вузькі, несусідські, ненависні погляди, Ви будили в Українцях жагу до європейської науки, до її поступового життя, а разом з тим не тільки не ворушили ворожди, а явно займали прихильність до поступових визвольців, що виходили з державно-пануючої над нами великоруської народности. А коли додати до всего ще й те, що Ви ціле життя своє охвировали на виховання укоханих Вами ідей, що Ви, не вважаючи на все лихоліття, на всі недолі, не похилились під ворожими бурями, а стоїте й досі на чужині, далеко від любої родини, неборимим борцем, то не диво, що з усіх кінців, з усіх меж нашої бездольної країни лине до вас, аж за Балкани, голосне, чуле та кривне витання.

Від молодіжі університетського города N. N.

Високоошанований Добродію, Михайло Петрович!

Твій праздник, славний, непохитний діяче, праздник України. Через невинну роботу Твою скуплюються свідомі Українці, бо своєю письменською діяльністю допомагаєш Ти ім з'ясувати потреби народного нашого діла і наводиш їх на шлях певної громадської праці на національно-демократичному ґрунті. Переконані в сьому, ми щиро вітаємо Тебе, славний козаچه нового часу! Підписані цілком стоять за висловлені Тобою думки про самотійний лад громадський на Україні, серцем радіючи, що на прапорі Твоєму по всяк час виразно визначувалася політична і демократична воля Укра-

інського народу. Ми певні, що тільки з такою волею народ наш матиме змогу вийти з темряви і убожества, що тільки через таку волю найде він в собі ту силу, яка виявилася в повитку історії Українського народу, якою складався демократичний лад суспільного життя старої козацької України. Безперечно, Ти висловлюєш найголовнішу потребу задля України, бо бачимо, що дух, який керує Тобою, глибоко залягає в Українському народі.

Недаремною-ж буде робота Твоя, непохитний діяче! Оживуть прадідівські змагання до вільного життя на землі вільній.

Із Херсонської губернії.

Високоповажаний Добродію, Михайло Петрович!

В темряву добу панування обскурантизму та реакції, коли кожен день приносить з собою нове свято ідей регресу, коли гине і замірає усе, що прямує до кращої будущини, осяяної світлою думкою вільного громадського розвитку, відрадно констатувати, що панування лиха не безкрайє, що живі ще ті елементи, з яких повинні колись вирости сили, що й виведуть Росію та Україну на шлях свободи... Тим тож яку вагу для всього, що є поступового в Росії а надто на Україні, має день 30-літнього юбілея Вашої просвітної діяльності. Після таких довгих та нудних буднів, повних багатьох утрат і калічень, се є світле свято вільної думки і себезабутньої праці на Україні. 30 літ Ваша думка і перо працювали для блага рідного люду, яко

маси робочих одиниць. Теж благо Ви розуміли не в тім тільки, щоб відгородитись муром від шкочливих впливів з-около; Ви розуміли, що воно може справдитись тільки разом з торжеством загально-людських ідей поступу, слободи і рівности тих народів, з якими Україна звязана через економічні, географічні і етнографічні відносини; для того то Ваш нинішній юбилей єсть свято не тільки для України але й для цілої Росії. Маючи за основу ту думку, що кожній людині мусить бути надано у всіх її справах так широко волі, аж поки вона не шкодить другому, Ви яко логічний наслідок цієї думки, утворили таку систему державного устрою, де кожен громадянин міг би і думати, не боячись робити висновків з своїх думок, і вірувати й не вірувати що йому хіть, і свої думки, на якій мові подоба, викладати чи словом чи письмом чи друком, і вільно до других подібних собі спілок лучитись задля матеріальних і моральних потреб. Для придоб же спільного державного життя і для обопільних відносин громадян і громад, Ви назначили плян законодавчої Ради, яка має лежати на виборній основі, а для убезпеки меншини, щоб більшість її не дивила, Ви строго обмежували загальнодержавні присуди, давши широке поле місцевим органам, аби таким робом забезпечити вільний розвит розумовий і громадський дрібнішим краєвим одиницям відрубно-характерним з-за причин етнографічних, географічних і економічних. Але такі суспільно-державні порядки Ви не вважаєте за конечний результат історії — Ви їх маєте лишень за потрібні сходи, по яких можна буде, за помічю відповідних елементів всіх країв і народів, прямувати уже до повного визволення робочих людей.

Розробивши, таким побитом, на довгі часи шлях державного і соціального поступу своєму рідному краю і цілій Росії, Ви намітили і практичні засоби боротьби супроти теперешніх обставин, це б-то розумове піднесення і поєднання морально громад задля здобутка вільної демократичної федерації, що має досягтись всіми засобами пропаганди, переважно же розповсюдженням ідей словом і друком

З Вашої праці на українській і російській мові появилась ціла література непокалічена ножицями російських цензорів, де Ви з талановитою консеквентністю подаєте і розвиваєте ці високі думки, приймаючи до уваги всі одмови Ваших теоретичних супротивників, одкликаючись і роз'яснюючи з свого погляду всі з'яви громадського життя і рідної землі, і по других поступових країнах.

Легко зрозуміти та трудно, не переживши самому, як слід оцінювати ті обставини, серед яких протікала Ваша невтомна діяльність, повна самозречення, матеріальних бідкань, моральних утрат і фізичних страждань (в атмосфері ворогування, нерозуміння і полохливости). Нехай же сей день буде Вам певним доказом, що Ваші ідеї не тільки належать будущині, але й тепер знаходять собі порозумілих прихильців; хай же за все вистраждане Вами нагородить вас хоч мализною се глибоке співчуття не тільки дорогим Вам ідеалам але й Вашій високоморальній особі, і хай воно довгі ще роки надасть Вам душевних сил, показувати думкам нашим дійсний напрям, а нашим силам — вірний вжиток.

Від старших Українців
університетського города N. N.

При всему нашому сучасному українському горі, що так різко визначається на загальному фоні гнітучої нас і світової скорби, ми одначе щасливі тим, що з нашого кола вийшов той, хто з'явившись 30 років назад на катедру київського університету обороняти засади просвіти, рівності і свободи, інтереси виводження в життя вимогань істини та справедливости, вважив за потрібне проміняти сю катедру на нещасне, повне гірких тернин становище емігранта, аби тільки дати через се більший простір за для проповіді укоханих ним принципів, проповіді, що заснована на остатніх словах людської думки, проповіді, що загрівалася палким коханням автора до нас, до нашої рідної України, і всьої людскості.

Були в Ваших словах не тільки нещадні докори нашим владикам і нашому державному ладу, що забивають народне життя в муках безправя, бідоти і темряви, були в них гострі докори і всім нам, навіт і значним репрезентантам нашого інтелектуального життя. Боляче віддавались Ваші докори в наших серцях, але ми бачили в них поривання створити серед нашого народу ту міць, що перемагає весь світ не поліційною муштровкою громади, не грубою силою штиків та гармат, а вірою в правду та добро, встоюванням за свободу та рівність, коханням до невидючого гречкосія, відомостю, що для всіх людей, чи він раб чи він свободний, існує одна й та-ж істина, одна й та-ж справедливість. І ми оживали, росли, міцнішали під

впливом Ваших слів, що досягали до нас на перекір всім застереженням вічно несплячої варти. І ми віримо, що слова Ваші не тільки межі нас, інтелігентів, але і серед людей в сіраччині зроблють ще багато для розвитку нашого народного скарбу. Через те ми дякуємо Вам за ті слова, думки і почуття, що Ви вже 30 літ сієте на убогу ниву нашого рідного українського життя. Через те ми і шлемо Вам тепер палкі та щирі бажання здоровля і сил робити те, що ми так цінуємо, кохаємо та поважаємо.

Із Бессарабської губернії.

Глибокошановний наш земляче і вчителю!

Тридцять літ невтомне слово Ваше лунає по Україні, проповідуючи ідеї свободи і справедливости. 30 літ себезабутня діяльність Ваша прокладає шлях нашій родині до справдження сих великих ідей, і не Ваша вина, коли далеко ще до того, щоб досягти світлої мети, коли розумова темрява густо ще сповіває Україну, коли все ще так важкі кайдани українського народу. Величезна та праця, що випадає визволителям України від внішнього утиску і власної темноти, така величезна, що багато поколінь борців та працівників згублять на неї своє життя, але підвалини великій будові заложено, і ті підвалини положили Ви. Пригадавши, в яку добу російської історії випало Вам діяти, не можна досить дивоватись тому, що Вам поталанило зробити. При безпощадній всеросійській реакції, що зводила з світу людей енергічних, наводила невідразний жах на хитливих та

неокріпліх, Вам доводилось бути одностайно і будовничим і чорно-робочим. Якою міцею теоретичної думки, яким хистом і практичним тактом треба було владати, щоб серед загальної ворожнети революційної опозиції спокійно і міцно відзначити справедливую думку від непевних практичних заходів, доповнити однібічні доктрини, не боючись легковажного обвинувачення в відсталости, а з другого боку вибитись із загальних місць ліберальної програми, вложити в неї визначний практичний смисл і розвинути її до конечних наслідків. Шлях розумового, політичного і економічного народу назначено Вами з такою логічністю, що жаден поступовий діяч на нашій родині не може йти другим шляхом.

Розумове піднесення має, засвоєння європейських просвітних ідей, з якого боку вони б не досягали до нас спілка всіх поступових елементів на родині і по за нею для здобуття горожанської свободи, що забезпечує інтереси одиниць, країн та народностей, і на остатку боротьба на користь праці — от показані Вами етапи, по яких неминує потече українська історія. Хай ще мало прихильників Ваших ідей навіть на Вашій родині, але їм належить будучина, і ми не сумніваємось, що коли небудь Ваше ім'я займе високе місце в українськїм пантеоні, і кожний грамотний шануватиме в Вас одного з перших на Україні апостолів свободи, світла і гуманности.

Від молодіжі університетського міста N. N.

Високоповажаний Добродію, Михайло Петрович!

Коли дійшла до нас радісна вість про Ваш 30-літній юбилей, то і в нас виявилась потреба висловити Вам подяку і бажання, не входячи в оцінку Вашої літературно-критичної діяльності, що з нашого боку було б занадто вже сміливо, а тільки вказуючи на те, що Ви зробили за для нас, яко української молодіжі. Ми добре знаємо, що наш голос в хорі українських голосів на Вашому юбилею буде дуже незначний, але-ж, повірте, вилився він від щирого серця.

Був колись час, коли українське національне питання не виходило по за межі уміркованого лібералізму. Такий стан не міг вдовольнити поступову частину суспільности, переважно молодіжі, котра, як звісно, завше рветься до самих нових прогресивних ідеалів, через що більшість її кидала працю на національному українському ґрунті і переходила туди, де вона добачала більше світу і поступу. Прикладів, здається, не треба наводити: спогадаймо тільки російський соціально-революційний рух 70-ти рр., що захопив так багато українців, незадоволених вузьким шляхом української ідеї.

Так було до того часу, поки Ви, Високоповажаний Михайло Петрович, не доказали, що національне питання зовсім не перешкоджує загально-людським поглядам, навпаки: наша національно-українська ідея тільки тоді і виживе, коли стане au courant з загально-людсь-

кими поступовими ідеями. То сталося для нас спасенням.

З того часу, як Ви дали певну підвалину українському радикалізмові, поступова українська молодіж вільно зітхнула. Вона побачила, що, змагаючись за свою національну ідею, вона не встоює за регресом, як було раніше, а за свободою і поступом свого народу. Коли в останні часи число поступової молодіжі зросло і вона впевнилась в своїх переконаннях, то тому причинились Ви, і тільки Ви один. За це усе ми не можемо не скласти Вам великої подяки і не побажати Вам від щирого серця здоров'я і багато літ життя, що б Ви ще могли побачити, як Вами вихована молодіж піде під Вашим прапором на боротьбу за свободу і поступ рідної нам всім матери України.

Від гурту Українок університетського города N. N.

Високоповажаний Михайло Петрович!

І ми, український кружок, подаємо голос, вітаючи Вас в день святкування тридцятиліття Вашої чесноі праці. Ви послужили Україні більш ніж якій іншій країні і від неї належиться Вам найбільша дяка. Ви перший з українців поставили широко українське питання, звівши його з літературно-етнографічного ґрунту на соціальний і поїднавши його з питанням про політичну волю, економічну реформу і міжнародню справедливість, і сим Ви звернули увагу чужих людей на українське питання, а разом з тим показали самим українцям шлях,

по якому вони мають вертатись в сімью культурних народів. Ви учили українців подавати руку згоди і допоміж всім підневольним та закованим народам, не надіючись ні на чию „високу руку“.

Узбройний правдивою наукою, Ви завжди пам'ятавали і навчали, що правда мусить бути одна, як для мужика, так і для пана. І ніколи не чули ми від Вас лицемірного, нещирого слова, сказаного чи то для користі, чи для слави, чи то страху ради. Ви завжди боролись проти всякого фанатизму, ортодоксії і національної виключности. Вам Україна не заслонила світу, Ви ще їй показували його, і то не в вузенькому віконці, а на просторі, при світлі науки. Ви кликали всіх поглянути на той широкий світ, та досі ще не багато хто озвався на поклик Ваш. Хай же тепер, в сей великий день, Ви допевнитесь, що голос Ваш не був голосом волаючого в пустині, що й в далекій чужині Ви завжди були близькі. Хай же довго ще лунає Ваш правдивий, щирий голос, знаходячи собі відгук та відповідь і в слові і в ділі.

Від незвісних авторів.

Шлемо Вам щиру дяку за Ваш труд, давши нам ясно зрозуміти самий вірний, прямий шлях до доброти людських відносин, найширшого ідеалу, найкращого строю державного, во всіх найширших подробностях, для повної змоги проявлення чоловічого розуму і серця. Ні у кого другого уталантованного, писателя ми не знайшли такої широти, консеквент-

ности, як самого ідеала будущого, так і способів праці для досягнення світлого будущого.

Од повного серця шлемо Вам дяки і прихильности свої до чоловіка, котрого цінімо і любимо, як працівника-учителя, передавшого нам свій світлий повний світогляд і ставшого нам самим ярким приміром чоловічої, працюючої і мислячої истноти.

Від прихильників і ровесників.

Високоповажний Михайло Петрович!

Все тяжке лихоліття, коли Україна гине під тягарем загально російського і властиве-українського безправья та викликанного ним привиження громадської ініціативи і громадського самопізнання, сумний український патріот спиняє погляд на Вашому житті і праці з почуттям найглибшої і найщиршої поваги, шануючи в Вас найдостойнішого сина України. Українська ідея, що стояла раньше головно на етнографічно-історичному ґрунті, прибрала в Ваших творах виразний політичний характер, Ви зовсім певно поставили ту думку, що український рух не може мати прийдешности, не може стати потужною громадською силою, поки в Росії не буде забезпечена політична воля; Ви розуміли сю волю, яко волю національну, крайову, автономну і кликали до збудовання сеї волі і державну-пануючу народність великоруську, і на рівні з нею всі инші, в сумі ще більше численні, народности Росії. Чинили Ви сей поклик, щоб осягти загальний всім інтерес і що б завчасу забезпечити ту сподівану волю від болячки централізму та обруси-

тельства. Таким способом Ви становили політичну волю Росії під оборону федералістичного строю всієї північно-східної Європи.

Але Ви вимагали для Росії не тільки волі децентралізаційної, але і волі демократичної, найшвидших і рішучих реформ економічних і просвітних, яко переходного ступня до живої участі в соціалістичних ідеалах, що захоплюють де далі все більше і глибше цивілізований світ. Так утворили Ви не яке небудь вузьке кружкове учення, а колосальну програму для маси племен і ряда поколінь. Ваші твори, на скільки вони проникали в громаду, освічували їй і шлях самопізнання, і шлях діяльності, бо при Вашій талановитості і Вашому розмаїтému знаттю європейського і загально-російського життя та думки, Ви дали Вашій програмі і дуже гарну теоретичну основу і багацько найкористніших практичних порад.

Ви, українець з роду, український радикал з переконання, Ви створили скільки дуже коштовних робіт по досліді українського народного життя і історії. Сими і всіма іншими Вашими творами Ви будили соціальне і національне самопізнання української громади, але при сьому Ви ніколи не сплямили Вашого українства вузькістю, нетерпимістю, або якою негідною проповіддю заїдання законних прав інших народностей задля звеличення своєї властної. Ваш націоналізм завжди був поступовим, завжди в згоді з вимогами міжнародної справедливості, завжди служив найбільш просвітним, найбільш вільним завданням часу.

З такими великими вимогами Ви звертаєтесь лі до наших братів Русинів в Галичині;

там, як і на Україні, Ваші заслуги не менш варті поваги. І як українцям Ви радили братися до спілки з поступовими людьми інших народностей аби разом доходити зміни Росії на лад політичної волі та демократичних реформ, так само й Русинів в Галичині Ви заохочували заходити в спілку тільки з поступовими партіями славянських і неславянських народів Австрії, що б теж за одно з ними домогались демократизації Австрії, бо се конечна умова для політичного, економічного і просвітнього підвищення русинської народности, ніким не бороненої, найбільш крест'янської.

Для сього Ви пильно доглядалися до ходу громадського розвитку в Галичині і брали живу участь в праці галицької преси. Поряд с тим Ви звертали увагу Українців на те велике значіння, яке повинна мати тепер для них Галичина, — сторона, де українська інтелігенція, — поки в Росії ще нема політичної волі, — може організувати свої сили і, навпаки пануючому в Росії режиму, все-ж хоч по часті, але вже тепер уводити свій народ в сім'ю цивілізованих народів Європи. Ви брали, таким способом, Українців з Русинами, робили їх співробітниками в інтересах визволення Росії і всього славянського світа, і сим виводили Ви українську справу з первісного занедбання, а разом з тим будили до неї інтерес та симпатії кращих людей Росії, Славянства і всього цивілізованого світа.

Але, що б осягти такого skutku, Вам не можна було оставатись в Росії серед безправ'я людини і слова; Вам треба було вільного слова на вільному ґрунті, і для сього Ви, по

власній охоті, емігрували з Росії, що для Вас, чоловіка сімейного, і без жадних забезпечених достатків, було звичайне кроком дуже тяжким. Але се Вас не злякало, як не злякали і всі інші однаково неминучі наслідки задуманої Вами гострої, упертої боротьби. Вибравшись из Росії в вільну сторону, Ви поставили там Вашу корогву грізно, безсторонно, однаково вдаряючи Вашою дугою критикою на всіх необачних та несовісних людей чужих, а часто й своїх. Все оце створило Вам безліч ворогів та прикrostів; а люде, близькі Вам, добре знають, чого стоїли Вам ці вороги та прикrostі. Треба було мати глибоке моральне коріння, живо почувати гідність власну, міцно проймається величностю замислів, що б не вступитись перед натиском всіх цих ворожих обставин, щоб, не сказати вже, зректись діла, але хоч би тільки не спустити тону, не ослабити критики, не знизити програми. Але за те Україна і шанує Вас тепер, як найзавзятішого свого борця. Русино-українська ж радикальна партія Вам найбільше завдячує своє значіння та гідність. Вона ще слаба матеріально, але міцна широкостю, осмисленностю та справедливостю своїх замислів. Їй належить ся прийдешність, і в її переможнім тріумфі завжди буде для Вас почесний спогад.

Миж, Ваші прихильники і більш чи менш Ваші ровесники по літах, святкуючи тепер 30-літній юбилей Вашої суспільно-наукової діяльності, скажемо Вам від щирого серця: нехай продовжиться життя Ваше, таке жадане для нас і користне для України, нехай стане воно самим нам за одушевляючий приклад того, як

не старітись душею при наступаючих старощах, бути завжди непідкупними в діяльності та переконаннях, та нехай воно допоможе нам і померти, як слід щирим українським робітникам, на громадському посту, на сторожі інтересів дорогої всім нам України.

Від університетської молодіжі
в N. N.

Високоповажаний Михайло Петрович!

В день тридцятилітнього юбілея Вашої літературно-політичної діяльності, кожда людина, що не тільки на нашій рідній Україні-Русі живе, але і на всьому просторі Росії, мусить шанувати Вас, яко широко-освіченого, стало та одважного борця за зміну політичного і соціального строю Росії, як що тільки ся людина цікавить громадським життям і не мириться з сучасним станом справ. І ми прилучаємось до сього святкування, хоч воно потьмарилося в наших очах гіркою думкою про неможливість обходити сей день одкрито та урочисто, як того варте Ваше значіння. Поряд з тим ми хочемо вказати причини, через що власне Ви нам такі дорогі

Працюючи невпинно найбільше на користь свого рідного краю Ви перший широко і як слід поставили українське і в загалі національне питання в Росії, вказавши с погляду наукових принципів на конечну залежність рішення сего питання з рішенням і політичного і соціального питання в Росії. Вам власне належить поважна проба вияснити на основі

історичних пісень політичний і громадський світогляд українського народу. Ви завжди і скрізь вказували на те, що історія України є частиною загально-європейської історії та що народ український повинен займати не останнє місце в сім'ї європейських народів. Ви близько познайомили в літературі з усім українським народом як російську, так і західно-європейську громаду. Боронячи прав українського народу, Ви взяли на себе працю редакторську коло першої політичної української часописі. Ви вказали і на те значіння, яке повинна мати Галичина для України. Галичина, дякуючи своєму більш вигідному політичному станові, дала можливість проводити в життя Ваші принципи, що стали основою програми нової русино-української радикальної партії. Але праця Ваша мала велике і загально-російське значіння: Ви вияснили відносини окремих країн до держави і межі собою і вказали найблизше їх завдання. Ви доказували konieczність вільного єднання гуртових протестуючих елементів для досягнення політичної волі, сеї конечної умови дальнішого економічного і духового розвитку. В сему напрямку Ви зробили пробу скласти найбільш цільну політичну програму, основану на принципах волі людини, широкого демократизму, децентралізації та федералізму при автономії окремих національних та інтернаціональних груп.

Поважаючи Вас, як попереднього політичного борця, ми не можемо не склонятись перед Вами, як перед людиною. Ми з глибокою повагою відносимось до Вашої неслабіючої енергії,

Вашої толерантності до Ваших політичних суперечників і Вашої цілковитої чесноти.

Віддаючись з цілою енергією кожному ділобі, Ви разом з тим з неслабіючою увесь час цікавістю відносились до нових питань життя і літератури.

Нехай же Ваші сили не знемагають багато літ, щоб Ви, як і дотепер, високо і міцно держали прапор „просвіти і волі“, що поставляє на дорогу і скликає борців на користь нашого рідного краю, і аби й Ви побачили широке розпросторення Ваших ідей, а Русь-Україну на певній дорозі до кращого політичного та соціального стану.

Глубокоуважаемый Михаилъ Петровичъ!

Въ этотъ день, исполненный глубокаго значенія для Васъ и для насъ, позвольте и намъ, Вашимъ читателямъ и почитателямъ, къ поздравленіямъ Вашихъ земляковъ присоединить свой сердечный привѣтъ и пожеланія, чтобы еще долгіе годы не смолкалъ Вашъ голосъ, чтобы скорѣй наступило время, когда тѣ идеи, которымъ Вы 30 лѣтъ служите, могли бы получить распространіе, соотвѣтствующее ихъ достоинству, наконецъ чтобы въ общественной эволюціи эти идеи завоевали себѣ подобающую роль.

Позвольте намъ на этомъ мѣстѣ хоть въ нѣсколькихъ словахъ намѣтити, за что именно мы такъ высоко ставимъ Вашу общественно-литературную дѣятельность

Вашъ глубокій умъ внесъ въ революціонно-оппозиціонную мысль ту поправку, въ ко-

торой она, по нашему мнѣнію, наиболѣе нуждалась. Настойчиво и послѣдовательно указывали Вы, что ближайшею задачей русскаго общества есть преобразование нашего политическаго строя на началахъ гражданской свободы, демократизма, автономіи и федерализма. Вы учили насъ, что это преобразование, какъ и всякій новый моментъ въ исторіи, не можетъ быть достигнуто усиліями, даже героизмомъ отдѣльных лицъ и группъ, что оно должно найти основаніе въ интересахъ извѣстныхъ слоевъ общества, что поэтому каждый шагъ на этомъ пути есть результатъ взаимодѣйствія внутреннихъ силъ всего общества. Вамъ, наконецъ, во всей нашей цензурной и безцензурной печати, принадлежитъ единственная серьезная попытка начертать опредѣленными контурами будущія политическія формы нашего государства.

Можетъ быть, не менѣе Вашей теоретической мысли, поучительна другая сторона Вашей дѣятельности, именно то безстрастіе, безкорыстіе и твердость, которая во всѣ эти 30 лѣтъ отличали Ваше общественное поведеніе. Неуклонно слѣдуя разъ намѣченному направленію, Вы никогда не оставались равнодушны къ возраженіямъ противниковъ, внимательно всматривались въ новыя явленія общественной жизни, старались безпристрастно оцѣнить то и другое и, исправляя частности, непрерывно очищали и возвышали свою теорію. Увѣренный въ своей нравственной силѣ, безгранично преданный своимъ идеаламъ, Вы ради нихъ приняли на себя тяжесть добровольнаго изгнанія. Окруженный враждой фанатическихъ против-

никовъ, часто не стѣснявшихся въ средствахъ борьбы, позорно покинутый на серединѣ пути своими малодушными и ограниченными сторонниками, ¹⁾ Вы не побоялись остаться одни, твердо помня, что „тотъ, кто хочетъ побѣды своимъ идеаламъ, не долженъ бояться нѣкоторое время остаться не въ модѣ“. Въ наше время, когда мелочи и терніи ежедневной жизни заглушаютъ въ человѣкѣ все кромѣ желудочныхъ соковъ, такая жизнь, какъ Ваша, достойна того, щобъ на долго служила образцомъ жизни общественнаго дѣятеля.

(Сей адресъ підписало 44 чоловіка, — людей різнихъ місць і народностей Росії: Великорусів, Українців, Поляків і др.) _____

Із Чернігівської губернії.

Високоповажаний Михайло Петрович!

Святкуючи нині 30-річний юбилей Вашої громадської і наукової діяльності, ми шануємо сим людину, що цілкомъ посвятила себе на оборону діла, яке особливо обездолене злимъ ходомъ історії, яке такъ мало ще придбало собі певнихъ борцівъ, такъ мало ще підтримано навіть кращими синами країни, діла, — що віщує в прийдешніхъ поколінняхъ прекрасний всебічний розвитокъ силъ українського народу, теперъ же обіцяє єго борцямъ тільки скорпійони, мильйонъ страждань.

Чи багато знайдеться на європейській землі народівъ, такъ негараздъ поставленихъ в історії, якъ нашъ український нарідъ, що вєславивъ себе страстною і довгою, віковою та повною геро-

¹⁾ Сей осудъ не зовсімъ точний М. П.

ізма боротьбою народних мас, які вимагали для себе внутрішньої рівноправності, не бажаючи визнати над собою панів, і нарешті зломлений таки віковичним натовпом ріжноманітних ворожих обставин? Тоді в українського народу одібрано було все, чого він з такою упартістю і самопожертністю добивався цілими віками, і він опинився в сучасному своєму безправстві, не тільки одинаковому у нього з усією Росією, але й побільшеному ще спеціально українським безправством. Таким подвійно пригноблений український нарід тим менше може сподіватись на краще для себе прийдешнє, що за згубою ним політичної незалежності стала губиться і національна свідомість в культурних его верствах, що все більше вступали до табору державно-пануючої народности, дякуючи чому, на користь українському народу не може цілком утілізуватися і вся належна йому частина просвітно-визволяючого капіталу, що, як не як, все ж таки розростається і в сучасному російському суспільстві.

Такі лиха українського народу, і Ви пішли з ними на саму рішучу боротьбу.

Незрадно вірний українській ниві, Ви зуміли, як ніхто перед Вами, імпонувати українську ідею, яка засновувала ся перед Вами на етнографічних та історичних датах, в Ваших же творах придбала собі дальніші заснування в ясних вимаганнях особистої та громадської свободи, в вивченні межи-славянських відносин, в признанні головного значіння в житті народів економічних питань, що все вкупі обернуло, таким чином, первістне українолюбство на величню справу повного, всебічного визволення

українського народу, і Ви присвятили себе своєму ділу цілком, з усією любов'ю та самопожертвостю, віддавши йому Ваші світлі даровання і широкі знання, Вашу працю і дужість, покинувши для нього і саму родину, що б далеко від неї, але ж при вільних умовах слова, працювати на користь її визволення. У всьому Вашому поведженні видно, таким робом, людину цілковиту, яка так органічно злилась з дорогими їй ідеями, що їй не знайти спокою, не придбать життєвого зиску, не служучи сим ідеям, що їй безмовно треба робить для панування сих ідей, не дивлючись ні на які жертви, ціною яких би не було особистих згуб та страждань. І коли така прекрасна діяльність не дала ще досить бажаних наслідків, то головна тому причина в надзвичайній трудності, з якою досягають Ваші твори в зневолену Україну, трудності, що, звичайно, не від Вас залежить.

Розуміючи, що українській нації, яко архаїчній, личить більш ніж кому-небудь сподіватись виключно на себе, Ви перш за все і більш над усе закликали Українців до придбання прав, що складають істоту політичної свободи, завжди пояснюючи при цьому, що добути ці права Україна може тільки разом з другими країнами Росії, тільки через спільний натовп на уряд, зроблений з ясно-свідомою програмою, ся-ж програма, на Вашу думку, мусить бути федеративна, з визнанням повної рівноправності всіх країн та національностей, і неминуче демократична, як в політичних так і в економічних пориваннях народа. І першим кроком до виконання такої програми мусить бути засновання по всіх країнах Росії і серед

всіх сі національностей політичних спілок, які вже й складуть із себе федерально-демократичну партію, котра і візьметься за діло обертання Росії в дійсно свободну з політичного боку країну. І знов таки Ви при сьому зуміли, як ніхто перед Вами у Росії, з'ясувати на зразках західно-європейського життя, і справжню істоту і справжню охорону політичної свободи, а на фактах із життя Росії та України найбільш придатні засоби до зреалізовання сії свободи в нас і особливо видатну в сій справі роль українського народу, як головного чинника в з'єднанні плебейських народностей, заступників краєвої та національної свободи проти народности великоруської, заступниці державного і національного централізму.

Переходючи тепер до Русинів у Галичині, ми й тут знаходимо вжиток тих же основних Ваших поглядів. Конституціоналізм Австрії і не міг їх значно одмінити, бо Ви легко побачили, як далеко ще Австрії до того, що б стати дійсно вільною державою, що їй ще бракує не тільки скільки небудь справедливої системи виборчої, але й таких елементарних річей, як воля печаті, зборів і одвічальности за беззаконні нерезонні арешти, і що найбільше траплять на таких хибх австрійської конституції Русини, яко теж архимужицька нація, за котру нікому заступитись і котрій теперішні австрійські порядки не дають самій заступитись за себе. Ви, таким побитом, зрозуміли, що найпекуче питання для Русинів Австрії перш усього змінити і доповнити конституцію 1867 р. так, щоб народи Австрії справді могли дбати про свої справи, для чого Русини і мусять вкупі з

своїми сусідами славянськими і неславянськими невідложно і рішучо виступити за безпосереднє загальне виборче право, без котрого вони зостануться завше придавленими політично і національно. При таких поглядах Вам, певно, були особливо несімпатичні і підлагали Вашій особливо гострій полеміці ті з русинської інтелігенції, які все ще зостаються в розумінні, що народ їх дійде свого права не рішучою боротьбою за нього, а вислугою перед урядами та панами. Таким то чином, Ваша діяльність в Галичині прямовала переважно до створіння радикальної партії в її максимально-можливих вимаганнях, як політичного так і економічного інтересу, — партії, що хоче обіпертися на русинський демос і сподівається його ім'ям провести в крайовий сойм і державний парламента послів, котрі сміливо і правдиво могли-б заявити його інтереси, а в місті з тим, поки Українці в Росії не мають ще політичної волі, заявити світові і інтереси всієї русино-української нації і правдиві цілі свідомих Українців в Росії, як в Австрії. Але ж через те, що великою перепоною, до успішного розвитку такої діяльності у Галичині слугує тепер мализна сил з інтелігенції, котрі здібні там пристати до табору радикального, економічна біднота тих сил а також на перших порах і мализна вже збудженого в радикальному напрямку елементу селянського, також при єго бідноті, то Ви оберталися за допомогою до Українців, радючи їм підтримати галицьких радикалів і матеріально і морально, доки ті не окріпнуть о стільки, що зможуть уже і сами стало триматися на політичному полі, не оберта-

ючись до запови́ги Українців. Та і взагалі Ви ясували при сьому і, звичайно, з властивою Вам талановитістю, яке величезне значіння для Українців, що не користуються ще політичною свободою, повинна мати Галичина, країна для них сусідна, рідна і, як не як, все ж таки конституційна. І треба засвідчити, що Ваші твори, о скільки вони досягали в Україну, повселюдно будили в ній цікавість до галицьких справ, викликаючи вку́пі з тим і свідомість потреби для свідомих Українців купкувати до якого часу в Галичині все, що гониться нині во Христі та Царі жандармською Россією. І се зближенне Галичини та Буковини з Україною, доси так мало відомих одна другій, складають одну з кращих Ваших заслуг. Річ іде тут не про одну національну добродійність у Русинів у Галичині, але також і про власні вигоди і при тому невідложні на далеку будучину. І тепер дуже вже не без корисно буде і для України, коли в Галичині міцно складеться селянська радикальна партія, і коли в галицькому соймі і віденьському парламенті і в австро-венгерських делегаціях послів являються цілком незалежні послы від русинського демосу і нації, котрі будуть боронити інтереси свого демосу і нації, а також заявляють перед усім цивілізованим світом потреби всієї русино-української нації. Лихо українських інтеллігентів, що часто мають і національні почування і демократичні поривання, складається не з одного тільки внішнього державного втиску, але і з властивої їх психології. Обезкуражені, вони не бачуть українського ґрунту, не вірять в українську програму. Галицькі справи, гаразд поставлені, притягаючи до

себе увагу і співчуття Європи та Славянства, імпонували б самим благотворним впливом психології таких обезкуражених Українців. Але хай буде дозволено, святкуючи нині юбілеєм таку поважану нами діяльність, вимовити і наше побажання, що б швидче заміщений був той пропуск у нашій справі, що так справедливо засмучує певних Українців. Ми розуміємо Угорську Русь, що все ще зістається без поступового впливу Русинів та Українців, хоч за своє безмірно нещасне національне та соціальне становище повинна була б вона викликати до себе нашу переважну увагу і дбальість. Хай Русини ініціюють з Галичини, ми ж їх підтримаємо з України. Бажалося би від щирого серця Вашим прихильникам, що б до Вашого імені славетного діяча українського та галицького можна було б приєднати наймення також славетного діяча і угорського.

Із Харківської губернії

Дорогий Михайло Петрович!

Позвольте і нам, жителям глухого кутка землі української, прийняти участь у шануванні Вашої 30-літньої енергійної і важкої діяльності в користь нашій батьківщині, як особисте признание за „хрещіння духом“, так і признание товаришів, розкинутих у глуші і проявляючих себе в напрямку, Вам сімпатичному.

Ми шануємо в Вас федераліста. Ваша політична програма, являючись виводом на основі всестороннього аналізу конкретних умов життя російської імперії, тільки визначається тверезістю від інших, популярних у Росії, цент-

ралістичних, метафізично-філософських революційних напрямків.

Як українець, на примірі України, Ви всестороннє вияснили ідею областного і національного федералізму і способи її проведуту в життє, проявивши в данному случаю всю силу Вашого публіцистичного таланту: Ваші етнографічні й історичні праці вказували в минулому битовому і історичному житті нашого народу данні для реалізації сімпатичних Вам ідей; обширне знаомство з минулим і теперішнім життєм Росії і Європи, вкупі з живими й чуткими відносинами до біжучих інтересів єго, завше вірно намічали ту позицію, в котрій повинні стояти ми, Ваші земляки; до того ж і бадьорий ентузіазм проникаючий усі Ваші праці, чимало помогли сильному впливу їх на свідомість. В тому впливі Ваше єдине в своєму роді по величині значіння для України.

В тойже час тільки Вам Україна обов'язана тим положінням, котре вона може заняти серед народностей і областей, що складають Російську Імперію, як країна, що вперше підняла справу про політичну форму, найбільш вдоволяючу справедливості і оберігаючу інтереси „не історичних“ народностей

Під Вашим впливом повстав, виріс і окріп той радикальний напрямок у Галичині, що забезпечує розвиток і являється завдатком змоги практичного розв'язання справи про свободу нашої батьківщини. Ви показали, яку роль і значіння може мати Галичина в ділі нашого народного руху; через Галичину, Ви ввели українську справу в між-славянські круги.

З рідким талантом і завзятістю, Ви популяризували в Європі ідеї українства, як головного фактора ідеї демократичного федералізму, ідеї скупління „неісторичних“ народностей в інтересі загальної свободи і розвитку Росії.

На нашій Україні Ви завше йшли по-переду, не ступаючи на путь національного шовінізму, завше признаючи гарні боки ворога і будучи українським націоналістом, рекомендували вчитись і переймати все краще, що єсть у інших народностей, — і в загалі звязували український національний рух з найпрогресивішими ідеями віку, чим заінтересували і стали притягати симпатії до того руху не тільки серед кращих людей Росії і Славянства, а по части і в Європі.

Годі не боліти душею, — показуючи ту моральну обстановку, в котрій Вам приходиться працювати, будучи в стані політичного емігранта, відорваного від батьківщини, котрій Ви беззавітно віддані, і се тим більше, що сама еміграція не була для Вас актом самоспасіння, а витікала тільки з бажання знайти підходячі умови для вільної діяльності. Хайже хоч слабою тінню полекші буде Вам та глибока симпатія і пошановання, котрими пройняті ми, виховані на Ваших працях і, по змозі працюючи на Україні в інтересах українського народу.

Женева, 12 Дек. 1894 р.

Душею і серцем ми з Вами чествуєм тридцятилітє праць нашого земляка і учителя,

Михайла Петровича Драгоманова, на полі все-світньої науки, — волі, культури і добробиту нашого українського і звязаних з ним народів.

П. Дашкевич (студент медицини)

А. Ляхоцький.

Paris, le 16 décembre 1894.

À Dragomanov, patriot ardent, travailleur infatigable, homme politique intègre, vaillant défenseur de l'idée démocratique et fédéraliste pour ce jour de jubilé hommage et salut par ses compatriotes, amis politiques et personnelles, résidant à Paris

Théodor Vovk.

(Переклад)

Париж, 16 дек. 1894.

Драгоманову, гарячому патріоту, невтомимому робітникові, чесному політичному діятелеві, мужному захитнику ідеї демократичної і федералістичної, в сей день юбілея поклон і поздоровлене, від его земляків, приятелів політичних і особистих, проживаючих у Парижі. Федір Вовк.

Лондонъ, Сент 14, 1894.

Какъ русскіе соціалисты, политическіе единомышленники и личные друзья Михаила Петровича, мы считаемъ своимъ долгомъ и дорогимъ правомъ присоединиться къ торжеству, которымъ наши украинскіе братья и товарищи со-

бираются почитать его тридцатилѣтнюю литературную и политическую дѣятельность

Михаилъ Петровичъ былъ и остается украинцемъ душою и сердцемъ. Но живая и горячая любовь къ своему родному народу ни на одну минуту не дѣлала его узкимъ націоналистомъ. Напротивъ: она была именно той силой, которая побуждала, поддерживала и укрѣпляла его въ его многотрудной борьбѣ за освобожденіе всего русскаго народа. Онъ принадлежитъ всему русскому племени, всей великой славянской семьѣ въ такой же мѣрѣ какъ своей Украинѣ. Украина, давшая намъ величайшаго изъ нашихъ художниковъ слова, основателя русской беллетристики, и множество первоклассныхъ поэтовъ, артистовъ, музыкантовъ и ученыхъ, можетъ гордиться тѣмъ, что въ трудную эпоху формировація политическихъ партій въ Россіи она выдвинула одного изъ крупнѣйшихъ политическихъ мыслителей нашего времени, который болѣе кого либо изъ современниковъ способствовалъ выведенію русской революціонной интеллигенціи изъ того идейнаго хаоса, въ которомъ она находилась лѣтъ пятнадцать тому назадъ.

Сознательно или безсознательно, охотно или затыкая уши, русскіе революціонеры почти всей своей массой идутъ по тому пути, который Драгомановъ предвидѣлъ и не переставалъ указывать съ первыхъ дней своего появленія за границей. Многіе изъ его практическихъ положеній и указаній, основанныхъ на подробномъ изученіи политическаго организма современной Россіи и на глубокомъ знаніи политической исторіи передовыхъ народовъ образованнаго міра, до такой степени опережаютъ событія, что

могутъ быть оцѣнены и утилизированы только послѣ свершенія политическаго переворота, который дастъ Россіи возможность организовать и устроиться сообразно своимъ желаніямъ и потребностямъ. Они могутъ быть названы его политическимъ наслѣдствомъ, завѣщаннымъ потомству — надѣмся, не весьма отдаленному.

Мало людей, за которыми исторія признаетъ подобныя заслуги.

Какъ современники и свидѣтели его многолѣтнихъ усилій прибавимъ только одно. Въ практическомъ дѣятелѣ, въ политическомъ писателѣ, имѣющемъ дѣло не съ отвлеченными теоріями, а съ жгучими вопросами дня, человѣкъ не можетъ быть отдѣленъ отъ мыслителя. Чтобы неуклонно вести свою ладью по разъ начертанному пути среди бури политическихъ страстей, не достаточно быть мыслителемъ сильнымъ мыслію. Для этого нужна сила духа, нужна масса гражданскаго мужества, нужно то духовое безстрашіе, которое дается только людямъ безусловно чистымъ предъ собственной совѣстью, безусловно строгимъ къ самимъ себѣ.

Глубоко уважая и цѣня въ Михаилѣ Петровичѣ писателя, мы въ такой же мѣрѣ цѣнимъ и чтимъ въ немъ человѣка и гражданина. Не считаемъ возможнымъ распространяться на эту тему въ письмѣ, которое быть можетъ будетъ читаться публично. Скажемъ только, вмѣстѣ со всѣми кому довелось знать его близко, что мы затруднились бы сказать, которую изъ этихъ двухъ его сторонъ мы ставимъ выше.

Отъ души присоединяемся ко всѣмъ благимъ пожеланіямъ, которыя будутъ высказаны

нашому дорогому другу и товарищу его блжайшими сотрудняками и земляками.

Сергѣй Степнякъ

Егоръ Лазаревъ.

Підписую не тільки як „руський соціаліст“, у загалі „політичний однодумець“ і чоловік особисто глибоко шануючий М. П. Драгоманова, а і як українець, бо „вірую й ісповідую“, що кожний крок на перед у політичній самосвідомості, поступі та єдності мого рідного українського народу є теж крок до щастя не тільки усіх народів, що населяють Росію, а і всього чоловіцтва. Тільки при політичній самосвідомості, народній геній може внести в скарбницю вселюдської цивілізації те оригінальне, що присуще данній народності, і от чому я ставлю високо і шаную всім серцем діяльність М. П-ча і в Болгарії, і в Галичині, де він діє на добро усьому українському народу. Честь йому, чесному українцю і доброму демократу!

Ф. Волховської.

Адреси і телеграми из Галичини і Буковини.

Бортники (Товмацького пов.) 11.
грудня 1894.

Високоповажаний Пане Редактор!

З найбільшою радістю повиталисте мене весолов новинов, що на 16 грудня с. р. відбудеся радикальне віче у Львові і то само літе-

ратурні вечірниці в честь Високоповажаного Михайла Драгоманова; а ще більше тішить мене того, що після віча відбудуться перші загальні збори новооснованого просвітного товариства „Поступ“, що наша радикальна партія буде мати своє жерело просвітне. А по моїй думці, най би се товариство видало в перший раз книжку Стосунки віри до розуму (Конфлікт віри з наукою, Дрепера), з котрої був би для нас найбільший хосен.

Но найбільшим смутком є для мене, що я не можу на сім славнім вічу учасником бути, а то з тої причини, щом вже від довшого часу слабій, но ми уже троха ліпше; коли буду міг бодай троха ходити, то може ще і прибуду на віче.

Однакож посилаю мою адресу і желяю як найславнійше і найкраще відбутися се славне віче і також збори „Поступу“, на хосен, на честь і славу нашій радикальній і інтелігенції і рускому народови, — а я хоть нині тілом не можу бути, то духом я раз на завше буду з Вами аж до згону житя.

Ваш приятель і одномисленник

Іван Бородайкевич (селянин)

У Львові, 16 грудня 1884

Двацять кілька літ назад теперішні чільні мужі, визначні роботою в хосен руского народа були молоді, як ми тепер. Вони мали прочуте, що треба новими стежками іти тудя, де дніє, а Ти явився перед ними з світочем науки і правди та вказав їм, кудя треба йти, як треба йти, на стрічу розвидняючому ся днєви.

Се перша велика заслуга Твоя, будителя того руху, котрим іде жите інших народів, з всіми єго обявами. Вагу тої заслуги ми розуміємо і цінімо. Ти не ограничився на вказуване тіней, на критику, але Ти позитивні клав програми і сам брався за діло, стаючи в ряд з охотниками, коли між тим спосібність до праці і витревалість висувала Тебе на перед. Се ставить Тебе в перший ряд робітників суспільних.

Аби сповнити весь Твій заповіт, мусять поодинокі громади в відрубних напрямх ділати. Ми звернемо увагу на Тебе як на ученого в щоденнім розуміню того слова (бо ж наука власне єсть сим субстратом, на котрім повинні розвиватися всі обяви життя) і пригадаємо собі, що Ти яко учений маєш славу у народів європейських, котрі з признанєм і почестю глядять на твою працю.

А тепер ми нагадаємо собі, в яких Ти обставинах працюєш. Ах! Ти живеш житєм заточника, найбільший з сучасних Русинів поза границями Вітчизни, котрій найревнїйше служиш! Далеко від людей, котрі Тебе розуміють і спільно з Тобою працювали б — трудишся самотний. От як Ти служиш ідеї! Се ставить Тебе на педесталю святости.

З нагоди нинішнього свята висказуємо Тобі наше признанє і почесь та заявляємо, що бажанєм нашим єсть працювати над ділом, Тобою початим, і в спосіб, через Тебе показаний, а високий примір Твого посвяченя для ідеї будем все мати перед очима.

Галицка академічна руска молодіж.

Серафинці, городенського пов.

Честь і слава Михайлови Драгоманову, що перший навернув нашу інтелігенцію до праці над темним робітним народом.

Честь Тому, що помимо всяких переслідувань, навіть зі сторони своїх, трудиться не-утомимо уже 30 літ для простого народа!

Тобі має завдячити руский нарід, що пізнає, хто єму приятель, а хто воріг; жий же та трудися для нас, селян, ще довгі літа, а заплатою для Тебе най буде дяка тих, для котрих працюєш!

Честь і слава Батькови руских радикалів!

Селяне-радикали села Серафинці: Левко Бачинский, Юрій Бачинский, Георгій Мулярчук, Николай Шльомкевич, Георгій Бурнадз, Іван Яшан, Іван Онуцкий, Василь Новак, Іван Бучовский, Іван Шльомкевич.

Супранівка, к. Підволочиск.

Славний і Достохвальний Виділе „Народної Волі“!

Засилаємо Вам наше щастя Боже, що сте скликали хлопске перше віче у Львові і засновали товариство „Поступ“. Також дякуємо Вам за пояснене о діяльности Михайла Петровича Драгоманова. Доси ми не знали, хто він такий був, аж з „Хлібороба“ нра 22 і 23 довідалися о єго житю і діяльности для України-Руси і Галичини. За що засилаємо Вам: щастя Боже

Вічови:

Перше було хмарно, хмарно, тепер проминуло,
Бо у Львові перше хлопске віче ся відбуло.

„Поступови“:

І на всюю Галичину сонце засіяло,
 Бо в Львові ся товариство „Поступ“ завязало.

В честь Драгоманови:

І вечірки славні, славні в пам'ять Драгомана —
 Честь велика, многа літа, від нас Му віддана.

Микола Черкас, Ілько Пристайко, Андрей
 Гуцайлюк і Кіндрат Гурний.

Самбір ¹⁶/₁₂ 1894.

Жаль ми, що не могу прибути на днешнє
 торжество в честь славного Михайла Драгома-
 нова, котрий вказав всім Русинам дорогу до
 ліпшої будучности — дорогу праці, науки і по-
 ступу. Дай Боже, щоби з днешнім дньом всі
 Русини вступили на тую дорогу.

Др. Корнило Чайковский.

Коломия 16. гр 1894.

Пробуджені з нужди і гнету морального
 мужики шлють свому апостолови щире спаси-
 біг за вказанє дороги до громадського єднання,
 матеріального і духового здвигнення селянства.

„Народні Спілки“.

Коломия, 16. груд. 1894.

Великому учителеви правдивого поступу і
 освідомлення мас народних шле щирий привіт
 Редакція „Хлібороба“.

Коломия, 16. груд. 1894.

Немогучи явитись лично, прилучаємось до святкованя юбілея неустрашимого, глибоко свідомого борця за поступ, свободу і волю Руси-України.

Др. Володимир Кобринский, Іларіон Гарасимович, Міхаліна Гарасимович, Др. Александер Кульчицкий, Ганна Данилович, Корнило Березовский, Нестор Яворовский, Іполит Левіцкий, Олекса Печерский, Тома Печерский, Кирило Генік.

Чернівці, 16. груд. 1894.

Великому двигателеви поступу на Руси-Україні, славному ученому а своєму почетному членови, шле, на єго свято, сердечний привіт

Академічне товариство „Союз“.

Чернівці, 16. груд. 1894.

Великому борцеви за поступ і волю Руси-України слава!

Лисинецкий, Галіп.

Чернівці, 16. дек. 1894.

Приношу мои сердечныя поздравленія многоуважаемому Юбилату, поборнику свободы и науки.

Юльянъ Яворскій.

Відень, 16. груд. 1894

Загальні збори „Січі“ прилучаються до юбілея свого почетного члена Михайла Драго-

манова і бажають йому тривкого здоров'я до успішної праці, на славу вітчизни, в хосен правдивої науки.

Городенка, 16. грудня 1894.

Духом з Вами і ми віддаєм честь Михайлови Драгоманову, невтомимому поборникови всякого рутенства, апостолови правди і науки.

Члени рускої читальні.

Городенка, 16 грудня 1894.

Поклоняюсь духови, що посеред темряви, в котрій блукала наша суспільність, луч за-падного світла указав.

Др. Теофіл Окуневский.

Тернопіль, 16, груд. 1894.

Перекажіть Високоповажаному професорови Михайлу Драгоманову нашу глибоку шанобу за його 30-літню плодовиту і невтомиму діяльність для поступу і волі руского народу.

Руска молодіж.

Кути 16, грудня 1894.

Радісно прилучаємося до всенародного вшановання заслуг нашого Драгоманова, дійсного апостола правди і науки. Жив би нам многа літа!

Земляки з над Черемоша.

Kraków 16. grudnia 1894.

Z okazji Waszego wiecu i obchodu jubileuszowego profesora Dragomanowa, zasyłamy imieniem młodzieży akademickiej krakowskiej serdeczne życzenia powodzenia w pracy Waszej, a zarazem wyrazy uznania dla zasłużonego Jubilata.

Wacław Tobiasz, Kasper Wojnar.

Грималів 16 грудня 1894.

Пю на многая літа і здоровля нашого майстра і керманича. Я духом з Вами.

Др Яків Невестюк.

Промови учасників юбілея.

Голова. Таким чином відчитали ми усі письма і телеграми; тепер приходить остатня точка: Промови учасників юбілея. Перший записаний до голосу товариш Ярослав Розвода, Чех, представитель партії ческих поступовців у Чехах, по нашому, радикалів. Є то партія велика і многонадійна.

Ярослав Розвода.

Důvěrníci české strany pokrokové, radikální uložili mi telegram, abych tlumacil Vám na sjezdě i na slavnosti Draho-manova sympathie s jimi: sleduje strana rozvoj národní Malorusův i jich boj za ideje rovnosti a práva (Читає телеграму) „Vřelý pozdrav českých pokrokových radikálů. Růsinům spolu bojovníkům emancipaci národou a za pokrok! Dr. Baša, Soukup, redaktor“. (Говорить далі).

Národ česky hnětený svými nepřátely, zbavený svých práv a odsouzený téměř k smrti, procitl, ozval se volaje hlasitě o své práva. Dokud neměl písemnictva, dokud společenstvo české nenabylo vědomí svých práv i úkolů, potud nadvláda germánská tísnila ho se všech stran, zbavovala i nejnужnějších potřeb žití národního. Leč našli se lidé, vlastenci, kteří věnovali život práci na vskřísení národa, stvořili mu písemnictvo, vědu i umění, vychovali u něho sebevědomí — tak, že může dnes s druhými spojovati hlas svůj volající o práva lidskosti, o svobodu. Proto my Čechové pochopujeme proč slavíte památný den 30. leté činnosti muže, který tak miloval svoji vlast', Ukrajinu a snahy svého žití jí posvětil. Proto my stoupenčí pokroku rozumíme tomu, že v úctě máte spisovatele, který pracuje, mimo překážky spátečnictvím mu kladené, na osvětu svého lidu. Vidíme, že budoucnost' všech Slovanů, nás Čechův i Vás záleží od toho, jak rozšíří se v masách lidu osvěta. (Гучне bravo).

Стефан Новаковський (селянин).

Тільки ми мали поздоровлень для М. Драгоманова, що ми мусимо віддати йому честь яко чоловікови, котрий навчає народ за его силу, за его побут давний. Ми повинні кожний з особна в серци своїм нести ему вдячність. Дай бог, щоби він нас ратував, як до тепер; щоби ще довго печатав книжки для нашої просвіти; щоби ему поталанило з'єднати наш народ. Ми, мужики особливо повинні бути вдячні таким людям як М. Драгоманов і горнутися до них.

Ян Чоп.

При tej uroczystości, mającej tak doniosłe znaczenie dla bratniego nam rusińskiego narodu, czuję się obowiązany przemówić parę słów w imieniu młodzieży polskiej radykalnej, w imieniu tej najmłodszej generacji społeczeństwa polskiego, która dla zrealizowania hasła „wolność, równość, braterstwo“, chce pracować i pracuje szczerze, nieobludnie.

Musi ona cześcić i szanować wszystkich przodowników w walce o te ideały, krocząc temi drogami, jakie jej wymierzili pionerzy postępu.

Obywatel Dragomanów należy właśnie do tych szermierzy. On walczy słowem i piśmem o te hasła, on daje nam wskazówki do pracy, kreśli program szczerzej oświaty ludu, pracy, która go ma zrównać z innemi klasami. Uczniowie tych zasad, dzieci tych samych idei wołają: Obróńcy wolności, krzewicielowi postępu, nauki, oświaty cześć!“

Наталія Кобринська

В історії людскости нема ніяких випадків, а кожда фаза людского розвою вяжеся довгим ланцухом узлів з минувшостею, з котрої виростає будучина.

Тож для людей великої освіти, великої науки нема ніколи ніяких неожиданих, ненадійних прояв як в житю поодиноких народів, так і цілої суспільности.

Інакше дієся з загалом, та іще з мало освіченим загалом, у котрого кожда нова проя-

ва буде довший час уважатись не впливом суспільного ладу та його розвою, а просто видумкою поодиноких людей.

Не потребує відай казати, що у нас діється се в більшій мірі як де инде, та що наш рідний край то бідак, котрому дістаються ледви кришки з стола богачів.

По сильнішим потрясеню умів 1848 р., загально-європейські ідеї лиш слабо до нас доходили, тай тоті, що доходили, захоплювали не загал, а поодиноких людей, котрі на загал не мали ніякого впливу.

Аж могучий голос Драгоманова потряс до основ нашу суспільність. З ним прокинулись у нас нові думки, нові бажання, котрі стреміли до одної цілі, шли до одної мети, а то: оскободження слабих і пригноблених від переваги сильних і можних.

Молодіж, котра завше і всюда показувалась найспосібнішою до великих суспільних подвигів, зібралась і у нас, невеликим гуртом, під стягом Драгоманова до борби з нашими людськими нахилонами.

Тут стали виринати люде і ідеї, про котрих зародок ніхто у нас і не знав. Тут виринуло і жіноче питанє, котре довше як инчі наші одночасно розбуджені суспільні питання, уважалося фантазією тай видумкою одиниць, хоть воно сильно звязане з инчими нашими завданнями часу, та по поводу загально-економічних змін і нашої жінці стало тісно в одній хаті та душно при родиннім огнищі.

Як всюди, так і у нас перший товчок до розбудження жіночого питання дала Англія, а ми се переважно завдячуємо популярній німецькій літера-

турі, котра доходила часом і до найдальших закутків Галичини. Та однак були ті зароджені ідеї якби ненароджене дитя внаутрі матери і вони може навіть ніколи не узріли би були світа божого, якби не всесвітні, нанесені на нашу Русь думки Драгоманова, котрі дали спроможність піднести голову усім бідним та пониженим, а тим самим дали спроможність піднести голову нещасному та дуже пониженому галицькому жіноцтву.

Підношу про те, при сьогоднішнім святі, тих кілька слів, в імени малого ще гурту розбудженого галицького жіноцтва, в честь великого борця за правду — Михайла Драгоманова

Василь Стефаник

медик із краківського університету, промовляє іменем рускої академічної молодіжї у Кракові. Михайло Петрович сказав: „неправда — не про світа“, і сего придержує ся і яко суспільний робітник і яко професор Ми віддаємо єму честь яко професорови. Яка то важна річ для студентів вчитися у такого професора, що з катедри голосить думки угрунтовані лиш наукою, а не змінені відповідно до т. зв. „обставин“ — о сім ви, панове, знаєте. Тут ми не маємо таких професорів, аби нам усю правду казали, а ми власне тої правди потребуємо. Таких професорів, як Михайло Петрович, молодіж усе шанувала і буде шанувати. Тож не дивно, що в юбилею єго взяла участь уся галицька університетська молодіж, як руска так і польська. Ми дуже жалуємо, що не можемо слухати Михайла Петровича з катедри, але нам остаються

его літературні праці, з котрих ми учимося правди. Слава нашому професорови!

Іван Сандуляк (селянин).

Тьма була серед нас; сила, що прогнала тьму, є Драгоманов. Сей просвітитель повинен бути нам приміром. Ми повинни мати надію на таких людей, як Драгоманов.

О, руский народе, ви сну обудися,
Отри свої слези і ввесели ся!
Горнись до просвіти, не засиплий знов,
Коли пробудив вас брат Драгоманов.
Від нині росте на Русі просвіта:
Най живе Драгоман многая літа!

Іван Копач

укінчений слухач філософії.

Дорогі братя! І я вповні годжусь з думкою, вже передомною висказаною, що найкрасшим ушанованем того чоловіка, котрого праці юбилей нині святкуємо, було б пійти в його слід і статись таким чоловіком, яким він є. Та не кождей з нас має до того всі ті підстави, які мав М. Драгоманов. Не всі можуть мати і такі спосібности вроджені, і такі матеріальні средства, як він, що б здобути собі такі широкі відомости і таке високе становище, як він. Та за те хотів би я звернути Вашу увагу на дві інші річи, котрі М. Драгоманова різко вирізняють від многих інших, рівно високоучених людей, а котрі і найменший з нас може собі присвоїти. Є то насамперед тая консеквенція характеру М. Драгоманова, котра ніколи не поз-

волила єму инакше говорити, а инакше робити. Згідність слів і діл є пробним каменем вартости чоловіка, і ніхто з нас не повинен і не сміє викручуватись від тої консеквенції, хоч-би й як круг ділання єго був маленький і незначний, бо в силі кожного лежить, в своїй сфері говорити і робити те, що вважає добрим. Другим моментом, котрий дуже високо ставляє Михайла Драгоманова, а всім нам і найменшим є приступний, то є любов до свого ближнього, навіть до свого противника. Він хоче противника направити, а не знищити. „Більше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектярства!“ — кінчить він свої Листи на Наддніпрянську Україну — „іди й постивший і непостивший — Христос прийма й того, хто прийшов зарані й того, хто прийшов у 12-ту годину... В однім тільки мира між нами не може бути: в справі кастових чи всенародних інтересів, бо се справи основні, з-за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невинуща, без котрої жите людей перестало би бути людським“. Так, безперечно; без любви ближнього, котра є підставою справедливого, т. є. рівного трактованя інтересів всіх одиниць людських, після їх особистих заслуг, — не може бути ані товариства, ані суспільности, ані якої небудь спільної людської праці. Тому я найкрасше, думаю, закінчу тих своїх кілька слів тим, що пригадаю Вам, дорогі братя, заповіт св. апостола Павла, котрий М. Драгоманов так часто повторяє: „Аще языки чловѣческими глаголю и ангельскими, любве же не имамъ, быхъ яко мѣдъ звенящи или кимвалъ звяцаѣй; и аще имамъ пророчество и вѣмъ тайны вся и

весь разумъ, и аще имамъ всю вѣру, яко и горы престаляти, любве же не имамъ, ничто же есмь“.

Денис Лукіянович.

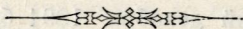
Яко послідному бесідникови, не прийде-ся мені щось нового сказати до того, що було вже сказано днесъ про М. П. Драгоманова. Тов. Франко говорив про єго діяльність яко вченого мужа, т. Павлик звернув увагу на публіцистичну працю Драгоманова, і яко такий, що з Галичан найближше стояв до Драгоманова, пояснив багато моментів з єго політичної діяльності. Знаю, що годі промовами обняти всесторонню діяльність нашого велитня, що лиш більше або менше яснє світло можемо кинути на головні напрями єго діяльності, — але мені ходить о зазначене становища академічної молодіжи супротив Драгоманова.

З промов Франка і Павлика знаємо, що маємо на него дивитись, на діяча суспільного. І то не аби якого. А я підношу факт, що Драгоманов звертався до молодіжи (про те, о скільки він через праці популярні звертався до простонародя, говорив Франко) бо молодіж все найприступнійша для ідей, все їх плекає і не знає переділу між словом а ділом. Драгоманов сів зерна науки і поступу між молоду громаду, з тої громади Франко і Павлик ідуть на чолі фалянги борців за поступ, і з дороги, Драгомановим вказаної, не зійшли! Все і всюда через молодіж приходили „відрожєня“, „нові епохи“. Ми ідемо за нашими проводирами і можна на нас уповати. Ми

каменярі, а Драгоманов дає нам молот в руки, то є науку. Єі зарево нам вкаже „де дніє“ І ту ми впять возьмем за взір Драгоманова. Зазначую ту з вагою єго посвяченє за ідею. Се ставить єго між мучеників за правду і перед нами підносить єго на пєдесталь святости.

Стремлячи до здійсненя єго задушевних бажань, наставляючись працювати після єго заповіту, приготовляєм для него найпевніший тріюмф правді, а с тим і єму. І так тепер ми, свідомі своєї ціли, ідемо прямо на зустріч новим часам і противним хвилям кажемо:

І деж в світі тая сила,
Що би в бігу нас спинила,
Щоб вгасила мов огонь,
Розвидняючийся день?



Після вечірниць у ратуші, учасники пішли на спільну вечеру в одну из найперших львівських реставрацій т. зв. Grzywińskiego, де заняли самі усю велику салю. Селяне руські засіли до столів поміш из молодіжю і робітниками та жінками різних народностей і станів і провели кілька годин серед дружної гутірки, пісень українських та промов из різних боків на тему про солідарність опозиційних сил у Галичині, Росії й Словянщині, та в честь Юбілята. Найбільше вражінє зробила, особливо на селян, промова, де Юбілята показано як антихриста для всіх нечистих сил у Галичині, яко могучого духа, що вибиває своє вільне пятно в кожній чесній душі. Час проминув серед самої світлої радості задля удачі нинішнього свята, особливо віча.

*

*

*

День 16-ий декабря 1894 був днем моральної побіди русько-українського радикалізму в самім серці Галицької Русі, днем моральної побіди напрямку М. П. Драгоманова на Русі-Україні, днем промовлення широких кругів російських Українців вільним словом. Юбілей М. Петровича був справді святом свідомої себе, щиро-поступової Русі-України. То-ж не простою фразою, а глибоко відчутим виразом усеї тої Русі-України була пісня українська „Ще не вмерла Україна“, котрою закінчено Драгоманівське свято. Юбілей М. Петровича показує, що справді „ще не вмерла“..

ВІДПОВІДЬ

Михайла Петровича Драгоманова.

До глибини душі зворушений, дякую всім, хто згадав мене в час спомину 30-літньої моєї літературної праці. Гарячі привіти Ваші тим більше мене пронизують, що вони для мене в великій мірі не ждані. Похвали Ваші моїм змаганням, занадто великі. Коли я претендую на що не будь, то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Мехтодієвські, і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно, з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіщі часи.

Я чимало наслухався в остатні роки, будим то ті провідні думки вийшли з моди на Україні, чому показом служить і звісна „нова ера“ в Галичині і Буковині. Ваші голоси свідчать, що нова мода далеко не викоренила добре старе насіння, посіяне славними братчиками 1847

р. Се мені дає надію побачити ще сходи того насіння і великі купи працівників на його полі.

Я добре знаю, що працювати на тім полі в Росії важко, то ж позволю собі порадити всім, хто мене привитав, — по крайній мірі невсипуще помагати праці в Австрійській Русі, — по той бік „історичної прірви“, як каже один мій вельми шановний приятель. Прірва ся розірвала так наші вищі класи, — що частини нашої землі по обидва боки єї виглядають мов би то зовсім чужі. Але простий народ, а надто сільський, зостався однаковий, одного хоче і однаково об тім говорить і розумно, і хибно. То ж справді російським українцям працювати (а надто літературно) або підмагати праці на користь нашому закордонному народу, все рівно, як би полтавцеві працювати для волинців. В теперішню хвилю, поки не наступить у Росії політична воля, народолобцям на Україні можна сказати про Австрійську Русь: „там просвітиться світло ваше перед людьми, там побачать люде, які діла можете ви зробити і в себе дома, і яку вартість мають ваші національно-суспільні почуття і думки.“

Спеціально за галицькі голоси, котрі обернулись до мене, складаю я спеціальну подяку. З усіх частин нашої батьківщини, Русі-України, Галичина стала мені може не менш рідною, як і Полтавщина, — духовою родиною. Вже 20 років як я догадався, що там поле, де ми моглиб працювати вільніше і значить ширше і глибше, ніж у Російській Україні. Треба було лишень знайти галичан, товаришів для початку праці. Шукав їх дехто і перед нами, — та об-

різавсь. Обрізались спершу і ми, — і musiли полемікою, котру значний гурт нас вів спільно, хоч иноді лишень за моєю самою підписью, прориватись крізь кору галицької інтелігенції, до живіщої частини молодіжі, а через неї і до розвигітих селян, — і нарешті з кінця 70-х років Галичина дала породку людей, спосібних до поступової праці. З того часу і ми почули ґрунт під ногами. Особливо в часи, коли виявилась невстойка нашої женеверської „Громади“ (замічу для історичної правди: не мною задуманої), я можу сказати, що мушу дякувати більш усього галичанам, — і як чоловік партії і особисто, за те, що не зоставсь зовсім емігрантом безґрунтовним, і тілом і духом. Найбільше мушу я дякувати селянам радикальної партії котра приміром запевнила, що навіть серед нашого занедбаного „чорного народу“ єсть люде, готові одчинити свою душу для передових європейських думок, коли лишень прийде до них з сими думками проповідач, хоч трохи уміючий.

Я не обманюю себе вірою в дуже велику силу радикального руху в Галичині. Але тепер уже сміливо можу сказати, що рух той знайшов собі міцний ґрунт і вже не засне, а ростиме, — бо вже певна частина галицьких селян прилучилась до всесвітнього поступового руху, котрого ніщо не в силах спинити. От тим і дорога Галичина для мене і особисто і як для українського поступовця.

Тут буде місце поправити один уступ, котрий наводиться в деяких адресах і промовах, — се про моє „матеріальне бідканє“ в Женеві, котре нарешті примусило мене перебра-

тись в Болгарію. Властивого матеріального бідкання я не знав, а жив лишень не обезпечений, як і тепер живу.¹⁾ Біда моя в Женеві в остатні роки була моральна, — в тому, що багато земляків, одномишленників і навіть ініціаторів „Громади“ і т. п. прийшли до думки, під фальшивим розумінням слова „культура і культурна праця“, що мов би то всі політичні заходи коло української справи, не тільки такі, як „Вольный Союз“, але й такі, як видання пісень народних про політичне життя, або поезій Шевченка, заборонених у Росії — не потрібні, або й просто „шкідливі“. ²⁾ От що робило мене емігрантом і моральним, зовсім безгрунтовним. Оттут то і виручили мене кунка земляків, котрі zostались вірними тим думкам, котрі становлять головну суть українського руху 40 — 70 рр., та галицькі радикали городські і сільські, — тоді як Болгарія вертала мені

¹⁾ Щоб усунути всякі помилки, я мушу сказати, що в 1889 р. мене назначено на професуру в Болгарію, по контракту з міністерською радою, на 3 роки. В 1891 р. російський уряд потребував, щоб мене вигнано з Болгарії, в купі з другими „вігілістами-террорістами“. Була між впливовими Болгарами партія, котра хотіла вволити волю російського уряду, але загал міністерської ради того не послухав. В 1892 р. міністерська рада поновила зо мною контракт на один рік, а в 1893 р. впять на 3 роки.

²⁾ В Росії не одні вони так схибили перед „політикою“. То була свого роду натуральна реакція: спершу хотіли в ім'я народу робити революцію, то б то політичну роботу, без науки, без культури, — а потім хотіли робити то наукову, то народницьку культуру без політики! А тим часом культура, як неустанна еволюція людських громад до поступу, носить собі все поступове: і науку, і промисел, і політику, мирну й революційну, і всяку таку працю котру годі розірвати одну од другої.

учительську роботу, котру я любив, і дала мені орган, де я міг помістити мої студії над славянською словесністю (інакше над матеріалом славянського народного світогляду), в тім числі й українською, для котрих я не міг найти нігде місця: в рідних сторонах то через нестачу грошей, то через нехіть, в чужих через занадто дрібну для чужинців спеціальність обробки річей, без котрої в певних випадках ніяк не можна обійтись.

Тож я мушу особливо бути вдячним тим згаданим вище землякам, та Галичині з Болгарією!

Єсть іще одна частинка нашої спільної батьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Се Угорська Русь. Одвідавши двічі в 1875 — 76 рр. ту сторону, я пересвідчився, що там про простий люд або ніхто не дума, або беруться до нього такими способами, котрі зарані засуджені на невдачу.

Там найчесніші руські патріоти живуть думкою і серцем або серед стародавніх князів та бояр, або серед далеких архиєреїв і генералів московських, а живого народа руського, з его горем під боком своїм не бачать, а коли иноді заговорять до него, то все про мертве і такою мовою, котрою нігде ніхто не говорить і котрої вони сами не розуміють без мадьярського перекладу (с боку).

Позаяк я був першим українцем, одвідавши Угорську Русь, і позаяк я побачив, що вона одрізана духовно навіть од Галичини, більше, ніж Австралія од Європи, — то я собі дав Аннібалову присягу працювати для того, щоб привязати Угорську Русь до нашого наці-

онально-демократичного і поступового руху, в котрому лежить єї єдиний поратунок. Нещасливі пригоди підрізали мої початки, котрі мусіли бути досить делікатні і складні, відповідно тамошньому стану річей. І з того часу, 18 років, ні один українець, ні галичанин не взявся поновити мої заходи і ні сам не попробував щонебудь робити для закарпатських братів. Я пробував обертатись до патентованих інтернаціоналістів, — і коли угорська соціалістична партія на конгресі зложила свою програму і напечатала єї по мадьярському і по німецькому, я обернувся до єї проводарів, беручись перекласти ту програму на нашу руську мову і напечатати єї своїм коштом, — аби лишень партія взялась ширити єї, як і мадьярський і німецький тексти. Але на сей мій предклад я не получив навіть відповіді: я догадуюсь, чому? — бо коли я перед тим в місячнику *Le Travailleur*, котрий видавали в Женеві французські коммунари (як Реклю і др.) виложив спеціальний стан Угорської Русі, то один з головних угорських соціалістів, — сам коммунар, — жалівсь Реклю, що моя стаття — московсько-панславистична. Певно, голови угорської соціалістичної партії побачили московський панславизм і в замірі видати славьянською мовою угроруських селян — їхню ж таки програму.

Так Угорська Русь застаєсь без проповіді поступових думок і доси. Я не можу риповнити моєї присяги, — але тепер, получивши привітання од так численної громади земляків, — осмілююсь скласти ту присягу на їх глови. Роблю я се тим з більшим правом, що в

однім з попередніх адресів говорить про потребу праці в Угорській Русі.

На кінець скажу два слова і з поводу тих прихильних голосів, котрими мене удостоїли тепер кілька сусідів наших і соплеменників: великорусів, поляків, чехів. Несказанно тішать мене ці голоси: вони показують, що правда, дійсне, як олива, — на верх вийде. Коли з одного боку мені траплялося чути над собою суд, як над зрадником української національної справи, — то з другого боку не brakло і голосів, котрі звали мене узьким українським націоналістом, котрий сіє ненависть між українцями і їх сусідами і т. п. Я предвидів се, ще пишучи 1 том „Громади“.

Діло в тім, що наш народ скривджено не тільки соціально і політично, але і національно. І кривда лежить не тільки в тім, що наша національність і ознака єї мова не має прав рівних з правами мови московської, польської, угорської, руминської, — але і в тому, що на всім обшарі землі, де живе наш народ, хиба 5% інтеллігенції признає себе людьми однієї національності з тим народом. Через те народ наш не має культурної помочі од інтеллігенції, котра чи прямо чи посередно живе з його праці. Лихо се дійшло до того, що навіть найдемократичніші люде з інтеллігенції, що живе серед нашого народу, од нього власне одвертаються, а несуть свою працю, таланти, гроші на службу другим народам. В самих ліпших випадках такими абсентеїстами говорить: „еге, українолюбці дещо роблять, або хочуть робити для свого народу, — але страшенно мало“. — Іще б пак не мало! Зробіть так,

щоб одна частина французької інтелігенції вважала себе англичанами, друга німцями, третя італійцями, четверта іспанцями, — то й побачите, які то будуть сильні французька література, політика і самий французький соціалізм.

Ми мусили вказати на ненормальність такого стану, — і заслужили докори як вузькі старозаконні націоналісти, котрі рвуть інтернаціональну солідарність, замість того, щоб її скріпляти. Тепер кілька прихильних голосів, котрі звернули до нас сусіди, показують, що правдива ціль наших національних змагань починає вияснятись, і що на стан і на потреби нашої нації починають і сусіди наші дивитись з правдиво космополітичного, інтернаціонального погляду. —

Скрізь, куди не подивимося ми, — можемо сказати, що гірші часи ми, як партія, вже пережили, що будучина для нашої справи забезпечена. Тільки ж ми особисто: — і я з ровесниками, і навіть дехто з молодших по виступу на працю, — мусимо об'явити й те, що особисті сили наші вже підкошені, вичерпані і що навіть найбільша енергія, яку б ми могли ще показати, — буде лишень вибухом світла в лампаді, перед тим як їй згаснути. Навіть ті наші почини, за котрі нас тепер хвалять, можуть в один день просто впасти, коли ніхто тепер уже не стане з нами поряд до спільної праці.

Будемо ж надіятись на тих молодчих, котрі обернулись до нас тепер з прихильним словом.

ПРИВИТИ ЕВРОПЕЙСЬКИХ УЧЕНИХ.

I.

Mon cher Dragomanof,

On célèbre aujourd'hui le trentième anniversaire de votre action littéraire et politique. C'est aussi le vingt-et-unième anniversaire de notre amitié commune. Elle date du congrès de Kiev de 1874, où, pour la première fois j'ai l'honneur de vous être présenté et où j'ai pu comprendre l'importance de l'oeuvre à laquelle vous vous êtes consacré. Je vous ai suivi depuis, et j'ai vu que chaque année, pour vous, était marquée par quelque beau travail. Vous avez contribué à rassembler les membres dispersés de ce grand poète qu'est le peuple de Petite-Russie; car tout aussi bien que le peuple serbe, il mériterait le beau nom que Mickiewicz a discerné à celui-ci: „le poète de la race slave.“ Aujourd'hui ce peuple vous apporte son hommage, et les Russes de la Ruthénie autrichienne comme ceux du

grand empire slave sont unanimes dans l' expression de leur reconnaissance.

Qu'il soit permis à un Français, qui vous est redevable de les mieux connaître tous, à qui vous avez appris à les estimer et à les aimer, d'apporter une note latine dans ce grand concert slave. Pour la science et pour la poésie vivez longtemps!

Votre très affectionné et très dévoué

Alfred Rambaud.

(Переклад)

Мій дорогий Драгоманов,

нині прайднують 30-літє Вашої літературної і політичної діяльності. Нині-ж і 21-літо нашої спільної дружби. Вона почалась у Києві 1874, де в-перше я мав честь бути рекомендований Вам і де я міг порозуміти вагу діла, для якого Ви посвятилисея. Від тоді я слідив за Вами і я бачив, що всякий рік Ви значили якоюсь гарною працею. Ви причинилися до зібрання в-куну порозкиданих членів великого поета — народу Малоросії; бож так самісінько як народ сербський, він заслугує собі те гарне имя, яким тамтого нарік Міцкевич: „поет славянського племені“. Тепер сей народ чествує Вас, і Русини австрійські, як і Русини великої славянської держави однодушно висказують Вам дяку.

Нехай же буде вільно і Французу, дякуючому Вам за ліпше пізнанє їх усіх і навчившомуся від Вас цінити їх і любити, обізватися

латинським звуком у сім великім славянським концерті. Для науки і поезії живіть многі літа!

Дуже прихильний і зовсім відданий Вам

Альфред Рамбо.

II.

4 Clacendon Villas, Oxford le 5 d' Avril 1895.

Monsieur,

comme ami et admirateur des travaux littéraires de M. le prof Dragomanov, j'aimerais beaucoup recevoir un exemplaire de la brochure dont vous parlez. Et je vous prie de me l'envoyer quand elle sera publiée.

Agréez, Monsieur, l'assurance de ma parfaite consideration

W. K. Morfill.

(Переклад)

4 Clacendon Villas

Оксфорд, 5 априля 1895.

Добродію,

яко друг і величатель літературних праць д. проф. Драгоманова, я дуже рад буду получить примірник брошури, про яку Ви кажете. І прошу Вас післати мені її, як вона появиться.

Прийміть, добродію, запевнене в моїй глибокій пошані

В. К. Морфіль.

III.

Mio Signore!

Ricevo in punto la pregiata sua lettera del 31 marzo, e mi affretto a significarle che io mi associo con vivo piacere a coloro che festeggiano in stampa come festeggiarono in scritto ed a voce 'l XXX^o anniversario dell' opera letteraria dell' illustre prof. Dragomanov. Un mitologo ed un patriota come lui, merita gli onori che gli sono stati resi: onori, che confermano il valore dell' egregio uomo, e la stima che egli si è saputa guadagnare.

È superfluo il dire che io do alla S. V. piena libertà di fare di questa mia lettera l'uso, che La piacerà meglio.

Frattanto godo dichiararmi

Palermo 3 Aprile 1895.

Suo devmo

Via Abéla, 28.

G. Pitré

Direttore dell' Archivio delle
tradizioni popolari.

(Переклад)

Мій Добродію!

Получивши що-йно Ваш цінний лист з 31 марта, поспішаюся звістити Вас, що я дуже радо прилучаюся до гурту тих, котрі величають печатно, так як величали письменно та устно 30 роковини літературної праці славного проф. М. Драгоманова.

Такий мітолог та патріот, як він, заслугує вповні на честь, яку єму віддано: честь, котра потверджує вартість знаменитого чоловіка і поважанє, яке він собі умів здобути.

Злишне й згадувати, що я даю Вам, Поваж. Добродію, повну волю, зробити ужиток з сим моїм письмом, який Вам до вподоби. Поки що радуюсь, що можу вам представитись.

Ваш прихильний

Г. Пімре,

Директор dell' Archivio delle
tradizioni popolari.

IV.

Paris, 43 rue Boulainoilliers
le 7 Avril 1895.

Je vous suis très obligé, mon cher confrère, d'avoir bien voulu songer à moi à propos de la fête célébrée en l'honneur de notre savant folkloriste. Je joins bien volontiers mes félicitations à celles qu'il a déjà reçus et je lui souhaite cordialement *многая лѣта!*

Croyez, mon cher confrère, à mes sentiments le plus dévoués. Je suis avec une bien vive sympathie le mouvement littéraire de votre pays.

L. Leger.

(Переклад)

Я дуже вдячний Вам, мій дорогий товаришу, за те, що-сте згадали мене ізза п'язд-

ника, устроєного в честь нашого вченого фольклоріста. Я найрадніше додаю свій привіт до тих, що він їх уже получил і бажаю єму сердечно многая літа!

Вірте, мій дорогий товаришу, в мої найщиріші чувства. Я сліджу з найживіщою прихильністю за літературним рухом Вашої країни.

Л. Леже.

V.

Genf, 7 April 1895
Rue de Candolle 20.

Verehrter Herr Redacteur,

Meinen besten Dank für Ihren Brief vom 31 März, der mich auf eine unfreiwillige und unverschuldete Versäumniss aufmerksam macht und mir die Hand bietet, dieselbe wieder gut zu machen. Ich bitte Sie also, meinen Namen, als den eines innigen Verehrers des Herrn Dragomanow, in Ihrer Denkschrift einzutragen. Ich bin nur wenig mit dem politischen Wirken des Herrn Professor Dragomanow vertraut. Nach Allem, was ich von ihm weiss und erfahren habe, und nach seinem durchaus selbstständigen und aufrichtigen Charakter zu schliessen, bei der Schärfe seines Denkens und der Treue seiner Ueberzeugung, kann dieses Wirken nur ein sehr segensreiches gewesen sein. In socialer Beziehung hat er auf Alle, die hier mit ihm umgingen, auf viele polnischen, russischen, rumänischen, bulgarischen Studenten und selbst diejenigen unter ihnen, die ohne seine Gesin-

nungen und Ueberzeugungen zu theilen, zu einem weiteren Bekanntenkreise gehörten, einen sehr wohlthätigen und beruhigenden Einfluss gehabt, und sein Weggehen hat unter der hiesigen akademischen Jugend eine wahre Lücke gelassen, die schwerlich wohl je ausgefüllt werden kann.

Wie alle seine Freunde, so verdanke auch ich und mein Haus seinen, leider nicht zu häufigen Privatunterhaltungen, eine Fülle von Belehrung über Gegenstände, die, obgleich von höchstem gesellschaftlichen Interesse, unserem engeren Studienkreise fern liegen. Mit ihm ist uns eine Brücke geschwunden, zwischen der engen Studirstube und den allgemeinen ethischen Interessen. Doch hoffen wir, dass auch er, den Aufenthalt in Genf nicht ganz vergessend, noch manchmal seine Besuche hier und unsere gemüthlichen Plauderabende erneuern wird. Möge dies seine Gesundheit gestatten!

Maurice Schiff.

(Переклад)

Женева, 7 апріля 1895
Rue de Candolle 20.

Шановний добродію Редактор,

Красенько дякую за лист Ваш із 31. марта, що звертає мою увагу на мимохітний і непроступний опуск і подає мені руку, направити єго. Отже прошу Вас, записати в Вашім памятнім виданю і моє ім'я, як щирого прихильника добродія Драгоманова. Я тільки мало знаю політичну діяльність добродія профе-

сора Драгоманова. По всьому, що я про него відаю і дізнався, і по єго зовсім самотійному і отвертому характері, при бистроті єго думки і вірності єго переконання, та діяльність могла бути тільки дуже благословенна. Соціально, він мав дуже благодатний і втихомиряючий уплив на всіх, хто тут сходився з ним, на многих польских, російських, руминських, болгарських студентів, і навіть на таких із них, що не ділили єго поглядів і переконань і належали до дальшого круга знайомих, і єго відхід полишив між тутешньою академічною молодіжю справжню прогалину, що ледви коли й може бути заповнена.

Як усі єго приятелі, так і я і мій дім маємо подякувати єго, на жаль на надто час-тим приватним розмовам, за повноту поуки про справи, що, хоть представляють найвищий суспільний інтерес, усе-ж таки далекі від нашого тісного круга наук. Из ним пропав для нас міст між тісним кабінетом науки і загальними етичними інтересами. Та ми все таки надіємся, що й він, не забуваючи зовсім свого прожитку в Женеві, ще деколи відвідає нас і ми ще поговоримо з ним щиро вечерами. Колиб тільки на се дозволило єго здоровля!

Моріц Шіфф.

VI.

Paris 29 Avril 1895.

Monsieur,

Je suis confus de répondre si tardivement à votre aimable lettre. Je prends la plus vive

part aux honneurs si mérités qu'on rend à mon illustre ami Dragomanoff, et je serai heureux si en quelque manière vous pouvez y associer mon nom

Je lirai avec beaucoup d'interêt la brochure que vous voulez bien m'annoncer; je souhaite qu'elle soit éditée dans une langue qui me soit plus accesible que le ruthène ou le bulgare.

Croyez à mes sentiments le plus distingués

G. Paris

(Переклад)

Париж, 29 априля 1893

Шановний Добродію,

Мені досадно, що так пізно відповідаю на ваш ласкавий лист. Як найширіще пристаю до так заслужених привітів, складаних моєму славному другові Драгоманову і був би щасливий, як би Ви могли як небудь долучити до них і моє ім'я.

З живим інтересом читатиму брошуру, про котру Ви мене ласкаво звіщаєте; бажав би, щоби вона була видана в мові, більше доступній мені, чим українська або болгарська.

Прошу вірити в почуте найглибшого шановку

Г. Парі.

VII.

В софійскому журналі „Български Прѣгледъ“,*) органи профессорів місцевого Вищого Училища (університету) напечатано ось яку статью по поводу юбилея М. Драгоманова:

*Трийсетъ-годишниятъ юбилей на професора М.
Драгомановъ.*

Нашиятъ уважаемъ профессоръ и другарь М. П. Драгомановъ, който отъ шесть години насамъ заема катедрата по Всеобща История въ Висшето училище, е завършилъ на 16 декември 1894 година своята 30-годишна литературно-научна дѣятелность, и многобройнитѣ му съмишленици и приятели въ Украйна и Галиция сж отпразднували тридестгодишния му юбилей съ голѣмо въодушевление. Ние съ удовольствие съобщаваме тукъ нѣколко подробности отъ тоя юбилей, които заемаме отъ единъ малоруски журналъ.

Ние се научихме за жалость късно за това литературно празднувание, защото юбилярътъ не е рачилъ нито отдалечъ да загатне за това. По тоя начинъ никой отъ почитателитѣ на г. Драгоманова въ София не се досѣти да му честити тържеството каето направи въ негова честь малорускиятъ народъ.

*) Български Прѣгледъ. Списание за наука, литература и общественъ животъ. Издава дружеството „Общи Трудъ“. Година II. Книга IV-V. Февруари—Мартъ. София, Печатница Вълковъ. 1895. Ст. 289—290.

Отпразнуването на юбилея е станало тържествено въ втората столица на Галиция, Львовъ, при голѣмо стечение народъ, съ литературни вечеринки и прочее. Въ честъ на юбилея се основало дружеството „Поступъ“ (прогресъ) и се образувалъ чрѣзъ подписа единъ фондъ за поддържанieto на това дружество, който фондъ ще носи името на юбилея. Заслужватъ да се споменѣтъ двѣ рѣчи произнесени едната отъ Д-ръ Ив. Франко по научно-литературната дѣятелностъ на юбилея и другата отъ М. Павликъ рѣководителъ на тържеството и редакторъ на русинския журналъ „Народъ“, за неговия животъ и обществена дѣятелностъ, и двѣтѣ твърдѣ цѣнни за биографията на М. П. Драгоманова, въ когото напрѣднитѣ малоруси виждатъ своятъ най-горещъ патриотъ и просвѣтител¹⁾. Особно отъ втората може да се види най-ясно характеристиката на личността на М. П. Драгоманова. Тукъ е изтъкнѣтъ най-паче неговиятъ мощенъ патриотически духъ, който направлява обществената и литературната му дѣятелностъ отъ младитѣ му години дори и до днесъ. М. П. Драгомановъ, родомъ малорусъ отъ Гадячъ, Полтавска губерния, Русия, още отъ малкъ, когато се учелъ въ гимназията въ Полтава, билъ подбуденъ да служи народу си отъ своя учителъ по историята Стронинъ, който билъ горещъ защитникъ на идеята за освобождението на селянитѣ отъ крѣпостничеството, за което по онова врѣме се пишело и говорело твърдѣ много въ Ру-

¹⁾ „Народъ“ номеръ 1 и 2 отъ януари 1895 г. VI година.

сия. Въ Киевъ, гдѣто Драгомановъ получилъ висшето си образование, той непрѣставалъ да работи за свѣстяванье на своя народъ, чрѣзъ издаванье на книжки, писани на малоруски езикъ и чрѣзъ отварянье на недѣлни училища. Между това М. П. Драгомановъ билъ назначенъ професоръ първомъ въ гимназията, а послѣ и въ университета. Тукъ той развилъ още по-широка дѣятелность, като пишелъ и говорелъ постоянно за свѣстяванье на малоруския народъ, за въвеждане на малоруския езикъ, въ училищата, като единствено възможно срдство за просвѣщението му, като разработвалъ националната малоруска литература чрѣзъ разни издания на народни умотворения на родния си езикъ²⁾. Съ такаве сжщо посока се отличавало и съставеното тогава „Югозападно отдѣление на Руското императорско географическо общество“ при Киевски университетъ, душата на което билъ сжщо М. П. Драгомановъ. Тогава Малорускиятъ народъ нѣмаше почти никаква научна литература; даже знаменити писатели като Костомаровъ пишехъ на великоруски езикъ. Отричаше се даже самостоятелността на малорусски езикъ и народъ. Националното движение въ Малорусия не се погледнѣхъ добрѣ отъ властѣта. М. П. Драгомановъ билъ поканенъ да се прѣмѣсти отъ Киевъ, но когато отказалъ, било му забранено да живѣе въ Малорусия. Едноврѣменно било разтурено и Югозападното географическо общество, забранило се да се издаватъ книги и журналы на мало-

²⁾ Исторически малорусски пѣсни, издадени отъ Драгоманова и Антоновича.

руския езикъ, сжщо и да се пѣжтъ пѣсни или да се прѣдставятъ пиеси на малоруски езикъ въ театритѣ (1876 г.). М. П. Драгомановъ се прѣсели въ Женева и туку продължаваше своята народна дѣятельность, като издаваше разни съчинения и популярни книги за своя народъ и като се прѣдаваше напълно на литературната си дѣятельность, до като не бѣ повиканъ да заеме катедрата по всеобща история въ нашето Висше училище, която катедра занимава и днесъ.

Д. Д. А.

(Переклад)

*Тридцятилітній юбилей професора
М. Драгоманова.*

Наш шановний профессор і друг М. П. Драгоманов, що від шести років займає катедру по Всеобщій Історії у Вищому училищі, завершив 16 декабря 1894 р. свою 30-літню літературно-наукову діяльність, і многочисленні одностуденти і приятелі його в Україні і Галичині відпразднували 30-літній юбилей його з великим одушевлінням. Ми з удоволенням подаємо тут деякі подробиці про той юбилей, котрі беремо з одного малоруського журналу.

Ми дізналися, на жаль, пізно про той літературний празник, позаяк юбиляр не зволив навіть натякнути нам про него. Через те ніхто з почитателів д. Драгоманова в Софії не догадався почитати торжество, що справив у его честь малоруський народ.

Відпраздновано юбилей торжественно в другій столиці Галичини, Львові, при великому

здвизі народу, з літературними вечірницями і т. д. В честь юбіляра основано товариство „Поступ“ (прогресс) і зібрано через підписку фонд для піддержки того товариства, і той фонд буде носити имя юбіляра. Варто згадати про дві промові, одну Дра Ів. Франка про научно-літературну діяльність юбіляра і другу М. Павлика, руководителя торжества і редактора русинського журналу „Народ“, про его жите і суспільну діяльність, і обі вони дуже цінні для біографії М. П. Драгоманова, котрого поступовці малоруські вважають за свого найгорячішого патріота і просвітителя¹⁾. Особливо з другої можна бачити найясніше характеристику личности М. П. Драгоманова. Тут піднесено найбільше зго могутий патріотичний дух, що править его суспільною і літературною діяльністю від молодих літ аж до сегодня. М. П. Драгоманов, родом малорос из Гадяча, Полтавської губернії, в Росії, ще хлопцем, коли вчився в Полтавській гімназії, був спонуканий до службу своему народови учителем історії Строніним, що був горячим защитником ідеї визволу селянина від кріпацтва, про котре тоді писано і говорено дуже много в Росії. В Києві, де Драгоманов получил вище образование, він раз-у-раз працював для просвіти свого народу, видаючи книжки, писані в малоруській мові і засновуючи недільні школи. Між тим М. П. Драгоманов був іменований профессором изразу гімназії, а після того університету. Тут він розвив іще ширшу діяльність, пишучи і говорючи раз-

¹⁾ „Народ“ номер 1 і 2 за январь 1895. VI. рік.

у-раз за просвіту малоруського народу, за ввід малоруської мови у школи, як єдино можливе средство просвітити єго, і розробляючи національну малоруську літературу всякими виданнями народних умотворів на рідній мові²⁾). Таким же характером визначалось і основанє того „Юго-западного Відділу Русского Императорского географічного товариства“ при кіївському університеті, душею котрого був також М. П. Драгоманов. Тоді малоруський народ не мав майже ніякої наукової літератури; навіть славні писателі, як Костомаров писали по великоруськи. Не признавали навіть самостійности малоруської мови і народу. На національний рух у Малороссії уряд дивився неприхильно. М. П. Драгоманова всилувано переселитися из Кієва, та коли він того не схотів, заборонено єму жити в Малороссії. Одночасно розігнано і Югозападне географічне товариство, заборонено видавати книги і журнали в малоруській мові, а також співати пісні й виставляти пєси в малоруській мові в театрі (1876) М. П. Драгоманов переселився в Женеву і тут продовжав свою народну діяльність, видавав усякі твори і популярні книги для свого народу і посвящався зовсім своїй літературній діяльності, поки єго не покликано зайняти катедру по всеобщій історії в нашій Вищій школі, котру займає і сьогодні.

Д. Д. А.

²⁾ Історичні малоруські пісні, видані Драгомановим і Антоновичем.

VIII.

Z obsáhlé vědecké práce prof. Dragomanova znám blíže jen jeho pojednání folkloristická Studie Dragomanova ze srovnávací lidové literatury, které poslední leta se tiskly ve Sborníku bulh. ministerstva, kladu na jedno z najp'ednějších míst v naší literatuře slavistické. Dragomanov obsahuje v nich tak ohromný material literární, jako ze všech slovanských učenců naší doby jen ještě Petrohradský akademik Alexander Veselovsky. Ale nad toho-to vyniká jasností a urovnaností svých vykladů.

V Praze, v květnu 1895.

J. Polívka.

IX.

Paris, 128, Boulevard Montparnasse, le 10 Avril 1895.

Monsieur M. Dragomanov, professeur à la Haute-Ecole de Sofia, Bulgarie.

Cher Collaborateur et ami, Je viens d'apprendre à l'instant seulement les belles manifestations qui ont célébré le trentième anniversaire de votre entrée dans la vie active, tant politique que littéraire. Combien je regrette de n'avoir pas été prévenu plus tôt de cet événement! J'aurai été un des premiers à vous envoyer, de Paris, de la France, mes compliments et mes félicitations avec mes vœux les plus cordiaux pour une santé qui est si précieuse.

Votre rôle, double en apparence, est unique. Vous avez vécu, travaillé, pense pour votre

peuple. Les folkloristes ont le droit de s'en féliciter. Votre peuple doit vous aimer — et vous aime — comme un de ses fils les plus dévoués, les plus illustres. A tous ces titres, j'ajouterai que l'Homme est digne de sa renommée. Depuis quinze années, je vous connais personnellement, je vous estime et je vous aime.

En mon nom, au nom des vos collaborateurs de *La Tradition*, cette revue qui a tant à se louer de votre concours littéraire et scientifique, je porte un triple ban en l'honneur de Michel Dragomanov, le patriote, le savant, l'écrivain! Et je crie à travers l'Europe: Longue vie à Michel Dragomanov et à sa famille.

Une bonne et cordiale poignée de main

Henry Carnoy

Directeur de la Revue des enfants du Nord,
du Dictionnaire International des Folkloristes,
Professeur au Lycée Montaigne.

(Переклад)

Добродієви М. Драгоманову профессору
Вищої Школи в Софії, в Болгарії.

Дорогий Співробітнику і друже!

Я тільки що дізнаюся про пишні маніфестації, якими святковано 30-літє Вашого вступу в діяльне житє, політичне і літературне. Який же мені жаль, що мене не звіщено про се наперед! Я був би перший переслав Вам іменем Парижа, усеї Франції, мої привіти і мої

поздоровлення вкупі з найсердечнішими бажаннями здоров'я, так дорогого.

Ваша роля, подвійна про око, є єдина. Ви жили, працювали, думали для свого народу. Фольклорісти мають право поздоровити себе за те. Ваш народ повинен Вас любити — і любить Вас — як одного зі своїх найщиріших і найславніших синів. До сего всего я додаю, що чоловікови дієся по заслугі Я знаю Вас уже п'ятнадцять літ особисто, ціню Вас і люблю.

Іменем моїм, іменем Ваших співробітників La Tradition, журналу, що має Вам тільки подякувати за Вашу літературну і научну участь, підношу трикратний оклик у честь Михайла Драгоманова, патріота, ученого, письменника! І я кличу на всю Європу: Многая літа Михайлу Драгоманову і його сім'ї!

Сердечно стискаю руку

Анрі Карноа,

Діректор і т. д.

Відповідь М. П. Драгоманова на привіти європейських учених.

Je remerci chaleureusement les savants étrangers qui m'ont honoré de leurs paroles sympathiques. Je leur dois ma gratitude d'autant plus que presque tous ils ont contribué à la propagation des connaissances sur l'Ukraine, son histoire et littérature.

М. Dragomanov.

(Переклад)

Дякую горяче заграничним ученим, що вшанували мене своїми прихильними словами. Я винен їм дяку тим більшу, що передовсім то вони причинилися до проповіді знання про Україну, її історію і літературу.

М Драгоманов

Вислано из Софії 19. V (1. VI.)
1895 р.



Михайло Пилипосович Драгоманов



СМЕРТЬ і ПОХОРОНИ

Михайла Петровича Драгоманова.





Невимовно страшний удар постиг нас
нашу редакцію, нашу радикальну пар-
тію, і весь руско-український народ :
умер

Михайло Петрович

ДРАГОМАНОВ!

Не стало того, хто збудив Русинів-
Українців до нового життя, у чийх руках
були усі нитки нового українського руху
в Росії і Австро-Угорщині, хто тому ру-
хови давав напрямок і товк, хто міцно під-
тримував єго і беріг від манівців — не

стало керманіча рускоу-країнського народу, єго розуму і совісти. Не стало глибокого знавця історії і теперішнього - світогляду нашого народу, єго потреб; не стало того, хто вмів повязати ті потреби з поступовими змаганнями цивілізованого світа, хто ті змагання показав нам і справив наш народний корабель на широке, всесвітнє море, де йдуть навзаводи кораблі цивілізованих народів, — не стало того, хто завоював нашому народови місце в сімїї цивілізованих націй і там єго достойно репрезентував. Не стало творця усього живого і здорового на нашій Україні, не стало душі нашої радикальної партії, єї батька, учителя, але zarazом і найпершого робітника і дбалиці, порадника і помічника; не стало найліпшого, найпримірнішого товариша; не стало нашого найвірнішого і найніжнішого друга; не стало великої душі і великого серця, — не стало ідеального громадянина і ідеальної людини, — не стало найбільшого Русина-Українця!...

Ось кого ми втєряли! Прибиті тяжким горем, не маючи потрібного душевного супокою, — ми тепер не в стані оцінити, як слід того, кого ми втєряли, — отже скажемо тільки одно.

Европейські вчені з дивом дивилися на того чоловіка, що зміг погодити в собі два звичайно супротивні собі занятя: ученого дослідача свого народу і політичного діяча, дослідача історії і ділателя історії. А між тим у покійника оба ці занятя зливалися ув одну нерозривну цілість. Загадку можна розв'язати тільки знаючи, що Михайло Петрович був самим тонким і самим спосібним — педагогом. На всі свої заходи він дивився з цілю — виховати, образувати людей. Через те він і в історії і в науці, і в житю доторкався самих живих справ — таких, що можуть інтересувати живих людей, тай викладав їх самим живим способом. Такий чоловік мусів бути і політичним діячем. І він був самим просвіченим, самим людским політичним діячем. Сам горячий радикал, що бачив у ради-

кальстві єдиний вихід для руско-українського руху, — він про те не вважав політичного і полемічного поля — полем обопільного вбивання противників, — як воно робиться на світі, між инчим і у нас. Покійник був рішучим ворогом такої політики, що єї принципом і цілю є шукати людей, навіть ворогів; він і в політику вводив етику, кладучи її тут девізом: до чистої справи треба чистих способів, чистих рук. Чоловік крайнє отвертий в висказуванню своїх думок, твердий у своїх принципах і крайнє завзятий в обороні свого і народного права, — він був заразом крайнє чесний в боротьбі з противником і крайнє уважливий. Він дивився на противника як на матеріал на союзника, бодай у найменшому, і ціль его була: не знищити, а просвітити, образувати противника.

Беручись до полеміки і політики як педагог, покійний Михайло Петрович у різні часи і до різних груп своїх противників обертався різно: різними підходами, з різними аргументами, у ріжній

одежі, відповідно фактичній обстанові даних груп і змозі порозуміння у них, — при чому і сам він сильно працював над своїм розвитком і старався поступати вкуні зо своєю публікою, — зовсім так, як порядний учитель. Усе те роблено було Михайлом Петровичем по міцним принципам і для одної цілі, — але-ж ціль та була: свободний розвиток, поступ людського духа, неспиняємий нічим, навіть теоремами; а, з другого боку, фактичний матеріал, яким оперував Михайло Петрович, був такий ogromний і різносторонний, що тісні й шаблонні голови його політичних противників довго не могли його порозуміти, не то згодитися з ним.

Як політичний діяч, Михайло Петрович стоїть майже одиноким, світлим узірцем і для своїх земляків, і для їх сусідів, і всі ми мусимо наближатися до того взірця, коли хочемо тривкої користі з наших політичних заходів.

Понятно, яку огромну, необчислиму моральну потерю мала українська молодіж,

збавлена такого преподавателя, такого учителя, — і як важно воно для Болгарії, що такий педагог став вихователем її молодіжі. Вихованню болгарської молодіжі Михайло Петрович посвятив увесь жар свого серця, усі сили свого ума, тямлючи добре, що тільки образована та тверда в поступових принципах молодіж, може вивести Болгарію з її політичних і всяких інших невзгодин, і Болгарія зможе стати в пригоді усім Слав'янам, між ними і нашої Україні. Начитавшись і наслухавшись, за свій двунедільний пробіток у Софії, що говорять про покійника самі просвічені Болгари і познакомившись з його найліпшими учениками, — я переконався, що зерно, сіяне М. П.-чем упало на добру землю, і що є певна надія, що з того вийде велике добро для Болгарії і світлий примір для нашої української молодіжі. По оповіданням студентів М. П.-ча, його лекції були політичною школою в найширшому і найкращому розумінню сего слова. Він викладав старинну історію, та ніколи не обмежувався нею, а

переходив усю історію людскости до найновіших часів, викладаючи своїм слухачам усе своє знанє, усі свої думки й бажання. Яку вагу клав Михайло Петрович на свою професорську діяльність, видно буде найкраще з того, що він, кстрого жите, за остатні чотири роки, було одною мукою, — як особливої ласки у долі молив тільки змоги ходити у Вищу Школу і викладати ..

Але-ж люта, сліпа та нерозумна доля не чула его пр сьб і просьб богато-богато людей, для котрих дороге було его жите: вона повалила его майже на катедрі, бо ще перед полуднем він мав лекцію, а н обіді его вже не було. Тіло его знищено саме тоді, коли розум его був на верху сили і коли він найгорячіше у житю рвався до праці, праці й праці для добра рідної України і немов рідної Болгарії...

Є від чого плакати, боліти і роспувати! Та ми мусимо зглянутися на пам'ять покійника.

Памятаючи его житеву засаду, що чим більше нещасте упаде на чоловіка,

тим вище він повинен підвестися, — ми мусимо напружити усі свої сили для того, щоби достойно вжити его спадок і устроїтися по его заповіту.

Покійник полишив, без засобів до життя, жінку і двоє малолітніх діток. Отже перший обов'язок его прихильників і в загалі усіх свідомих Русинів є: помочи поставити на власні ноги діти, — доховати їх, дообразувати. Покійник віддав усе своє життя на користь рускому народови; єму так була дорога сама думка приваляности до свого народу, до своєї країни, що він не захотів прийняти болгарского горсжанства, хоть знав добре, що тільки так его рідні моглиби мати право на пільги і поміч від Болгарі.*) Ми певні, що руский нарід оцінить сю жертву покійника і віддячить его рідним за его пенастанну працю для рідного краю і его горячу любов до него.

Особливо повинні єму бути вдячні галицькі Русини, бо ніхто так як він не причинився до того, що у нас тепер стало і

¹⁾ Нам розказував ректор Вищої Школи д. Агура, що коли считав якось Михайла Петровича, чому він не приймає болгарского горожанства, він тільки заплакав...

ясніше і вільніше. Він з усіх сил старався двигнути, zorganizувати галицьку частину України, вважаючи се за точку опори і взірець для російської України. Отим то ми, бачиться, вискажемо бажанє усіх свідомих Русинів Українців, підносячи, що єго дорогі останки треба кінче перевезти у той вільний куточок України, — у Львів де вони повинні лежати, підбиваючи людей до праці в єго напрямку, доти, доки їх не можна буде перевезти у вільний Київ. А свідомі Русини-Українці повинні поклястися над могилою Михайла Петровича, що не спочинуть, поки Русь-Україна не стане вільна. Для того треба тільки кождому з нас зробити хоть сотну частину того, що зробив М. П-ч, — і кайдани з України спадуть сами собою...

Затим. Після Михайла Петровича лишилася доволі велика і добірна бібліотека. Чи не найшлисьби такі грошовиті Русини-Українці, котрі би купили єї у сім'ї і перевезли у Львів с тим, щоби тут оснувати бібліотеку ім Драгоманова, або хоть особний відділ під тим іменем у бібліотеці

університетській, — котрі, звісно, треба буде доповняти систематично, як се робив покійник. Хто знає, яку велику вагу клав М. П-ч на добрі бібліотеки, той признає нам, що се було би зовсім достойно его памяти. Львів мав би живе жерело науки про Україну, Славянщину і все найпоступіше у цивілізованому світі, — жерело, с которого могли би черпати і професори, і студенти, і ширша публіка. При тому-ж заховане бібліотеки після М. П-ча є необхідне для его біографії, — для показу, на чому він розвивався для своїх учених і політичних праць, — і воно тим важніше, що М. П-ч майже у кождісінській потрібній ему книжці робив свої уваги.

Далі треба конче написати его житись. Задумуючи те, ми просимо усіх, хто має его листи, посилати їх нам для копії і можливого використання. Просимо також усіх, хто его знав, оголошувати свої споминки про него.

Та, найважніше для памяти Михайла Петровича і для самої справи — се повне видане его творів. Сю роботу треба зробити як найшвидче.

Ся думка, натурально, повстає в головах усіх щирих прихильників М. П-ча, самотійно, — і ось ледви ми се написали, як получили від одного молодого Українця звістку, що, за єго заходом, на перший том творів М. П-ча уже є гроші, і дає їх один -- Москаль, горячий прихильник піднесення літератури української. Молодий Українець зробив се с тим, що видане мусить бути зроблено в хронологічному порядку, — і, по нашому, єдине розумному. Розумієся, що видаватимуться ті твори в мові українській. Ми певні, що за приміром того незвичайного Москаля підуть гуртом і Українці, і ми незабаром зможемо без перериву видавати ті твори і мати їх усі через яких 3 — 4 роки. Працю по перекладу і догляду видання ми з радісною душою возьмемо на себе — розумієся, за згодою сім'ї покійного.

Отсе бувби найперший, немінучий обов'язок з огляду на дорогу пам'ять Михайла Петровича...

*

*

*

Не можемо скінчити сеї сумної розмови не сказавши ще слівця с поводу похоронів Михайла Петровича. Получивши телеграму про єго смерть, я і Д-р Ів. Франко зараз зібралися і поїхали на єго похорони, забезпечивши собі, через болгарське міністерство, вільний проїзд у Сербію і Болгарію. Про перешкоди на виїзді з границь австро-угорської монархії, нам і в голову не прийшло, — адже-ж у нас не ма примусу паспортного, — у нас свободна держава! Тимчасом ми тяжко помилилися: угорські граничні власти задержали нас і не пустили нас далі, для браку формальних паспортів. Ми їм розказували в чім діло і навіть показували телеграму про смерть Михайла Петровича. Та се нам не тільки не допомогло, а ледви, чи їй не пошкодило. Ми мусіли заночувати у Земуні. На силу ми випросили, другого дня, пропуски до Білграду. Тут ми стали допитуватися за австрійським консулом, — та даремне: то була неділя, коли канцелярія замкнена. Ми мусіли блукати по Білграді, мов душі без покаянія.

А то був, — по нашому переконанню, — день, коли у Софії ховали Єго. Люті, прелюті муки витерпіли ми, не могучи Єму в остатнє послужити!*) Угорські граничні власти сказали нам своє жорстоке остатнє слово перед трупом М. Петровича, — немов би знали, що й він Уграм, перед смертю, написав своє остатнє слово з огляду за Угорску Русь (Угорське правительство так було заінтересувалося писаннями М. Петровича і В. Охримовича в „Народі“ про Угорску Русь, що президія угорського міністерства, недовго перед смертю М. Петровича, запенумерувала „Народ“, просячи dringen d висилки нашої газети).

У понеділок австрійське консульство зателеграфувало до Дирекції львівської поліції, чи можна нам видати пашпорти, і вона — спасибі їй, — веліла нам по телеграфу видати пашпорти, та відповідь єї наспіла аж

*) На ділі, ми й так не захопили би були похоронів, — бо Михайла П-ча поховано зараз другого дня після єго смерті, 21-ого, у п'ятницю — т. є. тоді, коли ми ще тільки получили телеграму і вийїхали зі Львова. Дня похорону нам не телеграфували із Софії, бо й самі тоді ще не знали.

у вівторок, а д. Франко не міг так довго ждати, і мусів вернутися домів; поїхав у Софію тільки я, та вспів тільки поклонитися свіж їй могилі незабутнього покійника і покласти на ній вінець, іменем руско-українських радикалів, та виразити гіркий жаль, перед єго сімєю, іменем своїм і усіх Русинів, прихильних покійникови.

*

*

*

Як відомо, покійний Михайло Петрович виходив думками по за межі усякої обрядности. Та в Болгарії не вільно ховати без обряду. Отим то їй сталося, що покійника ховав болгарський протестантський пастор. Се було ближче бажанням покійника, котрий, як знаємо, чимало написався за протестантський рух для нашого простого народу. Болгаре, самі горячі православні, не мали протів того нічогісінько, — окрім декого с цвинтарних церковників, — і провели тіло покійника до вічної оселі з великими почестями і жалем. Честь їм за те! Сим вони доказали, між инчим, що в

їїх православному серці є дійсно релігійна моральність, — бо тільки той є морально-релігійною людиною, хто вміє пошанувати чужі переконання в справі віри.

*

*

*

Прощай-же, мій великий учителю і незабутній, незамінимий товаришу, друже, брате! Нехай дух Твій живе завше в мині, і веде й піддержує мене так, як Ти мене піддержував за життя. Дай мені остатися на завше достойним Тебе... Прощай на віки!... Та ні! Я й доси не можу погодитися з думкою, що Тебе нема, — я усе бачу Тебе, чую присутність Твою усім моїм існуванем. Ти не вмер і не умиреш, — Твої діла, Твій світлий примір сиятимуть вічно. За життя Ти, найнеслушніше, мав чимало супротивників і ворогів, — та ось, по смерті Твого тіла, дух Твій уже поборює їх, єднає коло Твого прапора всіх живих і чесних Русинів, і справа, піднята Тобою, иде вгору і вгору...

М. П а в л и к.

Над труною М. Драгоманова.)*

Він умер.

Умер на чужині, далеко від рідного краю, того краю, що він так його любив, того народу, що він для його так щиро працював. Він сам себе зробив вигнанцем, щоб не були вигнанцями з його рідної землі воля, правда, світ

Він поставив собі мету на все життя: розвіяти неволю й темряву в своєму рідному краї. І він ишов до цієї мети, він боровся невпинно, не спочиваючи. Голосно, сміливо, розумно дзвеніло його слово на всю Європу, слово на оборону скривдженої й зневоленої рідної землі.

З долею його рідного краю з'єдналася доля й інших країн у великій просторами та малій щастям людським державі. І його порада робітникам рідної землі ставала порадою і працівникам тих інших народів, злучених до купи однією долею. І Поляк,

*) Нагадаємо, що автор сего слова, — один із найчільніших молодих Українців, — то ще недавній супротивник Покійного. М. П.

і Білорус, і Москаль, і кожен инший народ російський не може не дякувати Михайлові Драгоманову за ту оборону волі людської в Росії, що нею дихало кожне його слово.

Перворядний учений та публіцист, чоловік з величезною ерудицією, з широким сміливим розумом, — він міг так обороняти права своєї країни і в загалі права всяких зневолених народів, як ніхто инший. Його наукові й літературні заслуги, його заслуги яко політичного борця не могли не звертати на себе уваги усієї Європи, не могли не викликати від неї шаноби. І Українці з радісною й лицарською гордістю можуть бачити, як перед сином їх землі схиляють с пошаною чоло люде инших народів у Європі.

Він умер.

І нема кому стати намість його, нема кому так боротися, як він боровся, нема кому бути таким ясним світом, як він був! Змовкло слово те, що рівного йому не було в нас. І нікому замість його стати!...

Плакати мусимо над його труною.

Плакати? Тільки плакати?

Хиба він даремно стільки часу кликав закованих рабів розбивати свої кайдани і пособляв їх розбивати? Хиба, написавши на його надгробкові „борець за волю й світ“, на наших не напишуть ніколи нічого, тільки прокляте слово: „раби“? Хиба в наших душах нема ні трохи сили на боротьбу с тим, с чим ми мусимо боротися і не можемо не боротися, коли хочемо жити?

Ні, найкращою пошаною мертвому борцеві, найкращим йому монументом тільки й можуть бути не сльози й жалі наші, а праця невсипуща в дусі тих ідей, що в куші з ім, і ми вважаємо за ідеї правди й світу. І ся праця буде, не може не бути.

Він умер.

Зникло, розвіялось усе дочаснє, все особисте, всі ті випадкові хмарки, що тьмарили цю постать. Зникло — і перед нами встає ясний і чистий образ борця за ідею.

Схиляймо перед ім чоло низько, низько і — до праці!

II Вартовий.

Спомин остаточної лекції професора М. Драгоманова

*котру він мав 8 ст. ст. юня 1895 р. в аудиторії
III історико-філологічного курсу.*

На 8-ий Юний — в четвѣрткѣ — имах-
ме семенарь по исторіята на С. З. Народи.
Както всѣкога — тѣй и сега, по указанието
на покойния, единъ студентъ бѣше приготвилъ
прѣвода отъ Французи на „Голѣмитѣ приви-
легии“ дадени въ 1476 г. на Нидерланскитѣ
щати отъ Марія — джщѣря на Карла Огчая-
ний. Съ извѣстна заинтересованостъ го чак хме,
тѣй като въ прѣдния часѣтъ не идва. Въ туй
врѣме се отвори хж вратата на аудаторіята и
той като се поклони любезно къмъ всички,
опжти се бавно къмъ катедрата. Единъ сту-
дентъ побърза да му помогне да си съблече
балтона, слѣдъ което той отиде къмъ скамей-
китѣ, като сѣдна на втората, при всичко че
първата скамейка бѣ празна, като покани сту-
дента, който щеше да чете, да отиде на кате-
драта.

Почна се четението.

Прѣзъ врѣмето, когато трая то, спорѣдъ указанията на студента, който бѣ до него, той дишалъ бързо. Отъ врѣме на врѣме кашлеше по-силничко отъ колкото кашлеше въ по-прѣдната недѣля, и при това изглеждаше посърналъ и по жълтъ, отъ колкото бѣ по-прѣди.

Прѣзъ всичкото врѣме на четението, той попита само за думата „сираче“ употребявали се на Български езикъ, и направи 2—3 кжси забѣлѣжки относително 2—3 наименования.

Четението се свърши и студента сѣдна между другаритѣ си. Тогава покойния ни професоръ сѣдна при катедрата и съ собствената си веселостъ поиска отъ нази извинение, че не ще да може да чете лекция въ слѣдоющия часъ — Сжббота, като произнесе съ полу-шеговитъ полусериозенъ тонъ слѣдоущето; което въспроизвеждамъ тукъ до колкото съмъ го запомнилъ:

„Извенете ме, господа, че азъ не ще мож да дойдж въ сжббота; азъ имамъ работа тогава, па освѣнъ това съмъ и малко нерасположенъ, азъ имамъ трѣска; до дома правятъ кжща къмъ моята стая, вслѣдствие на която отъ праха и испаренията въздуха я страшно заразенъ; не само азъ но и дѣцата се разболяхж.. Па освѣнъ туй членъ съмъ избранъ въ комиссия, която ще урѣжда Народната Биб-

лиотека. Въ страшно положение, господа, се намира Софийската народна Библиотека; нейната история има три периода: първия — под управлението на Г-на Иричека, когато тя е била въ цвѣтущо състояние; 2-я — при други едниго — не му каза името — при когото сж купени много Француски, Английски, Нѣмски книги, но расхвърлени неразборчиво; а 3-я под друго — сжщо не указа името му — при когото тя е заприличала на хаосъ. (Тука той говореше като се смѣеше). Извинете, че азъ напущамъ лекцията си за това; какво да се прави! И тя е училище, на освѣнъ туй отъ добръ урѣдена Библиотека зависяжтъ трудовѣ на ученитѣ да сж по сполучливи. А Софийската Библиотека има цѣнни нѣща, господа; извинете!“

Слѣдъ туй той си излезе.

При минавание прѣзъ коридора за „Управлението на Висшето Училище“ той потупаль по рамото единъ студентъ, който четялъ обявленията на черната дѣска.

Тѣзи сж впечатленията не само на мене, но и на всичкитѣ ми другари, отъ послѣднѣото идване въ Висшето Училище на незабравимия ни Професоръ. Илия Димитровъ.

(Переклад)

8-го юня, у четвер, ми мали семінар по історіі північно-західних народів. Як завжди, так

і той раз, по указці покійного, один студент приладив переклад із французького „великих привілеій“ даних у 1476 р. Нідерландським державам Марією, дочкою Карла Очайдушного. С певною цікавістю ми чекали єго, бо в попередню лекцію єго не було. І ось отворилися двері аудиторії і він, поклонившись чемно усім, подався помалу до катедри. Один студент посмішився допомогти єму скинути пальто, після чого він відійшов до лавок, сів у другій, хоть перша лавка була порожня, і попросив студента, що мав читати, заняти катедру. Почалось читанє. За той час, по оповіданю студента, що сидів коло него, він віддихав скоро, від часу до часу він кашляв міцніше, ніж остатній тиждень і при тому виглядав блідіше і жовтіше, ніж бувало перше. Увесь той час, як було читано, він спитав тільки про слово „сираче“ (сирога), чи воно вживаєся в болгарській мові і зробив дві-три короткі замітки що до 2—3 назв.

Читанє скінчилось і студент сів між товаришів. Тоді покійний наш професор пів коло катедри і з властивою собі веселістю попросив у нас прощення, що не може читати лекції в слідуючий час, у суботу, сказавши на пів жартом на пів серіозно те, що я зараз напишу, як тільки вмію згадати:

„Вибачайте, панове, що я не можу прийти в суботу; мені тоді ніколи, тай окрім того я

трохи незмагаю, у мене пропасниця; коло нас будують дім протів моєї комнати, через те від пороху і випарів воздуха я дуже заражений; і не тільки я, але й діти розболілися... Та окрім того я вибраний членом комісії для порядкування Народної Бібліотеки. В страшному стані, панове, тепер софійска народна бібліотека; її історія має три періоди: перший — під управою д. Йірічека, коли вона була в цвітущому стані; другий — при комусь инчому (не назвав єго), за якого було куплено багато французьких, англійських і німецьких книг, але розкидано, як попало; а третій — ще за инчого — те ж не назвав єго — за котрого вона стала похожа на хаос (Тут він говорив, сміючись) Вибачайте, що пропускаю свою лекцію за для сего: що робити! і вона школа, та окрім того від доброго впорядкування бібліотеки залежить те, що праці учених будуть удатніші. А софійска бібліотека має цінні річи, панове; звиніть!“

Після того він собі вийшов.

Проходячи коридором в „Управление на Висшого Училище“ він поплескав по плечи одного студента, що читав заяви на чорній дошці.

Ото вражіння не тільки мої, але й усіх моїх товаришів, від остатних відвідин нашого незабутного професора у Вищій Школі.

Илия Димитров.

Похорони Михайла Петровича Драгоманова.

Загальне вражінє.

На 6 годину після обіда назначено було похоронній процесії рушити из дому покійного, — так звіщали жалібні заяви, — одна від симії, друга від професорської корпорації Вищої Школи. До 6 години дім, де жив Михайло Петрович, був переповнений народом. Мертва тишина панувала в покритім жалібним сукном салоні, украшенім юбілейними дарунками, що принесли покійному тільки радісних хвилин кілька місяців перед смертю. Сумно дивився Шевченко із-за своєї позолоченої рамки, його темне лице ледви обрублялося тими ясними рембрандескими лучами, що найкраще до лиця тому мучиникові за народну душу, — з віднечатком суму і терпіння лежав покійний у позолоченій олов'яній домовині, що тонула у квітах і вінцях. Прийшов болгарський протестансткий священник, одягнений у чорну рясу, прийшли з ним три дами і один дяк, усі в жалобі, усі з ширим сумом на лиці. Почалась молитва, — пастор прочитав кілька місць з святого письма і проспівав з своїм скромним, та гармонічним хором кілька псалмів, усе те пастор закінчив короткою, скромною, утішаючою промовою... Роздираюча серце мінута настала, — домовину

підняли, щоби єї віднести у вічну оселю. На своїх плечах знесли єї колеги й слухачі покійного і передали єї на руки инчим студентам, котрі ін согроге ждали на улиці — дім був надто тісний, щоби дати місце сотням студентів. Улиця була повна людей, — довгим ланцюгом стояли студенти, розділені по курсам, — кожда секція несла по два вінці, — на руках у студентів красувалось поверху 20 вінців...

Процесія рушила, пів дороги до цвинтаря, що є далеко за городом, студенти несли на переміну домовину, — поки сильний дощ і зараз опісля сильний град, великий як куряче яйце, не заставив покласти домовину на катафалк. Немов з мішка валив град, та ніхто не відходив і так процесія приближалася до свіжо википаної могили, де першу промову мав ректор Агура, за ним студент Димитров, опісля проф. Мінцес, студент Пастухов і врешті проф. Білковский. Коротку промову мав і пастор. Жалісне було послідне прощанє с тілом покійного, коли зять єго, профессор Шишманов роздавав студентам на спомин квіти, що були в домовині.

При загальнім плачу спущено домовину, на котру від серця посипалися пригорщі землі. Дощ став, сонечко визирнуло, освітивши в ширину і далечину панораму балканских гір і сумрачно зникаючогося Витоша з єго сніговим верхом...

Др. Б. Мінцес

Вінці і написи на них.

I.

Од Твої жінки і Твоїх діток.

II.

Дорогому дядькові — од його Лесі (Косач).

III.

Михайлу Драгоманову,

Отличень и неуморень професоръ — Министертвото на Народното Просвѣщение.

IV.

Професору М. П. Драгоманову — Отъ ректора въ името на Висшето Училище.

V.

М. П. Драгоманову —

Прѣподавателитѣ отъ историко-филологическия факултетъ.

VI.

Незабвенному Другу —

Колегитѣ отъ юридическия факултетъ

VII.

На уважаемый ни другарь — прѣподавателитѣ отъ физико-математическия факултетъ.

VIII.

На многолюбимия ни и незабравимъ професоръ М. Драгомановъ — Отъ признателнитѣ му ученици отъ I Историко-филологический курсъ.

(Переклад)

Многолюбимому і незабутньому професору М. Драгоманову — Від вдячних його учеників І історико-філологічного курсу.

IX

На незабраний ни професоръ М. Драгомановъ — Огъ студентитѣ на II Историко-филологический курсъ

X.

На ратника за свобода на мисльта и учителя на истината, почтєнния ни професоръ М. Драгомановъ — Студентитѣ отъ III. Историко-филологический курсъ.

(Переклад).

Борцю за волю думки і вчителю правди, шановному професору М. Драгоманову — Студенти III Історико-філологічного курсу.

XI.

На незабравимия си професоръ М. Драгомановъ, бореца за прогресса на чловѣчеството — Студентитѣ отъ Историко-Филологический Отдѣлъ.

(Переклад).

Незабутньому нашому професору М. Драгоманову, борцю за поступ людности — Студенти Історико-філологічного Відділу.

XII.

Достойному профессору М. Драгоманову —
Студенческо Философско Дружество.

XIII.

На най - достойний български профессоръ
М. Драгомановъ — Отъ Студенческото Юри-
дическо Дружество

XIV.

М. Драгоманову, достойному профессору —
Отъ студентитѣ-юристи.

XV.

Профессору М. Драгоманову, самоотвер-
женъ борецъ за свободата — Студенческо Дру-
жество „Наука“.

XVI.

На достойний профессоръ М. Драгомановъ —
Студентитѣ отъ Физико-Математическия Отдѣлъ.

XVII.

Профессору Михаилу Драгоманову доблѣ-
стенъ ратникъ на науката и свободата — Отъ
признателнитѣ студенти при Висшето Учили-
ще въ София.

XVIII.

Дорогому Михаилу Петровичу Драгома-
нову, борцу за политическую свободу Россіи —
Отъ русскихъ революціонеровъ.

XIX.

Незабвенному борцу за правду и свѣтъ
отъ любящихъ его русскихъ и еврейскихъ зе-
мляковъ въ Софіи.

XX.

Провідникові русько - українського наро-
ду — від русько - українських радикалів.

Решта вінців від приятелів і почитателів.
Усіх вінців 27.

Надгорбні промови.

Промова ректора Вищої Школи, Дмитра Агури.

Братья! Угаснѣ още една свѣтла звезда
отъ славянския небосклонъ, изчезнѣ въ лицето
на покойния Михайлъ Драгомановъ една вели-
ка душа. Прѣдъ насъ лежи тѣлото на единъ
славенъ дѣецъ, на единъ въодушевенъ патри-
отъ, на единъ горещъ защитникъ на стражду-
щия народъ, на единъ самоотверженъ побор-
никъ на науката; на скъпия украински синъ,
който възроди народа си, на най-отличния про-
фесоръ на младото наше висше училище, на
сладкодумния и авторитетния историкъ. Лежи
той тукъ безжизненъ! неговата огненна и чув-
ствителна душа хвърчи сега далечъ отъ насъ
въ възвишеното битие. Нѣма вече М. Драгома-

нова между живитѣ и това справедливо покъртва отъ дѣнь душа сърдцата на всичкитѣ уважающи го другари, на всички любящи го студенти, на които той винаги е билъ идеаленъ ръководител и като даровитъ професоръ и като примѣренъ човѣкъ.

Покойникътъ М. Драгомановъ, по произхождение малорусъ отъ Полтавската губерния, е израсналъ въ единъ твърдъ важенъ моментъ въ историята на Русия. Той е свършилъ средното си образование въ Полтава въ врѣмето на великото движение за освобождение на селянитѣ отъ робство, което обземаше вниманието тогава на цѣлата руска интелигенция. Съ своя си мякъ и впечатлителенъ характеръ той се увлѣкълъ до толкова въ това велико дѣло, щото се прѣдалъ всецѣло нему още като ученикъ въ гимназията и началъ съ нѣколко свои другари да издава вѣстникъ, въ който се защитавала горещо идеята за освобождението на селянитѣ. Тоя фактъ лежи въ основата на всичкото минжло на покойния, той влияе върху посоката на всичката негова научна и обществена дѣятелность. Въ Киевъ, гдѣто той свършилъ висшето си образование и гдѣто той още прѣди 30 години получилъ въ университета професорска катедра по историята, той не оставилъ занемарено починжтото още отъ Полтава дѣло за просвѣщаваньето на своя народъ; той

отворилъ тукъ първото вечерно училище, издавалъ разни книжки съ поучително-популяренъ характеръ на малороски езикъ. Както рѣчта му тѣй и перото му сж били най-паче посвѣтени къмъ служенъе на народа си. Въ „Юго-западното отдѣление на императорското географическо общество“, което събрало тогава най-просвѣтителнѣ людѣе отъ украинския свѣтъ и въ което първа роль играялъ покойниятъ, наченжли да се прокарватъ националистически възрѣния, на които властѣта не гледала благосклонно. Отъ тукъ произлѣзахъ несъгласия между М. Драгоманова и властѣта; нему му било забранено да живѣе въ Киевъ и въ двѣтѣ руски столици, С. Петербургъ и Москва, „Юго-западното отдѣление на императорското географическо общество“ било разтурено, малороската литература и езикъ били забранени въ училищата, както и прѣдставления на малоруски езикъ.

За да може по-добрѣ да се прѣдаде на работата си, — служенъе за свѣстяванъе на съотечественицитѣ си, незабравимиятъ нашъ другаръ се прѣселилъ въ чужбина вече прѣди 20 години, до като най-послѣ и смъртъта го намѣри въ чужбина. Вслѣдствие на станжлото промѣнение въ Русия, той въ послѣдно врѣме много се надѣваше да получи разрѣшение, да се възвърне въ отечеството си и затвори очи

все съ тази надежда. Въ 14 годишното си прѣстояванье въ Женева, той е дѣйствувалъ постоянно за отечеството си, като е издавалъ редъ народополезни книжки и като се е сгаралъ да заинтересува чуждия ученъ свѣтъ за сждбата на украинския народъ, да покаже неговата самостоятелность, да подигне значението му и неговото историческо минжло. Той като проницателенъ историкъ е полагалъ всичкитѣ свои надежди за бждщето развитие на своето отечество въ политическата свобода, и въ тая посока той е водилъ жива полемическа борба съ крайнитѣ елементи, които виждали спасението на отечеството само въ единъ корененъ прѣвратъ.

Отъ Женева прѣди шестъ години покойниятъ М. Драгомановъ бѣше поканенъ за професоръ въ висшето училище, длѣжностъ която той съ истинска философска самоотверженостъ изпълнява до послѣдна минута отъ живота си и въ която той принесе голѣми заслуги за нашето младо висше училище; не той ли бѣше единствениятъ старъ и опитенъ професоръ, който послужи за примѣръ на нашитѣ млади професорски сили, и бѣ душа на всички полезни мѣроприятія за училището? Освѣнъ това съ своята научна дѣятелность той даде голѣмо подкрѣпление на отличния и богатъ сборникъ за народни умотворения, въ който сж печатани

редъ негови сравнителни студии по народни умотворения, посока въ която той отначало се бѣ прѣдалъ съ цѣль да изучи народа си и която го доведе до изучаване на живата история на всичкитѣ народи и която го направи европейска знаменитостъ. Като професоръ той се ползуваше прѣдъ студентитѣ отъ уважение и безгранична любовъ и нѣма съмнение, че висшето училище губи въ покойния една сила незамѣнима.

Покойниятъ нашъ многоуважаемъ другаръ бѣше колкото горещъ патриотъ толкова и горещъ защитникъ на човѣческитѣ правдини, неговото родолюбие не е изключвало най-широкитѣ хуманни и свободололюбиви начала, отъ които той винѣги се е въодушевявалъ. Това е правило мощно и убѣдително неговото слово, това го е направило любимъ на всички и на цѣлия украински народъ, който прѣди шестъ мѣсеца му е отпразднувалъ блѣскаво въ Львовъ юбилея за 30-годишната му плодотворна дѣятелность. Той обаче не принадлежи по своята дѣятелность само на украинци, а на цѣль свѣтъ и България е честита, че слѣдъ като се ползува за своята младежъ въ течение на шестъ години съ неговитѣ знания може да прѣгърне въ недрата си сстанкитѣ, скжпитѣ останки на тоя великъ труженикъ на науката; той е заслужилъ стократно правото на гражданство въ нашата земя. Вѣчна ти память самоотвержени

тружениче и многоуважаемый нашъ другарю и лека ти прѣсть!

Нѣка нашата признательность кѣмъ твоята плодотворна дѣятельность служи за утѣшение на опечаленото ти сѣмейство.

(Переклад.)

Братя! Згасла ще одна зірка на славянському небі і счезла в особі покійного Михайла Драгоманова велика душа. Перед нами лежить тіло славного діяча одушевленого патріота, горячого оборонця страждущого народу, самовідверженого поборника науки, дорогого українського сина, що відродив свій народ, найвидатнішого професора нашої молоді Вищої школи, солодкомого і авторітетного історика. Ось він без життя! Їго вогняна і чутлива душа літає тепер далеко від нас у воздушному істнованю. Нема вже Драгоманова серед живих і се справді стискає зо дна душі серця всіх поважающих єго товаришів, усіх любящих студентів, котрих ідеальним руководителем він завше був і як даровитий професор і як примірний чоловік.

Покійний М. Драгоманов, родом малорус из Полтавської Губернії, виріс у дуже важну хвилину історії Росії Він кінчив середню освіту в Полтаві в часи великого руху за волю селян

від кріпацтва, що захоплював тоді увагу усеї російської інтелігенції. Зо своєю ніжною і вражливою вдачею, він так заняв ся тою великою справою, що віддав ся їй зовсім ще гімназіальним учеником і почав с кількома своїми товаришами видавати часопись, де горяче боронилась ідея визволу селян. Той факт лежить в основі всего минулого покійника, він упливав на напрямок усеї єго наукової і громадської діяльності. У Києві, де він кінчив вищу освіту і де він іще перед 30 роками отримав ув університеті професорську катедру по історії, він не занедбав почате ще в Полтаві діло освіти свого народу; він відкрив тут першу вечірню школу, видавав різні книжки навчачо-популярного характеру на українській мові. Як єго мова, так і перо були посвячені найбільше службі свого народу. В „Юг. Зап. Отд. Имп. Г. Общества“, що зібрало тоді найпросвіщеніших людей українського світа і де першу роль грав покійник, почали пробиватися націоналістичні погляди, на котрі уряд не дивився прихильно. Відти пішли незгоди між М. Драгомановим і урядом; єму заборонено жити у Києві і в двох російських столицях, С Петербурзі й Москві, Юг. З. О. Г. Общества було розбито, малоруску літературу і мову заборо-

нено у школах, так само і як вистави в малорускій мові.

Щоби ліпше віддатися своїй праці освідомлення своїх земляків, незабутній наш товариш переселився в чужину ще перед 20 роками, аж доки врешті смерть його найшла на чужині. В наслідок наступившої переміни в Росії, він остатними часами дуже надіявся, що получить дозвіл вернутися у свою батьківщину і закрити очі все с тою надією. Підчас свого 14 літнього пробутку в Женеві, він раз-у-раз працював для своєї батьківщини, видаючи ряд корисних для народу книжок і старався заінтересувати чужий учений світ долею українського народу, показати його самостійність і піднести його значінє і його історичну минулість. Він, як угадливий історик, покладав усі свої надії на прийдешній розвиток своєї батьківщини при політичній волі, і в тому напрямку він вів живу полемічну боротьбу з крайніми елементами, що бачили спасінє батьківщини тільки в корінному перевороті.

Із Женеви перед 6 роками покійний М. Драгоманов був покликаний професором у Вищу Школу, обов'язок, який він сповняв з дійсно філософічною самовідверженністю до остатньої мінуты свого життя і в яким він поклав великі заслу-

ги для нашої молоді вищої школи; чи-ж не він був єдиним старшим і досвідченим професором, що послужив приміром нашим молодим професорским силам і був душею всіх корисних заходів для школи? Окрім того, своєю научною діяльністю, він дав велику підмогу визначному і багатому збірникові народних умотворів, де напечатаний ряд его порівняючих студій по народним умотворам, напрямом, котрому він відразу посвятився с цілю пізнати свій народ, і котрий довів его до студій живої історії всіх народів і зробив его европейскою знаменитістю. Як професор він користувався шанобою і безграничною любовю від студентів і нема сумніву, що вища школа тратить у покійному, силу незаміниму.

Покійний наш вельмишановний товариш був наскільки горячим патріотом, наскільки і горячим оборонцем людских прав, его любов батьківщини не виключала найширші гуманні і вільнолюбиві принципи, котрими він завше одушевлявся. Се робило его слово міцним і переконуючим, за се его любили всі і ввесь український народ, що перед шістьма місяцями відсвяткував блискуче у Львові юбилей его тридцятилітньої корисної діяльності. Та він належить, по своїй діяльності, не тільки

до Українців, але й до цілого світа, і Болгарія щаслива, що, покориштувавшись для своєї молодіжи через шість років його знанєм, може пригорнути у своє лоно його останки, дорогі останки того великого робітника науки; він стократно заслужив право горожанства у нашій землі. Вічна Ти пам'ять, самовідвержений робітнику і вельмишановний наш товаришу, і земля ти пером! Нехай наше признанє твоєї корисної діяльності служить утіхою твоїй опечаленій сім'ї.

Промова Илиї Димитрова, студента III історичного курсу.

Като гръмъ се разнесе вчера вечерята изъ София печалната, свивающа сърдцето новина: Професоръ Драгомановъ умрѣ! Професоръ Драгомановъ умрѣ! — Тази печална вѣсть изненада всички, смути всички. Тѣзи отъ Г-да студентитѣ, които вчера сутринята имахъ удовольствието за послѣденъ пжтъ да чујтъ неговото енергическо, убѣдително слово; за послѣденъ пжтъ да останатъ въсхитени отъ неговата удивителна учтивость, отъ неговата бащинска обноска спрѣмо тѣхъ, — се отнесохъ съ недовѣрчивость къмъ тази печална вѣсть, която недовѣрчивость се прѣобърна веднага на дълбока печаль, която насълзи очитѣ... Господа

професоритѣ, приятелитѣ му, познаницитѣ му — всичкитѣ останалѣ трѣснати отъ тази печална вѣсть: Професоръ Драгомановъ умрѣ! И сега всички ние тукъ, които се намираме прѣдъ послѣднитѣ остатки на този уважаванъ отъ всички достоенъ ученъ и професоръ — виждаме го безжизненъ, бездушенъ... Бодрия, неустрашимия, твърдия духъ лѣтна за винѣги отъ него въ вечното жилище, дѣто нѣма ни болки, ни печаль, ни страсть къмъ истината и стремление къмъ самоотверженостъ; неговитѣ грамадни умствени способности, неговия разсѣдѣкъ сѣкнахъ за винѣги... А думата му — сладка, звучна, — която раздвижваше душата и сърдцето, убѣждаваше въ идеитѣ, и потикваше слушателитѣ къмъ трудъ за просвѣта и хуманностъ, къмъ трудъ за общо добро, — тази сладкозвучна, убѣдителна дума е хвъркнала вече невъзвратно, но тя още звучи въ ушитѣ ни, тя още дълго ще движи сърдцата ни всѣкой пжтъ, колчимъ си спомнимъ за него като достоенъ ученъ и като характеръ безподобенъ!

Уви! Безпощадната, капризната смъртъ какъ жестоко ни изигра, като ни взе най-достойния ученъ въ България, който — макаръ и чужденецъ — бѣ обикналъ България като второ отечество и посвѣти послѣднитѣ си старчески години за подвиганието и въ умствено и нравствено отношение, нѣщо, което той блѣ-

скаво изпълни като професоръ; като ни грабна на разъ, студентитѣ ни, единъ отъ първитѣ ни професори и наставници — казвамъ — наставници, защото той съ бащинскитѣ си отношения влияеше върху нашитѣ характери толкова, колкото съ своиѣ си грамадни исторически познания върху умоветѣ ни; като грабна отъ обятията на опечаленото семейство Драгомановъ — мжжъ, баща дѣда, отъ което семейство вечно ще бжде оплакванъ твърдѣ достойно; и най-сетнѣ като грабна отъ сферата на колегитѣ му и приятелитѣ му най-учтивий колежъ, и най-обичний приятелъ! Да, жално, печално, но рѣшението на прѣдопрѣдѣлението не може да се отмахне!

Не е умѣстно да се расправя на дълго и на широко за биографията на този многозаслуженъ и уважаемъ отъ всички ученъ и професоръ; негова животъ има толкова перипетии, неговата дѣятелность е толкова многостранна и всевъѣтска, щото едва ли може една ничтожна частъ да се изложи въ настоящия моментъ. Достатъчно е, мисля, да се каже, че уважаемия ни, скжпъ, незабравимъ професоръ прѣзъ вейчкия си тревоженъ и многострадаленъ животъ самоотвержено, неуклонно е ратувалъ за свободата на мисльта, за свободата на словото, той неуморно се е борилъ посрѣдствомъ словото противъ претенцитѣ на мрака, невѣ-

жеството. Неговитѣ идеи придружени съ една желѣзна аргументация, и съ тиха, но могѣща по влиянието си занимателность пуцали сж и пуцахж по настоящемъ дълбоки корени въ сърдцата на неговитѣ слушатели и читатели; той е запалванъ и запалваше у тѣхъ оная божествена искра на искренна, съзнателна стрѣмителность къмъ просвѣта и хуманность, която се е обръщала на пламъ въ сърдцата на по-силнитѣ и надаренитѣ натури, които сж ставали и ставахж самоотвержени ратници за свѣстяванието на маситѣ. Той, като историкъ, виждаше единствената коренна причина на народнитѣ бѣдствия въ невѣжеството и прѣдразсѣдитѣ обществени и политически: — за това неговия девизъ бѣ: човѣка просвѣтенъ, свободенъ отъ прѣдразсѣдѣщи! — девизъ, който той неуклонно подѣржаше прѣзъ всички си животъ, пѣленъ съ борби и грижи. Още отъ първитѣ си години, слѣдъ свършване на университета въ Киевъ, като учителъ първо, и сетнѣ като професоръ, той съ пламенъ ентузиазмъ се заловилъ за подвигание въ просвѣтително отношение на обичната си Мало - Руссия, като далъ инициативата за отваряние на недѣлни и вечерни училища, като издавалъ редъ брошурки за народа, като взелъ главно участие въ основанието на Ю. З. Императорско Географическо общество. Но поради

противопоставянieto на властта спрѣмо това просвѣтително движение, той се принуди да бѣга отъ милата си Мало-Руссия въ Женева, дѣто още по-трѣскаво се заловилъ за литературната си дѣятелность; и най-сетнѣ сждбата, а може би и желанието му неговата дѣятелность да се отрази по-ползотворно, — той, поканенъ отъ Българското правителство, дойде въ България и завзе катедрата по историята въ Висшето ни Училище, която прѣдостойно заемаше до момента, когато неумолимата смърть го грабна за винжги...

Студенти! Другари! Загубата е голѣма, невъзвратима както за науката, така и за наши частно. Скрѣбта ни е дълбока, печалта — неизразима... Да скѣрбимъ, дълбоко да скѣрбимъ за туй отпѣтувание въ вечностьта на наша сѣжпѣ наставникъ заедно съ опечаленото семейство Драгомановъ, което въ настоящия моментъ е въ неутѣшимость; дано изявлението на нашата искрення съболезнователность да му бжде утѣшение, макаръ и ничтожно за изгубванието отъ обятията си мжжѣ, баща, дѣда.

Студенти! Другари! Дано при придружаване смърнитѣ останки на многоуважаемия ни, скжпѣ професоръ, наставникъ до вечното му жилище, мисльта да бждемъ негови послѣдователи въ полето на народното просвѣтявание и борци за прогресса — да е пустнала дълбоки

корени; дано неговата дѣятельность ни служи за ръководство въ трудовеѣ ни за народното свѣстяване!

Нека при свивающитѣ сърдцега думи: лѣка ти прѣстъ любимий ни учителю, — да си дадемъ дума да бждемъ тѣй безукоризнени въ дѣятельностьта си, постоянни въ трудовеѣ си, — да бждемъ учителя като него!

Незабравимий ни Учителю! Твоя духъ вечно ще да бди надъ назъ отъ небеснитѣ височини; нашата признательность спрѣмо заслугитѣ Ви е неизмѣрима!

Вечна ти память!

(Переклад)

Мов грѣмъ рознеслась учера вечѣр из Софїи сумна, стискаюча сердце звѣстка: Професор Драгоманов умер! Професор Драгоманов умер! Ся сумна звѣстка поразила всѣх, збентежила всѣх. Тѣ панове студенти, що вчера рано мали щастѣ в останне чути єго енергичне, переконуюче слово; що в останне були очарованѣ єго незвичайною чемнѣстю, єго батьківскимъ обходомъ из ними, — віднеслися з недовѣремъ до тої сумної звѣстки, та ся недовѣрчивѣсть заразъ обернулася у глубокий смутокъ, що здавивъ сердце, засльозивъ очи... Панове професори, єго приятелѣ, єго знакомѣ — всѣ були ударенѣ тою сумною звѣсткою: Професор Драгоманов умер! І ось

ми всі тут, що стоїмо перед останками того шанованого всіми, достойного вченого і професора — бачимо його без життя без душі.. Бодрий, неусграшимий, твердий дух відлетів на віки від него у вічну оселю, де нема ні хороб, ні печалі, ні страсти до правди і поривання до самовідречення; його величезні духові спосібности, його розум пропали на віки... А мова його — солодка, звучна, що порушувала душу і серце, переконувала в ідеях і заохочувала слухачів до праці для просвіти і гуманности, до праці для загального добра — та солодкозвучна, переконуюча мова вже полинула безповоротно, та вона ще лунає нам ув ухах, вона ще довго двигатиме наші серця усякий раз, коли згадаємо про него як про достойного ученого і прекрасний характер!

Горе! Безжалісна, химерна смерть жорстко зажартувала з нами, забравши нам найдостойнішого ученого Болгарії, що хоть і чужинець, полюбив Болгарію, як другий рідний край і посвятив свої остатні старечі роки для піднесення її духово і морально, що він і вивчив блискуче як професор; ухопила нас, студентам, одного з перших наших професорів і наставників — кажу — наставників, бо він своїми батьківськими відносинами упливав на наші характери на стільки-ж, на скільки своїм величезним історичним знанєм на наш розум;

ухопила из обійм засмученої сім'ї Драгоманова чоловіка, батька, діда, і та сім'я буде завше оплакувати його найдостойніше; і врешті ухопила зо сфери його товаришів і приятелів, найдостойнішого товариша і найлюбішого приятеля! Так, жалко, сумно, та рішення долі годі відвернути!

Невмістно розказувати довго і широко біографію сего многозаслуженого і всіми шанованого ученого і професора; його жите має стілько перипетій, його діяльність така многосторонна і всесвітна, що ледви чи можна єї маленьку частину виложити тепер, як слід. Досить, я думаю, сказати, що шановний наш дорогий, незабутній професор через усе своє трівожне і многострадальне жите самовідвержено, завзято боровся за волю думки, за волю слова, боровся невтомно словом протів претензій темноти, неучтва. Їго ідеї, підперті залізною аргументацією, тихим та могучим, по своєму впливу, інтересом розростались і пустили справді глибоке коріне в серцях його слухачів і читателів; він і сам запалювався і запалював у них божу іскру щирого, свідомого стремління до просвіти і гуманности, що розгоралася в полумінні у серцях сильніщих і спосібніщих натур, що робились і зробились самовідверженими борцями за просвіту мас. Він, як історик, бачив єдину корінну причину народного лиха в тем-

ноті і пересудах громадських і політичних: через те його девізом було: чоловік освічений, вільний від пересудів! — девіз, котрий він завзято піддержував усе своє життя, повне боротьби і грижі. Ще від перших своїх років, після укінчення університету в Києві, зразу як учитель, а потім і професор, він з палким ентузіазмом узявся підносити просвіту своїй дорогої Малоросії, давши ініціативу до оснування недільних і вечірніх шкіл, видаючи ряд брошур для народу і взявши головну участь у встановленні Ю. З. Императорського Геогр. товариства. Та через протиправність влади тому просвітному рухові, він був примушений утекти зі своєї любимої Малоросії у Женеву, де ще палкіше узявся до своєї літературної діяльності; і нарешті доля, а може й бажання, щоби його діяльність відбилася користі — спонукали його на запитання болгарського правительства, переселитися у Болгарію і зайняти катедру по історії у нашій Вищій школі, котру він предостойно займав до моменту, коли невмилюма смерть узяла його на віки..

Студенти! Приятелі! Утрата велика, безповоротна як для науки, так і для нас почастно. Сум наш глибокий, печаль невимовна.. Сумуймо, глибоко сумуймо від сего відходу в вічність нашого дорогого наставника вкупі з опечаленою сім'єю Драгоманова, що тепер

є невітшіма; нехай заява нашого щирого співчуття буде їй потіхою, хоть і незначною після втрати з обійм мужа, батька, діда

Студенти! Приятелі! Нехай при проводах смертних останків вельми поважаного дорогого нашого професора, наставника, у вічну оселю, думка, щоби стати єго послідувачами на полі народної освіти і борцями за поступ, пустить глибоке коріне; нехай єго діяльність стане нам за руководство у праці для народної освіти.

При стискаючих серце словах: пером Тобі земля, любий наш учителю, — даймо собі слово, що будемо так само бездоганними в нашій діяльності, сталими у праці, — що будемо такими вчителями, як він!

Незабутній наш Учителю! Дух Твій вічно буде берегти нас из небесної висоти; наша дяка за Ваші заслуги незмірна!

Вічна Ти память!

Промова Др. Бориса Мінцеса, професора В. школи.

На языкѣ, на котромъ онъ Вамъ читаль лекціи шесть лѣтъ, на языкѣ, на котромъ онъ создалъ себѣ еще въ молодости научное имя, вспомянемъ того, чей холодный трупъ лежить теперь передъ нами въ гробу. Еще вчера Михайль Петровичъ былъ полонъ жизни и на-

деждѣ. Часу въ одиннадцатомъ утра я засталъ его только что возвратившимся съ лекціи домой; онъ былъ доволенъ, былъ хорошо расположенъ, — строилъ планы для одной литературной работы, которую было думалъ диктовать на слѣдующій день, и, лежа на постели, съ живымъ интересомъ спрашивалъ о вопросахъ дня, о Высшемъ Училищѣ, которое ему было такъ дорого. Черезъ нѣсколько часовъ его не стало, — холодная смерть жестоко подкосила эту труженческую жизнь въ ея расцвѣтѣ. А жизнь эта была полна тревогъ и бурь! Ученая голова въ полномъ смыслѣ этого слова и благородное сердце, — Михаилъ Петровичъ стоялъ всегда высоко надъ узкими партійными интересами; врагъ всякихъ догматическихъ обобщеній, онъ часто находилъ жестокихъ противниковъ между тѣми, которые не могли подняться на его высоту, на ту высоту, на которой онъ старался постичь святую истину, кроющуюся въ различныхъ теченіяхъ мысли. А онъ любилъ истину, она была ему дороже всего! И ради этой истины онъ пошелъ въ изгнаніе и провелъ двадцать лѣтъ въ упорной борьбѣ, въ которой онъ изнемогъ, жертва коварной, мучительной болѣзни, — онъ жилъ страдальцемъ и умеръ страдальцемъ! Но физическія страданія томили его далеко, далеко

не такъ сильно, какъ нравственные, — онъ страдалъ за свою родину, онъ страдалъ за малороссійскій народъ; и въ вѣрѣ въ предстоящую свободу этого народа онъ черпалъ силы для борьбы съ жизненными невзгодами. Но не суждено было ему дожить до осуществленія лелѣянной имъ мечты, — въ холодной могилѣ онъ найдетъ успокоеніе, оставивъ насъ всѣхъ въ глубокой скорби. Но нѣтъ, онъ не умеръ; — онъ не былъ простымъ смертнымъ, со смертью которыхъ угасаетъ почти всякое воспоминаніе о нихъ, — онъ былъ писателемъ, онъ былъ ученымъ, онъ былъ борцомъ, — а такіе люди не умираютъ, дѣянія ихъ остаются живыми. Да и онъ живъ, потому что духъ его живетъ между нами. онъ живъ, потому что воспоминаніе о его свѣтлой личности угаснетъ только съ нами, — но нѣтъ, и тогда ему не угаснуть, потому что мы съумѣемъ передать и своимъ дѣтямъ, — молодому, подрастающему поколѣнію, — что счастливая судьба насъ свела съ этимъ благороднымъ сердцемъ, съ этой свѣтлою головою. Пусть эта мысль послужить намъ утѣшеніемъ въ постигнувшей насъ печали, свѣтлымъ воспоминаніемъ объ этой свѣтлой, слишкомъ рано скошенной жизни, — и пожелаемъ миръ праху его! —

Промова студента Кр. Пастухова, іменем студентів Вищої Школи у Софії.

Господа! Позволете и на мене да кажа нѣколко думи отъ страна на българското студентство.

При печалний характеръ на сегашното шествие, ние, българскитѣ студенти, сме щасливи, гдѣто имаме възможността да се распростимъ съ човѣкътъ, неуморната дѣятелность на когото трѣбва да съставлява примѣръ за нашия бждщъ общественъ животъ. Биографическитѣ очерки тукъ сж излишни. Трийсетъ годишна мжжественна дѣятелность, съпроводена съ мжчения, лишения, скитание изъ чужди страни, — такъвъ бѣ „райскій“ животъ на многоуважаемия нашъ профессоръ, М. Драгомановъ. Отъ една страна тържеството на убийственний абсолютизмъ, що крѣпне и се развива на смѣтка на отчаянитѣ вопли и стенания, които издаватъ Петербургската Петропавловска крѣпость, пустинний Сахалинъ и Сибирь, — отъ друга страна фучението на единъ мощенъ гласецъ, издаванъ изъ срѣдата на Украинский народъ, който не располагаше ни съ полицейскій-военний произволъ, ни съ шпионскій институтъ и бюрократията, ни съ кнутоветѣ и нагайкитѣ — тъй изобилно находящи се въ расположението на

„милостивий“ царь. Това бѣ гласътъ на покойний дѣецъ Драгомановъ, които бѣ насоченъ на подвиганіе умственний и политический кръгозоръ на массата, на насяние ударъ на самодържавието, даване полѣтъ на свободнитѣ учреждения.

Но за туй че духътъ на свободата е несъвмѣстимъ съ полицейскій терроръ, за туй, че интереситѣ на стомиллионний народъ иджтъ въ разрѣзъ и сж тѣкмо противни на интереситѣ на царизма, той биде отстраненъ отъ профессорската катедра и стана невъзможенъ за широкото отечество на деспотизма. Той бѣ прогоненъ далечъ отъ своята обична родина...

Господа! Рядкостъ сж натуритѣ, които съ едно нравствено самообладание и рѣшителна непоколебимостъ вървятъ твърдо изъ начертаний пжтъ безъ да се побоятъ отъ ударитѣ и прѣслѣдваніята, отъ смъртъта — идящи отъ прѣдставителитѣ на грубата деспотия. Само русскій царизмъ и революционнитѣ епохи могатъ да калятъ борци въ такъвъ духъ. Такава натура бѣ изгнанника Драгомановъ.

На олтаря на русската революция, която ще съкруши тържеството на царизма и ще противопостави на диктатурата на царя диктатурата на народа, безспорно ще бжде запи

сано и името на нашия покоенъ. Защото, колкото и разнообразна да е борбата, що водятъ русскитѣ свѣтли умове за свободата на народа едно е което я прави висока прѣдъ очитѣ на външнѣи наблюдателъ. Това е нейната изходна точка, завѣтната цѣль на революционеритѣ: смъртъ на деспотизма, животъ, вѣченъ животъ на свободата.

Единъ урокъ, единъ неизличимъ спомѣнъ въ нежнитѣ сърдца на младежъта остава бурний животъ на покойния. То е нравственното задължение на всички ни за борба съ старото, мухолясалото, ретроградното.. На почитателитѣ паметъта на Драгоманова — свободолюбитѣ студенти прѣдстои да розвиятъ тия чувства за свобода и прогресъ, на които бѣ жертва и тѣхний достоенъ учителъ. Най-голѣмото и единственното достойно уважение къмъ паметъта на покойния отъ страна на опечаленото студентчество и борцитѣ за свободата се състои въ пригствението на такива дѣйци, които да не се спрятъ прѣдъ ничие притѣснение или властъ. Прощалното „сбогомъ“, последната сълза, която сърдечно се лѣе прѣдъ гроба на покойния, трѣбва да бжде съпроводена съ проклятие на русскій царизмъ, който немилостиво гони своитѣ честни синове, и даване

дума въ себѣ си за борба, честна борба съ враговетѣ на работний народъ...

(Переклад)

Панове! Позвольте і мені сказати кілька слів від болгарского студентства.

При сумному характері сегоднішньої процесії, ми, болгарські студенти щасливі, що маємо змогу попрощатися с чоловіком, невтомима діяльністю котрого повинна стати приміром для нашого будущего суспільного життя. Біографічні очерки тут лишні. Тридцятилітня відважна діяльність, з муками, недостачами, блуканєм по чужих сторонах — ось було „райське“ житє многошановного нашого професора М. Драгоманова. З одного боку, тріумф убійчого абсолютизму, що кріпне і розвиваєся на щот зойків і стогнів що виходять із Петербурскої Петропавловської кріпости, пустинного Сахаліна і Сибірі, — а з другого боку, гуканє сильного голосу, спосеред українського народу, що не мав ні поліцейского, воєнного самовіля, ні шпівонского інститута, ні бюрократизму, ні кнута, ні нагайок — на які так богатий „милостивий“ цар. То був голос покійного діяча Драгоманова, що був направлений на піднесе-

не духового і політичного кругозору маси, на завданє удару самодержавію, на даванє підмоги вільним установам.

Та через те що дух волі несхідний є поліцейским терором, через те, що інтереси століонного народу идуть різно і такі противні інтересам царізму, він був відставлений від професорскої катедри і стався неможливим у широкій країні деспотизму. Він був прогнаний далеко від свого рідного краю.

Панове! Рідко случаются натури, що з моральною самовладою і рішучою непохитністю идуть твердо по визначеній дорозі, не боячись ударів і переслідувань смерти — від представителів грубого деспотізму. Тільки російський деспотізм і революційні епохи можуть гартувати борців такого духа. Такою натурою був вигнанець Драгоманов.

На престолі російської революції, що знищить торжество царізму і поставить на місце диктатури царя диктатуру народа, запевне буде записано і имя нашого покійника. Бо, хоть і як розмаїта є боротьба, що ведуть світлі російські уми за волю народа, — ось що робить єї високою в очах стороннього наблюдача. Се єї вихідна точка, завітна ціль революціоне-

рів: смерть деспотізму, жите, вічне жите волі.

Наукою, глибоким спомином у н'жних серцях молодіжі зостанеться трівожне жите покійника. Моральний довг усіх нас боротися протів давнього, зацвилого, ретроградного... Шануючим память Драгоманова студентам треба розвивати ті чувства волі й поступу, котрих жертвою і їх достойний учитель. Найбільша і єдино достойна память покійного від замученого студентства і борців за волю є в приготові таких діячів, що не спиняться ні перед якими утисками або владою.

Прощальне „збогом“, остатна сльоза, що пливе з серця перед гробом покійника, повинна з'єднатися с проклоном російського царізму, що немилосердно переслідує своїх чесних синів, і з данєм собі слова — боротися, чесно боротися з ворогами робучого люду.

Промова проф. В. Школи Гр. А. Б'юлковского.

Драгий Михайль Петрович! Позволи и мене да ти кажж и азъ послѣднето „збогомъ“.

Не д'ялго азъ имахъ високата честь да те познавамъ лично, но и прѣзъ тия двѣ години азъ не веднажъ имахъ случай да се убѣдя и

лично, че ти притежавашъ ония високи душевни и умственни качества, благодарение на които твоето име е извѣстно на всѣкждѣ, гдѣто иматъ присърдце културно-нравственнитѣ успѣхи на човѣчеството.

Скжса се аортата ти и прѣстана да тупа твоето чисто като кристалъ сърдце, отъ което всѣки денъ, всѣки часъ, всѣка минута сж текли капкитѣ на кръвта ти за нашето всеобще благо...

Като герой ти захвана твоя животъ, като герой ти го исвърши.

Като бѣ си турилъ за висша задача на живота да водишь борба за истината и свѣтлината ти, безъ да гледашь на тежкитѣ условия на окръжаващата срѣда, не се спрѣ прѣдъ нищо, за да докажешъ на всинца, че животътъ ни е даденъ само за осжществение високитѣ принципи въ нашата общественна дѣятелность.

„Чистото дѣло изисква и чисти срѣдства“ е не само тезата на едно отъ твоитѣ съчинения, но заедно съ туй и вѣрната иллюстрация, пълното отражение на твоя животъ.

Прѣзъ всички години на твоята плодотворна и разностранчива дѣятелность ти показва рѣдкия въ наше врѣме примѣръ на човѣкъ, който и при най-промѣнливи и трѣпливи условия на живота си е останалъ вѣренъ на своитѣ священи идеали, на своитѣ високи принципи.

Не въ фигураленъ а въ истински смисълъ на думата трѣбва да се разбере твърдението, че ти си прѣврѣщалъ кръвта на своето благородно сърдце и соковетѣ на своя изнемоощѣнъ организъмъ въ високи подвизи за благо на твоитѣ ближни...

При пълно съзнание, че твоитѣ години сж прѣсмѣтнати, ти си каза, че „не тежкия не джгъ, а само смъртта може да ми попрѣчи да работя“ и развѣ една напрѣгната и широка дѣятелность за да извършишъ прѣзъ единъ по-късъ промежутъкъ онуй, което другитѣ правятъ прѣзъ дългъ редъ години.

Безжалостната смъртъ, която отдавна е вече тропала на вратата на твоя кабинетъ, ненадейно се вмъкна при тебе за да тури край на твоя славенъ, твоя скжпъ, твоя идеаленъ животъ, за да ни потопи всинца въ безъисходна и дълбока скърбъ...

Но нима онзи, който за толкозъ хора е служилъ като умственна и нравственна опора, като пжтеводна звѣзда, нѣма да бжде повече между живитѣ? Нима онзи, който толкозъ високо е държалъ знамето на науката, е билъ истинския и жрецъ, е оставилъ подиръ себе си толкозъ многобройни съчинения, отива вече въ вѣчность? Нима слѣзло е отъ небето на Висшето Училище онова слънце, отъ което сж се разливали лжчитѣ на нравственната и умствен-

ната топлина и свѣтлина върху възпитанниците му?

Не, такива хора, като оня, който сега лежи недвижимъ прѣдъ насъ, не умиратъ, тѣ прѣживѣвятъ себе си, прѣживѣвятъ себе си при помощта на онзи вержкотворни паметникъ, въ който се е въплѣтилъ духътъ имъ: Ако безжалостната смъртъ е можела да истръгне изъ нашата срѣда твоето тѣло, тя, за нашето голѣмо щастие, е лишена отъ възможността да дигне жестоката си ржка върху твоя духъ. Този послѣдния е твоето завѣщание Двѣтъ му точки сж исписани съ ярки букви и вече при първъ погледъ биятъ на очи: 1-во) И най-жестокитѣ условия на живота не освобождаватъ човѣка отъ длъжността, да се придържа о високитѣ принципи и да се стреми къмъ осжествението на своитѣ свѣщенни идеали; 2-то) Най-горещата обичъ къмъ своятъ народъ не само не изключава, но наопаки е напълно съвмѣстима съ силната обичъ и прѣданность и къмъ всички други народности.

Това духовно завѣщание ние ще го пазимъ, и отъ поколѣние въ поколѣние ще се прѣдаде свѣщенния споменъ за оногози, който съ кръвта на своето сърдце ни е училъ да се придържимъ о високитѣ принципи и при най-жестокитѣ условия на живота...

На Висшето Училище въ София падна се честта да чуе въ деня на смъртъта ти послѣ-

днята ти лекция, на българската столица падна се честъта да даде на тебе мѣсто за вѣчно жилище, а на насъ, твоитѣ колеги и почитатели, падна се честъта да се взримъ въ чертитѣ на твоето лице, когато вече е прѣстанало да туна твоето сърдце, да испроводимъ твоитѣ брени останки до вѣчното жилище и да оросимъ съ своитѣ сълзи твоя могилни хълмъ...

Спи спокойно, драгий и незабравимий колего, и вѣрвай, че ти за винжги ще останешъ между насъ. *Sit tibi terra levis!*

(Переклад)

Дорогий Михайле Петровичу! Дозволь і мені сказати тобі остатне „сбогомъ“.

Не довго мав я високу честь знати тебе особисто, але і за ті два роки я не раз мав нагоду переконатись самому, що ти владаєш тими високими прикметами душі і розуму, дякуючи яким, твоє ймення відоме скрізь, де людамъ лежать на серці культурно-моральні здобутки людскости.

Розірвалась тобі аорта і перестало битись твоє чисте мов кришталь серце, що то з нього що - дня, що - години, що - хвилини текли краплі твоєї крові за наше загальне добро.. Героєм ти почав своє жите, героєм ти єго й скінчив...

Зробивши найвищим завданєм свого життя боротьбу за правду і світло, ти, не вважа-

ючи на тяжкі умови твого окола, не спинився перед нічим, аби доказати всім, що життя нам дане тільки для проведення високих принципів у нашу громадську діяльність. „Чисте діло вимагає й чистих способів“ се не тільки теза одного з твоїх творів, але разом є тим і вірна ілюстрація, повний образ твого життя.

Через усі роки твоєї корисної і розмаїтої діяльності ти показував рідкий у наші часи приклад людини, що при самих змінливих і супротивних умовах свого життя зоставалась вірною своїм високим принципам. Не в фігуральному а в справжньому значінню слова треба розуміти реченє, що ти віддавав кров свого благородного серця і соки свого немошного організму для високих подвигів на добро твоїх ближніх...

При повній свідомості, що твої роки злічені, ти сказав собі, що „не тяжка недуга а тільки смерть може перешкодити мені в праці“ і розвинув напружену і широку діяльність, аби вчинити в короткий час те, що інші роблять довгий ряд років.

Безжалісна смерть, що вже давно стукала в двері твого кабінету, несподівано вкралась до тебе, щоб покласти кінець твоєму славному, дорогому, ідеальному життю, аби потопити всіх нас у безвихідну і глибоку тугу...

Але невже той, хто стільком людям служив духовою і моральною підпорою, зіркою провідною, невже він не зостанеться посеред живих? Невже той, хто так високо держав корогву науки і був її справжнім жерцем і полишив стілько розмаїтих творів, відходить вже у вічність? Невже з неба Вищої Школи зникло те сонце, що розливало проміне морального й духового тепла й світла на його учеників?

Ні, такі люде, як той, що тепер лежить перед нами нерухомий, не вмірають, вони переживають самих себе, переживають при помочі того нерукотворного пам'ятника, в який втілювався їх дух. Хоч безжалісна смерть могла видерти з нашого кола твоє тіло, але вона, на наше велике щастя, не має змоги наложити свою жорстоку руку на твій дух, — він є твоїм остатнім заповітом. Дві точки того заповіту списані яскравими літерами і вже в першому погляді кидаються в очі: 1) І найтяжчі умови життя не визволяють людини від повинности триматись високих принципів і прямувати до здійснення своїх святих ідеалів. 2) Найгорячіша любов до свого народу не тільки не виключає, але навпаки цілком уміщається з великою любов'ю і посвяченням для всіх інших народностей.

Сей духовний заповіт ми будемо ховати, із роду в рід передамо святий спомин про то-

го, хто кров'ю свого серця вчив нас триматись високих принципів і при найтяжчих умовах життя...

Вищій Школі в Софії випала честь чути в день твоєї смерті твою остатню лекцію, болгарській еполиці випала честь дати тобі місце для вічної оселі, а нам, твоїм колегам і почитателям випала честь поглянути на риси твого обличчя, тоді коли вже перестало битись твоє серце, і провести твої марні останки до вічної оселі, і полити своїми сльозами твою могилу....

Спи спокійно, дорогий незабутній колего, і вірь, що ти назавше останешся межи нами.
Sit tibi terra levis!

Подяка від сім'ї Драгоманова і Шишманова.

(„Миръ“, органъ на народната партія. Софія,
понедѣльникъ, 12-й юний 1895 год.)

На всьчки лица, които въпрѣки незгодата на врѣмето, придружихъ смъртнитѣ останки на Михаила Драгоманова до послѣдното жилище, на г. г. професоритѣ и студентитѣ отъ Висше Училище, на многобройнитѣ приятели и почитатели на починжлия и на всьчки ония,

които съ дълбоко прочувствувани думи дадохъ изражение на своята скърбъ за загубата, която ни сполита, изразявамъ отъ страна на сѣмейството Драгомановъ и негово сѣмейство най-горѣща, най-сърдечна благодарностъ. Дълбоко-кото съчувствие на всички е едничката подкрѣпа въ безкрайната ни горѣсть.

Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ.

(Переклад).

Всѣм, хто, нехважаючи на негоду, провели смертні останки Михайла Драгоманова до остатної оселі, дд. професорам і студентам Вищого Училища, многочисленным приятелям і почитателям покійника і всѣм тим, хто глибоко прочутими словами виразили свою скорб по поводу втрати, що постигла нас, виражаю з боку сімй Драгоманова і моєй сімйй найгорячішу, найсърдечнішу дяку Глибоке співчуте усіх одинока відрада у нашому безкрайому горі.

Д-р Іван Д Шишманов.

Жалібні телеграми і листи.

(Лист).

Софія 9 Юний 1895.

Н. С. Началникъ Стенографическо Бюро.
До сѣмейството на М. Драгомановъ.

Земамъ участие въ скръбта, която Ви постигнѣ съ смъртта на достоуважаема труженникъ и мъченикъ на науката.

Х. Константиновъ.

(Переклад).

Сімії М Драгоманова.

Ділю смуток, що Вас постиг після смерті шановного робітника і мученика науки.

Стара Загора 9 ст. ст. юня 1895.

Профессоръ Агура.

Предайте нашитѣ сѣрдечни сѣболѣзнованія на опечаленого семейство на незабравимияни учитель, Михайлъ Драгомановъ.

Кузмановъ, Михайловъ.

(Переклад).

Передайте наші сѣрдечні співчутя опечаленій сімії незабутнього учителя, Михайла Драгоманова.

Стара Загора, 9 ст. ст. юня 1895.

Г-жа Драгоманова.

Приемете, опечалена Госпожо, моитѣ искренни сѣболезнования за незаменимата загуба, която Ви сполете съ смъртта на примерния съпругъ и отецъ, благородния човекъ отъ всичкитѣ негови приятели, познаймици и ученици уважаванъ и любимъ високоучень мъжъ.

Атанасъ Илиевъ.

(Переклад).

Прийміть, опечалена Добродійко, мої сердечні співчуття після незамінимої втрати, що постигла Вас, зі смертю примірного мужа і батька, благородного чоловіка, від усіх його приятелів, знайомих і учеників шановного і любимого високовченого мужа.

Коломия, 21 юня 1895.

Famille Dragomanov.

Сни, великий Генію України, сні о свободі рідної землі! Ми під пранором, Тобою по-лишеним, здобудем єї, і вільну, щасливу Україну поставимо великим, віковічним памятником Твоїм.

Редакція „Хлібороба“ і українські радикали з Коломийщини.

Париж, 22. юня 1894.

M-me Dragomanov.

Consterné de triste nouvelle. Seule consolation que toute nation partage nos régrêts.

Volkov.

(Переклад).

Я прибитий сумною звісткою. Єдина потіха те, що весь народ ділить наш жаль.

Волков.

Снятин, 22. юня 1895.

Famille Dragomanov.

Именем Снятинских Русинів, висказуємо
найгорячіший жаль по утраті першого грома-
дянина Руси-України.

Др. Кирило Трильовский,
Левко Бачинский, Дутчак.

Львів, 22 юня 1895.

Madame Dragomanov.

Ми відчуваємо велику страту, яку понес-
ла ціла Русь-Україна зі смертю Михайла Пе-
тровича і се нехай Вам буде потіхою в ниніш-
нім горю.

Академічне Брацтво.

Чернівці 22. юня 1895.

La Famille de Professeur Dragomanov.

Стоячи над отвореним гробом нашого по-
четного члена, Михайла Драгоманова, прощає-
мося з єго духом, що вів нас до правди і волі

Академічне товариство „Союз“
у Чернівцях

Чернівці, 22. юня 1895.

Frau Dragomanov.

Виражаємо щирий жаль по утраті мужа
вельми заслуженого для нашої науки.

За черновецко-руську громаду
проф. Др. Стоцкий, Пігуляк.

Чернівці, 22. юня 1895.

Famille Dragomanov.

Die Redaktion der „Bukowyna“ theilt Ihren Schmerz über schweren Verlust.

(Переклад).

Сім'ї Драгоманових.

Редакція „Буковини“ ділить Ваш біль після тяжкої втрати.

Відень, 22. юня 1895.

La Famille de Professeur Dragomanov.

Ділимо Ваш глибокий смуток. Честь пам'яті (нашого) почесного члена. Січ.

Львів, 22. юня 1895.

Прийміть наше сердечне співчуття по поводу смерті Вашого мужа, того великого патріота України.

Лавровский, Др Андрій Кос, Др.
Клавдій Білінский,
. Яців, Др. Микола
Шухевич.

Лист до Людмили М. Драгоманової.

Високоповажана Добродійко!

Страшне горе на Вас, Добродійко! Не Самі однак плачете, плачуть не лиш Ваші Діти, а плаче з Вами ціла Русь-Україна: зайшло ясне сонце, — замерло слово правди на довгі часи.

Потрясена до глибини душі великою стра-
тою, остаєся

з глибоким поважанєм
Наталія Кобринска

Болехів 22/6 1895.

Відень 22. юня 1895.

Universite à Sofia.

Notre condoléance à cause de la mort de
Dragomanov, notre membre honnoraire.

Sitch, Club des étudiants
ruthènes.

(Переклад).

В університет у Софії.

Наше співчутє з поводу смерти Драгома-
нова, нашого почитного члена.

Січ, товариство руских сту-
дентів.

Краків, 23. юня 1895.

Madame Dragomanov.

Руска молодіж радикальна краківска вис-
казує глибокий жаль по страті провідника русь-
ко-українського народу і великого ученого.

Львів, 23 юня 1895.

Madame Dragomanov.

Високодостойна Пані!

Пересилагаємо Вам слова невисказаного жа-
лю по поводу смерти Вашого мужа і великого

сина Руси-України, що терпів за ню, що познакомив з нею Європу.

Львів, Академічне товариство
„Ватра“.

Лист до редакції „Народа“.

Підписані громадяне снятинського повіту зібрані дня нинішнього в Завалю снятинського повіту, висказують отсим свій великий жаль по причині смерті незабутного Михайла Драгоманова.

Він був не лиш найпершим сином і громадянином Руси-України, але особливо, що нас дотичить, нашим провідником і батьком, котрий — хоть далеко від нас на чужині живучи, так умілою рукою умів вести наш радикальний рух, котрого основателем був власне він! Коли отже лишилися ми нараз без провідника, а наша справа без керманича, то висказуєм отсим думку, що найлучше зможемо почитити Ёго пам'ять, коли всі наші сили зберемо навкруг прапору, ним піднесеного і з цілим посвяченням будемо ся бороти за ідеали, за котрі і він через ціле своє трудолюбиве жите боров ся!

Нехайже всякий Русин-Укранець, віруючий в красшу будучність люцкості, а значить і Руси-України, на случай введеня в жите ідей ширених через Великого Покійника, стає ра-

зом з нами у одну до бою і праці готову громаду, най єднає нам нових прихильників, най всю працю свою, всі свої сили жертвує для осягнення тої мети, котру нам покійний наш Провідник витичив — а будьмо пересвідчені, що в той спосіб найпевнійше сповнимо его заповіт, его задушевні бажання! Най жие соціалізм! Най жие радикальна партія! Най жие свободна Русь-Україна!

Завалє дня 23 червня 1895.

Танаско Никифорук, голова Народної Спілки в Завалю. Василь Лопатка, заст. голови. Андрей Лакуста. † Николай Лакуста. Др. Кирило Трильовский зі Снятина. Тодер Левіцкий з Чортория на Буковині, начальник громади. Николай Гунька з Чортория. Роман Кузенко з Залуча. — З Залуча: Нагорняк Михайло, Іван Нагорняк, Іван Шкурган, Петро Кобевка. Іван Грицюк з Драгасимова. Іван Ткачук з Снятина. Михайло Крикливець з Снятина. † Антін Гнідан з Княжа. Левко Бачинский з Серафинець. Федір Фербей з Княжа.

Телеграма до сім'ї Драгоманова.

Університетский город Н. Н. на Україні.

Цілою душею тяжко засмучені невимовною стратою великого многотрадального на-

шого ветерана, відчуваємо всім серцем Ваше сімейне горе і засилаємо з рідної України сей вираз і нашого необмеженого смутку. Не судила нам доля бачити великого Українця живого на рідній землі і ми щиро бажаємо побачити хоч прах Ёго і шанувати на рідній Україні могилу великого, невтомимого борця за волю нашого народу.

Віковічно шануючі пам'ять батька Михайла

Ученики.

(Телеграфовано з Галичини).

Сливень, 12 ст. ст. юня 1895.

Г-жа Драгоманова, семейство Шишмановъ.

Моитъ найсърдечни съболезнавания по случай смъртьта на незабравимия г-на Драгоманова.

Добревъ.

(Переклад)

Моє найсърдечніше співчутє по случаю смерти незабутнього д-я Драгоманова.

Берлін, 24 юня 1895.

Madame Dragomanov.

Les journeaux publient fatale nouvelle.
Partage de tout mon ame votre douleur.

Oukraïmien.

(Переклад).

Часописі оповіщають фатальну новину. Усім серцем ділю Вашу печаль.

Українець.

Лист до М. Павлика.

Stěžery 24/6 1895.

Milý příteli!

Bolestně dotkla se mne zpráva o umrtí Michala Dragomanova, jehož volkloristické práce mne nesmírně zajímaly. Želím v něm ztráty apoštola vědy a muže, jenž pro lásku k svému lidu podstoupil cestu křížovou.

Frant. Řehoř.

Лист до М. Павлика.

Чудинь (Буковина), 24 іюня 1895.

Многоуважаемый Михаилъ Ивановичъ!

Сегодня узналъ я о смерти Драгоманова. Не могу выразить Вамъ, какъ глубоко тронуло меня это извѣстіе, хотя, впрочемъ,—всякую минуту можно было бояться роковой развязки.

Какъ-будто что-то родное оторвалось отъ сердца, какъ будто сильнѣе начала давить пустота и пошлость жизни. И самъ я не понимаю, что значить эта грусть, въ чемъ ея психичес-

кій источникъ... Съ Драгомановымъ я никогда не соглашался въ принципиальныхъ, главнѣйшихъ вопросахъ — въ сути нашихъ національныхъ дѣлъ и осложнений, и это, казалось-бы, должно-бы поставить меня на противоположномъ отъ него полюсѣ. А между тѣмъ въ этомъ человѣкѣ, собственно-же въ его духовномъ складѣ и обликѣ было для меня всегда столь много симпатичнаго и роднаго, столько живаго и искренняго, что національныя разногласія какъ-то невольно отодвигались на задній планъ и не кололи, не отталкивали такъ рѣзко, какъ это бываетъ въ иныхъ случаяхъ. Можетъ быть это оттого, что онъ даже національной своей теоріи не выражалъ никогда въ тупой и фанатической формѣ другихъ малорусскихъ націоналистовъ, не по шаблонно-догматическому правилу *à la l'art pour l'art*, но заправлялъ и ее своимъ основнымъ элементомъ стремленіемъ къ правдѣ, свободѣ и свѣту.. Малорусской національной индивидуальности онъ не считалъ болидомъ, падшимъ съ неба исторіи, онъ, кажется, даже не вѣрилъ въ ея историческое основаніе; однако, какъ поборникъ безусловной свободы онъ требовалъ для русской Провансъ свободного выбора національной будущности, надеясь, можетъ быть что она, получивъ такую свободу, — подобно ибсеновской Эллидѣ — вернется наконецъ сама къ — Руси; какъ демо-

кратъ и этнографъ онъ требоваль для малорусскаго нарѣчія права литературнаго существованія, подобно какъ для мужика требоваль правъ, присущихъ выше^е рожденнымъ людямъ... И все это выражалось имъ съ такимъ спокойемъ и убѣжденіемъ, что слова его ни не кусали, подобно безсильнымъ выходкамъ сектантовъ противуположныхъ мнѣній, ни не вызывали ихъ — на реакцію... Въ этомъ, кажется, и основывается наружный парадоксъ, что въ этомъ единственно компетентномъ представителѣ современнаго малорусскаго націонализма меньше всего замѣчалось мною именно это его направленіе, что его уважалъ и цѣнилъ я — конечно *mutatis mutandis* — на равнѣ съ его антиподомъ Наумовичемъ, какъ и впечатлѣніе его смерти такъ-же сильно отозвалось на мнѣ, какъ когда то нечаянный громъ изъ Кавказа. Да, и никогда не соглашусь я съ мальчишескимъ смѣхомъ корреспондента „Дѣла“, который въ 93 году потѣшалъ своихъ читателей ироническими примѣчаніями къ моей рѣчи на одномъ изъ коммерсовъ въ Вѣнѣ, проводившей именно эту аналогію между Драгомановымъ и Наумовичемъ. Пусть это и странно, но въ моей душѣ они дополняютъ другъ друга: одинъ — Русь, востокъ, живая струя народной жизни, другой — вѣщатель и посредникъ „страны святыхъ чудесъ“, человѣческой цивилизаціи, свободы, правъ

ды... Я чувствую, какъ мало опредѣляютъ эти опошленные шаблономъ слова пок. Михаила Петровича, но они единственны, которыя могутъ это сдѣлать въ общихъ чертахъ. Полный, или хоть приблизительно полный его образъ — это было-бы цѣлое сочиненіе, это исторія цивилизаціи южнороссовъ въ II-ой половинѣ сего столѣтія; я сочту себя счастливымъ, если удастся мнѣ когда-нибудь осуществить эту предполагаемую мною картину, соразмѣрно съ ея силой и величиной, съ ея свѣтомъ, но и съ ея — тѣнями... Это было-бы отчасти и сплатой моего личнаго долга пок. Мих. П-чу, который не смотря на массу своихъ разнообразныхъ занятій, всегда находилъ время направлять и руководить моими первыми научными трудами и дѣлалъ для меня, для человѣка „чужой партіи“ то, чего не могли или не хотѣли дѣлать „свои“ люди... Моимъ задушевнымъ желаніемъ было въ послѣднее время, сплатить этотъ долгъ живому Михаилу Петровичу — плодами достойными его помощи; судьба помѣшала мнѣ въ этомъ, долгъ переходитъ на его память!... Я надѣюсь, что и Вы, многоуважаемый Михаилъ Ивановичъ, и другіе близкіе друзья Др-ва, поможете мнѣ въ этомъ дѣлѣ.

А пока-что прошу Васъ, принять отъ меня сердечнѣйшее соболѣзнованіе въ великой

потерѣ, которая, какъ выше сказано, и меня хлеснула больно по душѣ...

Вашъ покорный

Ю. Яворскій.

Сливень, 13 ст. ст. юня 1895.

Шишмановъ, профессоръ.

Нашитѣ найсърдечни съболезнования по случай смъртьта на любимия ни Учитель Драгомановъ.

Ганевъ, Дечевъ.

(Переклад).

Шишманову, профессору.

Наші найсърдечніці співчутя по случаю смерти любимого учителя Драгоманова.

Яблоница, 13 ст. ст. юня 1895.

Людмила Драгоманова.

Неочакваната печална новина, която тая минута получихъ, силно покърти сърцето ми. Неуморимиятъ труженикъ, честния борець и рѣдкия челоуѣкъ нѣма го вече ! Нѣка славата на Михаилъ Петровичъ служи за утѣха Вамъ, дѣцата Ви и на всички, които оплакватъ невъзвратимата загуба.

Н. Н.

(Переклад).

Людмила Драгоманова.

Нежданна сумна звістка, котру я тільки що получив, дуже вразила серце моє. Невтомного робітника, чесного борця і рідкого чоловіка уже нема! Нехай слава Михайла Петровича служить утіхою Вам, Вашим дітям і всім, хто оплакує неповоротну втрату.

Берлін, 26 юня 1895.

Висше Училище.

Българскитѣ и малоросійски студенти присъединяватъ своитѣ съболезнования за загубата, която постигна училището съ смъртьта на вѣчнопамятния професоръ Драгомановъ

(Переклад).

У Вищу Школу.

Болгарскі і малоросійскі студенти прилучають свої співчутя по поводу втрати, що постигла Школу зі смертю вічнопамятного професора Драгоманова.

Варна, 14 ст. ст. юня 1895.

Шишманову.

Като скърбимъ извънредно за загубата на обичния ни професоръ, поднасяме Вамъ и на опечаленото семейство нашитѣ сърдечни

съболезнования. Поклонъ на праха му! Вѣчна му память!

Генковъ, Цаневъ.

(Переклад).

Скорблючи безмірно після втрати нашого любимого профессора, приносимо і опечаленій сімйі наші сердечні співчутя. Поклін єго порохів! Вічна єму память!

Из листу до Людмили Михайловни Драгоманової.

(Лондонъ) іюня 26, 1895

Пишу совершенно подавленный ужаснымъ извѣстіемъ Я никогда не вѣрилъ, что онъ такъ боленъ. Какого человѣка нѣтъ больше въ живыхъ! Какой умъ угасъ, какое сердце! Да не умѣли мы его цѣнить и беречь при жизни... Отъ него теперь вы одни (Л-ла Ми-на і діти) намъ остались, — вы да его книги и писанія, въ которыхъ вылилъ онъ свою чистую великую душу и въ которыхъ не то прочтутъ теперь люди, что читали въ нихъ людская тупость и заскорузлое сектанство...

С. Степнякъ.

Письмо Ф. Волховского из Лондона Людмилі Михайловні Драгомановій.

26. VI. 95. Cromer, Norfolk.

Шановна Добродійко!

Хочай смерть дорогого М. П-ча не була несподіваною, — хочай вона була ёму збавленнямъ відъ лютої муки, а все жъ таки звістка про кінець такого життя, такої діяльності, якъ ёго, — вразила мене великимъ сумомъ. Тай якъ би то инакше? Усяка чесна людина сумуватиме объ ёму, а чесні Українці сумуватимуть у двоє! Бодай Вамъ, пані матко, сили жити далі на добро и утіху дітямъ, —

Его-жъ слава не вмере, не поляже,
Усякому роекаже!

Завше шануючий Васъ одъ щирого серця
землякъ Вашъ

Ф Волховський.

Виписка із частного листу одного учителя в гімназії, на провінції, в Болгарії.

Тукъ студенти негови, сега учителя, безъ разлика, кой какво е свършилъ, еднакво се растревожиха и плакаха, като че ли за всѣкого отдѣлно едно найблизко лице е заминало. Единъ отъ другого се прѣварваха, кой по добри нѣща да расправи и помного да каже за бла-

гостьта на характера, за високитѣ му способности и слѣдъ тѣзи състрадателни разговори казаха: „Падна стѣлпѣтъ на университета!“

(Переклад).

Тут єго студенти, тепер учителі, не вважаючи на те, хто що скінчив, однаково рострівожились і плакали, так немов кождий з нас окрімє втеряв найблизчу особу. Один ишов на вводи з другим, хто що лишнього і більше розкаже про добрість характеру, про єго високі способности і після співчутливих розговорів, вони казали: „Упав стовп університету“:

Лист до Людмили Михайловни Драгоманові.

Городенка 5. юля 1895.

В тяжкій добі Вашого житя нехай відрадою Вам стане хоть одна свідомість:

Над могилов Вашого великого Небіщика стоїть уже не заумераючий але світлом науки озарений і цілею житя освідомлений нарід, вдячний безконечно за то двом геніям своїм: Тарасови, що научив серцем любити найменшого брата і Вашому Михайлови, що уми всіх нас туди ж спрямував, ціль житя указав і тим від нехибної смерти духової нас вратував.

Ся свідомість народна стане вічним памятником на могилі свіжій Вашого великого мужа і батька.

Прийміть, Високоповажана Пані, від Вам
всегда щиро преданного і глибоко поважаючого
найнизчий поклін. Окуневский.

Лист до М. Павлика.

17 ст. ст. іюня 1895.

Я сидів у глухому закутку України, коли
як стій вичитав з російських газет про смерть
Драгоманова.

Мов грім побив мене.

Не стає ані сліз, ані слів.

Бідна Україна! Сиротятами zostаються
Українці, помер їх батько!

Після Тарасової смерти Україна ще не-
зазнала такої великої втері...

Важко й писати далі... Перо випадає..

А. Хванько.

Лист до М. Павлика.

Всп. Редакторе!

Виборчий повітовий комітет, яко одинока
правна і вибрана репрезентація цілого переми-
ського повіту, пересилає Високоповажаній Роди-
ні бл. п. проф. Драгоманова щирі слова жалю
з причини смерти нашого дорогого Батька і
Приятеля.

Він упав в бою, а на Їго могилі най буй-
но правда Їго поросте!

В имени цілого повіту.

Від Президії сільського виборчого комітету
на округ Перемишль: Ст. Новаковский, голова,
Василь Павлуцкий, секретар.

Лист до М. Павлика.

Дорогий Друже!

Довідавши ся о смерти нашого найдорожшого друга, учителя і провідника Михайла П. Драгоманова, просимо Вас, Друже, щобисте були ласкаві і в имени нашим потішити засмучену родину Покійного, з тою увагою, що і нас, селян, вість та також дуже засмутила, босямо стратили чоловіка, котрий ціле своє життя жертвував для добра нашого і наших дітей. Але зерно праці Покійного, котре він посіяв в нашим мозку і в серцях наших, zaczynaє вже сходити і овочі тої праці будуть найліпшим доказом в будучности, що бл н. Михайло Драгоманів для руского бідного народа зділав.

Станіславів 19 липня 1895.

Андрій Іванчук. Давид Гурик. Іван Дуранович.
Михайло Винничук. Семань Вер. Маланюк. Щасний Творовский. Семань Веретка. Тома Маланюк. Михась Дибенько старший, Михась Ди-

бенько молодший. Антон Ткачук. Онуфрей
Ткачук.

Лист из України до М. Павлика.

6. VII. ст. ст. 1895.

Далі-далі вже й місяць буде, як не стало тієї великої людини, а не можна забути про її смерть ані на часинку. Сиротливо якимось на душі, тупа безнадія, гірко, руки важніють.. Не мило дивитись на сьвіт Божий. Одна сама пекуча гадка бігає за тобою скрізь: „Нема Драгоманова!“

Розмовляв я з українцями всяких напрямів, — скрізь сум та жаль. Голова „Правдян“, що чимало полемізував с покійником, каже: „Велика, незмірно велика втеря для України. Можна було де в чім не годитися з Драгомановим, та не можна заперечити його великих заслуг перед батьківщиною. Хоч я не був його прихильником, та просто скажу: Драгоманов то були дріжджі для нашої суспільности.. А ще гірше шкода, що він помер перед виборами!“

Пішов я до другого українця, вченого, що звеличив нашу науку своїми працями. Драгоманов у „Чудацьких думках“ був його не обминув, був — скажемо так — покривдив його. А щож каже той учений? От його мова:

„На мою думку, смерть Драгоманова — це таке велике горе, якого ми ще не зазнали після Тарасової смерти (І багато людей те саме каже!). Покійник був иноді несправедливий до нас, своїх товаришів, — адже ж він двадцять год не був у Росії, то й російське життя-буття трохи призабув. Та хіба хто-небудь зважиться сказати хоч один докір проти Драгоманова, тепер, як почує страшну вість: „Драгоманов помер!“... Хто насмілиться згадати щось погане про Драгоманова, коли побачить оцю книжку?“ Це кажучи, учений витяг із шахви річник „Життя і Слова“, дуже гарно опрацьований, тай знов казав: „Оце найперша книжка в моїй бібліотеці, найвища од усіх“. Тут він заходився втішатися „Житєм і Словом“, хвалив його багацько й довго, а нарешті сам себе перервав: „Та спиніть мене! спиніть-бо! Бо як я зачну розводитися про „Житє і Слово“, то вже міні й ушину не має... І ото й є великий пам'ятник нерукотворний, що воздвиг собі Драгоманов! Оце його безсмертний пам'ятник!... Це він збудив життя в Галичині, це він зробив, що там виходять тепер оттакі речі, як цей журнал“...

І справді, чи ж не Драгоманов дав Україні Франка? Чи ж не Драгоманов викликав до життя і все, що є тепер найживішого на Русі-Україні?!!

Несподівано того самого дня зустрів я одного з членів „Русько-української радикальної партії“. Хоч він знав, що я не член тієї партії, та знав, що я високо шанував незабутнього небіщика, — тим-то він дуже щиро потиснув міні руку. Чи переказувать, що я од нього чув?! Дак дайтеж міні перо таке, щоб могло вилити той жаль!

В листуванні те саме. Хоч од кого збудеш лист, то скрізь важкий сум та гіркий жаль.

Сів я до тієї научної роботи, що мається друкуватись у Львові під Вашим доглядом. Сидю, працюю, та все щось не йдеться діло до ладу: якась несвідомо гадка не дає працювати гаразд! Спинився я, аналізував себе, — та це ж сум за Драгомановим не дає нічого робити! Міні все здається, ніби його поштатъ десь стоїть коло мене, дивиться на мене... Ця книжка, над якою я працюю, адже ж вона може була б люба покійникові?*) Може б він сказав про неї щире слово, і тее щирее слово сталосьби міні сцілющою водою, підживило б

*) Вона й дійсно інтересувала его: він говорив Українцям про конечність єї видання від 1882 р. М. П.

мене, падало б снаги працювати й далі.. Одно-
однісінькеє слово с твоїх уст, тай не було б
міні дорожчої похвали!.. Батьку наш!! Нев-
жеж ти помер?!! Воскресни, Господи, і спаси
нас!

Ні, ні! Не вмер ти, великий чоловіче! Я
не вірю тому! Твій безсмертний дух вітатиме
над нами і додаватиме нам сили на працю коло
твоїх ідеалів! Твій безсмертний дух літатиме
коло нас — сиротят янголом - хранителем, і
наші далекі потомки так само поклоняться то-
бі, великому прадідові України! Доки битиметь-
ся серце українське, доти згадуватимуть тебе
і превознесуть ім'я твоє во віки, і прославлять
тебе із рода в рід!

Коли схочете, шановний пане Редакторе,
то можете оцей мій лист надрукувати, хоч
спершу він призначався тільки задля Вас са-
мого. Не стидаюсь я, що чужі люди побачуть
мої сльози; не стидаюся, що наречуть мене
малою дитиною, а не мужем; не стидаюся, ба
ще й голосно ридатиму, бо це ж помер не хто,
як б а т ь к о, і мій, і Ваш, і всіх нас.

А. Хв.

Лист до М. Павлика.

Дорогий наш Друзе !

Тяжким ударом впала на нас вість про смерть великого працювника для поступу і добра нашого руско-українського мужицкого народу. Смерть такого чоловіка, — що перший піднявся до дійсно-правдивої праці визволу з неволі та темряви, як культурної так і економічної, нашого робучого українського народу, — єго тяжка невіджалована потеря. Не хутко наш нарід видав зі свого лона таку щиру душу, щоб вміла так болючо відчувати усьо горе, яке давить єго, не хутко здобудеся він, щоб заступити прогалину ту, яку зіставив покійник по собі, — другою такою живою, щирою та терпеливою людиною.

Тяжкі обставини, що видерли єго из межи рідного народу та кинули єго далеко від рідної країни, — надломили єго силу і жите — з одної сторони, затроїли єго серце душу больом та мукою, — з другої сторони... Так вониж, ті обставини, загартували в нім силу душевну, прояснили єго велич умислову, — і ще міцніще єго мов приковали до свого народу, до праці коло него і для него !

Він, показуючи перед людьми, що хотіли працювати для нашого подоптаного народу, єго трояке поневолене: економічне, політичне

і духове, у трох державах, він кликав до праці, він показував ясну дорогу тій праці, щоб та праця принесла поміч та пільгу народу, а не зводилась на круті манівці — тай пропадаючи шкодила і так скривджаному та зпоневіраному українському мужицтву. Він, щиро працюючи сам і закликаючи других до такоїж праці, нагадував інтелігенції повинність, обов'язок, щоби відплачувалась за ту працю, яку нарід кervаво жертвує на єї житє, науку і инче. Ось слова Покійника: „Най кождий вибера собі таку верьовку, щоб тягла поступ громадський — яка йому до способу, чи більше чи менче передню, аби тільки вона вела по прямій дорозі для поступу і користі усієї громади“.

Умираючи, Він сповнив, по своїй силі, велику завдачу свого світлого житя, бо велику частину справ свої країни і вселюдских лишив у ліпшому стані, ніж він їх застав.

Память єго, на рівні з памятею Шевченка, буде в історії і житю руско-українского народу вічна і свята.

Єго рідні засмученій щире слово потіхи засилаєм:

Залуже 27 VII н. ст. 1895

Именем селян-радикалів Збаразкого повіту:

Явдрух Шмігельский,
селянин.

Віімки з відзивів газет
ис поводу смерти
М. П. ДРАГОМАНОВА¹⁾

А) Болгарских.

„Млада България“.

Независимъ демократически вѣстникъ. София, 10 Юний
1895. Брой 18.

(Переклад).

Незамінима утрата нашої Вищої
Школи.

Єдина гордість нашої Вищої Школи
пропала. Михайло Драгоманов, бувший
кієвський професор, умер. Умер той вірний
борець на своїм місці. Перед-учера, у че-
твер, о 5^{1/2} години після обіду погас він
на завше, мавши ще перед обідом свою
остатню лекцію. І єго ненадійна смерть

¹⁾ Не вважаючи усього, що писано в газетах изза
смерти М. П ча, матеріалом для єго біографії, бо, при
повторюваню уже звісного, там є помилки, — ми пода-
ємо тут тільки те, що дійсно може характеризувати М.
П-ча та показати єго вплив на громаду, іменно вражіння
і признання наочних свідків і т. п. Та, і тут є неточности,
котрі ми поправимо в кінці книжки. Самі відзиви вповні
напечатані в „Народі“, в нрах 13-14 за 1895 — М. П

опечалила не тільки його сімю, не тільки вдячних йому учеників і приятелів, а ся сумна вістка немов грім ударила усі чесні і поступові сили в столиці Болгарії, позаяк вони в його образованности, в його характері бачили єдину запоруку того, що наше студентство буде в стані приготувитися до того ступня, на якому йому треба стати в нашому народі.

Для нашої Вищої Школи особа Драгоманова незамістима, для нашої мислящої суспільности, — що казати, — для всего образованого світа — його пам'ять остається незгладима.

Та над усіх найбільше його рідний край, перед-історична колиска славянського племені, нещасна Україна найбільше опечалена ненадійною і ще ранньою смертю свого відродителя...

Від Товариства М. Болгарія.

Пропонували йому зразу перейти в який инчий університет, та він не захотів: він не бажав розлучитися з рідним краєм. Не захотів теж і пропонуваного йому з великою платою місця*), і покинув добровільно рідний край.

*) Касієра в однім торговім товаристві, з платою 10000 рублів у рік. М. П.

В Женеві, як і в Росії, він розвивав чимало свої політичні погляди; він хотів у ліберальному зміслі перестройки Росії, препоручав федеративний принцип — рівноправність для усіх живущих у Росії народів і був противником відділення України від Росії. Супротив російських революціонерів, займав завше еволюційне становище: єдина річ, якої треба тепер зараз добиватися для Росії, по его переконанню, є політична воля. Він був завше ворогом насильних способів, у тому числі і царубійства (див. его брошуру *Le tyranicide en Russie*). Що Драгоманов був правий у своїх переконаннях, доказує нам розвиток політичних подій у Росії, як і самого російсько-революційного руху. Коли минушого року праздновано его тридцятилітний юбилей, видано осібний нумер радикальної часописі Народ у Галичині, котрого головним вдохновителем — як і основателем радикальної партії в загалі в Малоросії був Драгоманов, і в тому н-рі між инчими адресами був і один від лондонского російского революційного кружка, в котрому горячими словами дякувано Драгоманову за те, що вивів російських революціонерів із хибної їх думки що до політичної перестройки Росії, доказавши їм, що для Росії перш усього треба полі-

тичної волі, такої, яку Драгоманов виставив у важному в усякім згляді проєкті „Вільна Спілка“ — про ліберально-федеративний устрій усеї Росії. Він був еволюціоніст — ліберал, а ніяк не революціонер. Він був теж завше таким же ворогом доктринерского соціалізму, як і абсолютизму.

В 1889 р. Драгоманова покликано из Женеви на професора в наше Висше училище, де він став центром, навколо котрого згруппувалися наші молоді професорські сили і дякуючи его опитности і спосібности, наша Вища школашла на перед. Він дав своє дорогоцінне сотрудництво і Міністерському Сборнику, де напечатав свої найкращі фольклорні праці, оцінені по достоїнству всім ученим світом. Неоцінимий при тому і духовий і моральний вплив, який він мав на наше молоде студенство.

Зі скромністю, яка буває у дійсно заслужених діятелів, він зустрів і зроблені йому торік почеси, по случаю его юбилея

В Галичині, Австрійській частині Малоросії, Драгоманова вважали і до остатної его мінути провідником малорускої радикальної партії. Завтра, в неділю, прийіжжають два представителі тої партії: редактор Народ а і найвидніщий малоруский поет, покласти вінець відродителю радикальної Малоросії.

І помер він нарешті далеко від своєї рідної країни — у Болгарії, котру він дуже любив, у котрій, можна сказати, він натуралізувався, хоть і не прийняв болгарського підданства, котре єму нераз предкладали: Драгоманов хотів остатись на завше сином своєї батьківщини і горяче надіявся, що верне у свободну Росію!

X.

„Соціалістъ“

Органъ на работническата социаль-демократическа партия.

София, Вторникъ, 13 Юнии 1895. Брой 70.

(Переклад).

Та чи можуть же прекрасні промови, с котрих одна була закінчена навіть „проклятем російському царізму“, і розкішні вінці нагородити ту тугу, що викликала в серцях малоруского народу смерть одного з найвірніших его синів, ту втрату, яку болгарска Вища школа потерпіла в его особі?

— Ні...

„Добровільним“ вигнанцем — емігрантом він провадив далі свою попередню діяльність на полі боротьби за волю; дски, нарешті, в

1889 р. став професором у Вищій школі. І тут головною його завдачею було розвинути — своїми лекціями — у молодих студентів дух горожанської і політичної волі. Кожда його лекція представляла щось закінчене, з виразною тенденцією: огида протів застарілого і зацвилого. Їго історія була така інтернасна, як у загальній історії розвитку вільних установ, демократизму, проводу поступових принципів. То не є історія років, дані про вихід і падання престолів, а є історія чисто внутрішнього культурного життя народу. І ви, що привикли тільки до „лѣтоисчисления“ по наших школах, нераз прийшли би в восхит від чаруючого, переконуючого слова 55-літнього старця, що, унесений, говорив палко, неначе молодий хлопець... Безперечно він був єдиною достойною силою, що по заслужі украшала усю Вищу школу, той історичний факультет. Він є незамінимий, і головним, що він зовсім далекий і чужий тому „патріотичному“ водовороту, в якому, з малими виїмками обертаються наші професори...

„Народни Права“

Органъ на либерната партия.

София, 18 ий Юний 1895. Брой 69.

(Переклад).

Михайло Драгоманов.

Наша молода Вища Школа втратила найвидніщу свою силу, того єдиного, що між усіма инчими колегами є повним правом носив титло професора, тоді як инчим іще треба було незвичайної научної праці для того, щоби заслужити собі те почесне титло

Професорска діяльність Драгоманова заповнить одну з найсвітліших сторін в історії нашого вищого учебного діла, як і в нашій молодій науці. Між найвидніщими дослідками славяно-болгарских справ, по болгарски, его праці займатимуть завше видне місце. Як професор і вчений, він ширив між нами дух дійсної науки і дійсної політичної волі, а що він мав незвичайний успіх, доказує та горяча любов, яку він збудив у своїх молодих слухачів, навіть і в тих, що в своїй крайній радикальності не ділили „помірности“ свого учителя.

Сложна була діяльність і трагічне було жите того благородного писателя. Роджений у малорускій дворянській сімїї, він невече носив

у своїй крові зародок борця за національну волю і замість того, щоби покористуватися своїми незвичайними способностями, аби зробити „карьеру“, він був засуджений блукати близько двадцяти років на чужині і бути похованим далеко від свого рідного краю.

Коли спитаємо себе, чого хотів молодий учений Драгоманов, то переконаємось, яке тяжке життя навіть найскромнішого писателя в „матушці“, як тільки він дозволяє собі жити по своєму переконанню. Скромні були бажання Драгоманова, він хотів, щоби його народ розвивав свою мову і свою літературу, він хотів, щоби Росія дозволила 15 мільонам Малоросів, що самі добровільно з'єдналися з московським царем, трохи вільніше дихати. Та вони нещасні тяжко ошукалися, бо головна ідея російського самодержавія є та, щоби всі народности потонули в великоруському морі, втратили свою мову, свої звичаї, — а як би вони не захотіли того, — то в арсеналі правительственной мудрости є византійсько-політичні способи, щоби найти свої спасительні політичні ліки. Тим то Драгоманова, самотійного, хоть і зі скромно-ліберальними ідеями, зробили підозрілим для уряду...

Від першого року своєї емігрантської діяльності Драгоманов проповідував ідею, що для Росії перш усього треба політичної волі, при якій тільки й можливий єдино нормальний поступ усіх пригнетених народностей тої деспотичної держави. Ідеалом єго була адміністративно-політична автономія народностей, на основі історичних умов, і федерація всіх тих окромих елементів, коли треба, то і з одним спільним центром...

Ще много місяців перед своєю смертю він висказав бажанє, щоби єго поховано як наймирніше, найпростіше. Скромний робітник, ворог усякої офіціальности, він бажав, щоби єго останки найпростіше попрощалися з землею, і сім'ї єго осталося тільки покоритись єго волі.

Єго жите, діяльність іще не можуть бути оцінені, як слід, бо безчисленні єго писательські праці розкинені, най-інтимніші моменти єго життя незвісні, хоть і тепер нема сумніву, що він оставив великий слід ув історії російського революційного лібералізму і малоруского народу не тільки в Росії, а і в Австрії, бо він остатнім часом був душею радикальної партії в Австрії. Він любив Славян і славянство, та любив їх розумно і уміренно, бо він був найбільшим противником усяких шовіністичних фраз і вузько

національних становищ. Він признавав, що деспотична Росія, неприязнь усякого лібералізму в цілій Європі є найголовніша перепона для нормального розвитку славянства. І рівняючи стан Славян у німецькій державі — Австрії і православно-славянської Росії, він, не будучи австрофілом, не міг не признати, що в Австрії Славяне вільно (? М. П.) віддыхають, тим часом як у Росії вони стогнуть під тягарем поліцейських ланцугів. Любячи Славян найгорячіше всего, він був європейським ученим у повному змислі того слова, і він не міг не боротись усіми силами протів стремління тої чи инчої славянської групи поневолити своїх братів.

Ось чому повинна нам бути святою пам'ять того благородного чоловіка, котрий мав щастє до смерті остатись відданим своїм свободолюбним демократичним ідеям і двічі дорогоцінна тим, що після 6-ти літньої педагогічної і писательської діяльності в нашій батьківщині, він спочив на віки на лоні нашої дорогої рідної землі.

Мисль.

Списание за наука, литература и критика.

Юний. Книжка IV. 1895. София.

(Переклад).

М. П. Драгоманов, малорусин по народности, родився в Полтавщині, 1842 р., і по укінченню курса наук у Київському університеті, цілком віддався тому визволяючому рухові в своєму рідному краю, за який боролись найліпші сили того краю, і для якого Драгоманов віддав усе жите своє, повне трудів, а врешті і страждань на чужині.

Глибокий знавець минулої і теперішньої історії людскости, Драгоманов ще замолоду, на студентській лавці, а потім як професор у Київському університеті, бачив і розумів, що при тому безправстві і поневоленю особи й національности в єго батьківщині, 100-мільонне населенє в Росії ніколи не ступить на той поступовий шлях, що призначений людскости усім єї минулим і теперешнім єї розвитком, — єдиний шлях, що веде народи і індивідууми до щастя, доки Росія не здобуде політичної волі і права національностей на самостійне існуванє.

Ті ж самі ідеї він проводив і в цілому ряді талановито написаних брошур, — взірцях політичних памфлетів, — писаних по російськи, що мали в свій час як найбільшу популярність у

Росії, бо вони були повні живих тодішніх злób дня, — як руско-турецка війна, замах Засулич і т. п.

Але при всему тому він ніколи не спускав з очей головного завдання всього свого життя — служби своєму малоруському народові. Остатні 6—7 років Драгоманов, увесь свій вільний від наукової праці час він посвячував літературно-агітаційній діяльності в Галичині, тій частині малоруського народу, що одна має якесь право на самостійне иснування. Компетентні люде кажуть, що появлене і швидкий зріст Галицької радикальної партії стались, дякуючи майже єдино Драгоманову. Між иншим, в сій его діяльності цікава та сторінка, де покійний Драгоманов виступає гарячим противником вузького українського націоналізму, пануючого в тій відсталій країні. На ту тему Драгоманов написав у часописі „Народ“ цілий ряд статей під назвою „Чудацкі Думки“, зібрані і видані потім окремою книжкою з тою самою назвою.

Про его роботи по фольк-лору ми не будемо довго розводитись, бо вони загально звісні, в ученому світі фольк-лористів имя Драгоманова тішиться як найбільшою повагою і ще недавно Драгоманов був запрошений почесним членом в Англійське Фольклорне Товариство. Так само ми не будемо розводитись

про його професорську діяльність у нас, бо його численні слухачі за 6-літнє його професування мали змогу пізнати його незвичайно обдаровану особу, що навіть при читанню історії східних народів ніколи не забував підкрислити перед молодими своїми слухачами розвиток і конечність поступових і гуманних ідей, до яких належить прийдешність.

На закінченє короткої нашої замітки скажемо кілька слів про особисту вдачу покійного Драгоманова. Всі, що мали нагоду пізнати його, скажуть вам, що він був справжній джентльмен, в повному значіню того слова: добросердний, незвичайно услужний і завше готовий до помочі кождому, навіть людям, що зробили єму щось прикрого, і коли що обіцяв, то не було випадку, щоб він не виповнив обіцянки. Скупий на чулі вирази, трохи насмішкуватий, по своїй українській натурі, він міг спочатку справити вражіє холодного чоловіка, але наспражки під тою стриманою холодною поверховністю крилось гаряче і кохаюче серце, що озивалось на все добре та чесне.

Засуджений ще перед чотирма роками віденьским доктором спеціалістом Нотнаґелем на наглу смерть, через хворобу серця — аневризм аорти, тая аорта одного дня мала розірватись і убити его, як то і сталось —, Драгоманов з правдиво філософським спокоєм

відносився до чекаючої єго що-хвилини смерті і ще за кілька місяців до катастрофи жартуючи казав одному нашому приятелю: „Я знаю, що моя аорта одного дня розірвесе, але то її діло“.. Увесь час свого хорування Драгоманов тільки об однім думав, про одно дбав: колиб робити більше...

Сподіваємось, що єго товариші з Вищої Школи і численні єго приятелі серед російських емігрантів дадуть незабаром докладну і повну характеристіку і оцінку Драгоманова, як ученого мужа і публіциста. Ми з свого боку тільки додамо до сказаного, що при тому блуканю думки, при тій невстановлености переконань і характерів, на які так багате наше житє, нехай світлий образ Драгоманова, що прожив остатні роки у нас, послужить нашій молодіжі прикладом — як повинен працювати і боронити свої ідеали до остатнього зітхання освічений член вільної конституційної країни.

Ненаш.

Прогрессъ.

Общественно-литературный вѣстникъ. София,
21 Юний 1895. Брой 70.

(Переклад)

Ми не маємо змоги входити тут в докладне розгляданє характеру і змісту тих перекон-

нань покійного. Скажемо в двох словах, що вони зводяться на демократичний радикалізм, не чужий і соціалізові, але соціалізові своєвигному, зовсім вільному від усякого доктринерства. Вище всього стояли в його очах інтереси народні, однаково інтереси матеріальні, моральні чи інтелектуальні. Він був готовий допустити, що по вне вдоволене тих інтересів можливе тільки при соціалістичній організації. Але він не бачив у сучасній громаді — надто в відсталих позаду сторонах — даних, що дозволяли б чекати в близькій прийдешности настання соціалізму. В усякім разі він відносився негативно до революційного соціалізму, що збудований на всевладі людської волі і людського ідеалу, і також до „наукового“ соціалізму, що бере в рахунок тільки економічний бік громадської еволюції. Маючи розум, дисциплінований науковою історичною методою, він був певний, що коли соціалізму суджено завоювати прийдешність, то се завоюване мусить статися через повільну, довгу і всесторонню еволюцію сучасної громади. Безпосередніми ж найближчими фазами тої еволюції — а значить і завданем корисної діяльности — є, по його думці, громадський і політичний визвол народів і новий конституцій-

ний лад на ґрунті децентралізації і національної автономії.

Як русин, він, звісно, над усе інтересувався долею свого народу, — і головню тою частиною єго, до якої він належав по роду і по сімнаті, себ то малоруським народом. От чому він посвятив усі свої сили політичному розвитку тих народів — зростові їх громадської і національної свідомости і визволу їх від усіх — передовсім політичних — форм тіраннії. В той час він написав цілий ряд блискучих політичних памфлетів, де озивався на живі питання життя Росії того часу і тяжко бичував, то з поводу русько-турецької війни, то з поводу Берлінського конгресу, то з поводу суда Засулічевої і т. и. російських урядовців з одного боку, і російську нерухливість і рабство, з другого боку.

Той час був надто важний для пізніщої долі Росії. Період ліберальних уповань, збуджених епохою реформ, давно вже змінився на розчаровання і реакцію. Почате серед молодіжі „броження“ обернулося в широкий рух, що набірався що-раз гострішого революційного характеру. Молодіж, розійшовшиися в народ з проповідю соціалізму, зостріла серед нього незрозумінє, а з боку уряду — грубі переслідовання,

самоволю і жорстоку цімсту. Вона вдалась до самооборони, а від самооборони логічно перейшла до нападу на свого ворога. Вона почала з озброєного спротивлення і хутко дійшла до замаху на вищих представителів влади, на самого Державця, врешті. Драгоманов не брав безпосередньої участі в тому рухові. Але він витав єго від щирого серця, бачучи в ньому початок пробудження країни, початок широкого громадського руху, що має визволити її від соромного ярма абсолютизму. Але чим більше революційний рух приймав терористичний характер і з громадського — як того бажав Драгоманов — обертався в конспіративний, тим більше він розчаровувався в ньому. В своїх статях і брошурах він не раз остерігав революціонерів від поривання за соціалістичними мріями, для яких в політично запізненій Росії ще нема місця. Ще пильніше остерігав він їх від терористичних поривань, і протестував проти того не тільки с погляду морального, але й с погляду практичного, як проти політики згубливої перш усього для самої революційної справи.

Розуміючи, що словами, хоч би й якими красномовними, тяжко боротись проти фактів, він в той же час всіма силами став викликати в Росії ліберальний громадський рух, що самим

фактом свого існування зменшив би крайність революційного руху. На лихо, ліберальна Росія не виправдала його чекання. Окрім кількох слабких громадських маніфестацій, і видавання за границею свого органу („Вольное Слово“ редагував Драгоманов), російські ліберали не зробили нічого. Революційна боротьба зоставалась як і перше поєдинком межи незначною по числу але міцною по духу революційною партією а російським правительством. Відомо як скінчилась та боротьба.

Революціонерів розбито; ліберали поховались у свої шкаралупки; в Росії почалась реакція, дуже нагадуюча Миколаєвські часи. Розчароване було тяжке, і Драгоманов почав дедалі більше віддалятись від російських революційних справ, почав дедалі все з більшим песімізмом дивитись на політичну Росію. Він сливе цілком віддався своїй українській справі, справі відродження української національності. Він написав ряд статей і брошур для малоруского народу, входив у близькі відносини з українськими діячами в Галичині — єдиній, в порівнянню з иншими, вільній країні з українським населенням, — і врешті таки заложив там основу розвитку радикальної малоруської партії.

Робота для тієї партії була і в остатні роки его життя головною его працею, — коли не лічити его праці по фольклорній і преподавательській діяльності у Вищій Школі. В остатні роки до тих праць долучалося ще видане незвичайно цікавих книжок (на російській мові) „Писемъ Тургенева“ і потім „Писемъ Бакунина“. Після тих остатніх праць, видаваних паралельно на німецькій і російській мові, его настигла смерть, на яку він був рокований від чотирьох років — смерть від розриву аорти.

Ми спинились так довго над громадсько-політичною діяльністю Драгоманова через те, що сей бік его життя найменше відомий нашим читачам і — як нам здається — він є найцікавіший і найважливіший. В історії політичного пробудження его рідного краю він, запевне, грав найбільшу роль, і имя его запишеться в хроніках прийдешньої вільної Росії великими літерами. Що ж до его вченої діяльності — головню по фольклору — і до его професорства у Вищій Школі, то про них не маємо чого розводитись. Вони провадилися на наших счач і більш-менш відомі всім нашим читачам. Наші студенти знають, що в особі Драгоманова вони втратили незамінного професора; наші вчені втратили з ним найвидатнішого свого товариша

— дійсно „вченого“, що міг з честю займати катедру кожного європейського університету.

Він був неоцінимою силою, що дотепер загинула в повному розцвіті духовому й моральному, і далеко ще не видала всього свого плоду. Він був ідеальним „борцем за правду“; для нього не було ніщо вищого від правди. Поставлений в найневигідніші умови, серед розчаровань, недостатків і муки вандрівного вигнанського життя, він до кінця і без вагання служив тому, що вважав правдою. Відбитий від невдячного, рідного краю, він був примушений блукати на чужині, поки знайшов у нашій країні другу батьківщину. Честь їй, що вміла его оцінити й прийняти, а ему вічна пам'ять.

Bulgarisches Echo, 1895, Sofia,
den 4. Juli.

(з портретом покійника)

(Переклад из німецького)

Професор Михайло Драгоманов.

(1841—1895).

8 (20) м. місяця умер у Софії один из найвизначніших чужинців, муж, котрого имя звісне в Россіі, як і в Австрії, в Німеччині,

як і во Франції й инчих країнах. Не одним обмовлений, у своїм ріднім краю правительством і шовіністами завзято переслідуваний, як учений і чоловік скрізь високо шанований, Драгоманов остався завше вірним своїм ідеалам і вмер туг як найбільше люблений і цінений професор, — велична студентска процесія, і теплі відзиви тутешньої печаті найріжніщих партійних відтінків, навіть завзятих політичних противників, служать вимовним свідоцтвом того; іменно крайне руссофільска газета „Млада България“ і „Народни Права“, орган Радославова.

„Особливо оживившіся, з основанєм університетів у Києві і Харькові досліди на полі малоруского життя, пробудили у многих образованих Малоросів почутє національної і політичної самостійности, і се почутє перевело історика Драгоманова на тісніще поле етнографічних студій. Висланий 1870 р для учених дослідів за границю, Драгоманов працював у Німеччині й Італії і обійхав славянські землі: 1873 він прибув у Цюрих і увійшов у зносини з репрезентантами російського революційного руху, та наперед заявив, що по єго думці, Росії треба найперше політичної волі, що треба попустити централістичні пута в користь угнетених національностей, чим натурально він навів на себе ненависть крайне

радикальних елементів, котрі мали на думці тільки „насильну соціалізацію“ „держави вищої тут від західної Європи“.

(Vorwort zum IV. Bande der „Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten“, herausg. von Prof. Th. Schiemann in Berlin. Це переднє слово написано перекладчиком квіги Дром Б. Мінцесом, під доглядом покійного Др-ва — М П.)

Як історик, котрому дорогі були добутки найновіших дослідів, значить і „еволюційної теорії“, Драгоманов натурально мусів протестувати печатно протів усіх централістично-якобінських змовних проб, протів узко матеріалістичного догматизму, як і протів тероризму в загалі, що виходить з єго обширної передмови до німецького видання переписки Бакуніна — єго остатньої публікації, робленої ним із постелі слабости — і що особливо ясно з єго брошури писаної по французки „Тіраноубивство“: „Ми переконані, писав Драгоманов, що політичне убивство все таки убивство, і що жите верховника мусить бути так само святе як і приватної особи... Для чистої справи треба чистих способів¹⁾ „Сі остатні слова могли би стояти на надгробнім камені сего чистого мужа, бо вони найкраще характеризують єго чисті думки і єго чисте жите.

„Български Прѣгледъ“

Списание за наука, литература и общественъ животъ. Издава Дружеството „Общи Трудъ“. Година II. Книга VIII. — Юни. Софія. Придворна печатница, 1895. Ст. 67—72. С портретом покійника, у жалобі.

(Переклад).

Михайло Петрович Драгоманов²⁾.

8. Юня город Софія був свідком величавих похоронів. наші молоді студенти, серед дощу і граду, з заплаканими очима, несли городом на плечах холодне тіло свого любимого учителя — Михайла Драгоманова. Для нашої Вищої Школи Драгоманов був найвиднішим науковим стовпом, — як старий заслужений професор, зо своєю горячою любовю до науки, Драгоманов натурально мав чималий вплив на всі молоді сили, колегів і учеників, с котрими він працював для поступу болгарської науки.

Не лехко тепер писати про Драгоманова. Їго писательські праці є незлічимі, видані то

¹⁾ M Dragomanov. Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale“ Genève, 1881, p. 3.

²⁾ Редакція „Бълг. Прѣгледу“, що теряє з покійним Драгомановим одного з видних своїх сотрудників, дає тепер місце сему короткому біографічному очерку, надіючися, що пізніше зможе опублікувати у „Бълг. Прѣглед-і“ докладнішу оцінку наукової діяльності Драгоманова.

як особні книжки і брошури, то в різних часописах у Росії і за границею, і публіковані в мовах: російській малорускій, французкій, німецькій, англійській, італіянській і болгарській. І ще трудніше стає воно, коли пригадаємо собі, що він грав важну роль у малорускім руху в Росії і Галичині і в революційно-конституційній боротьбі російського народу, для обмеження самодержавія. В історії російської науки, а іменно в етнографії, Драгоманов на віки займатиме те почетне місце, яке єму вже тепер назначив звісний історик російської етнографії Пишін. Один із найкращих томів великої, славної „Все-світної Географії“ Реклю, посвячений Росії і Малоросії, написаний у сотрудництві з Драгомановим, „якого видно на всякій стороні“, як каже признательний автор Реклю. Та не тільки в науці, а і в найновішій історії Росії, житє і діяльність Драгоманова на віки займуть один із найсвітліших листків. І як настане час, коли і стомілонна славянська держава — Росія, той „сіверний колос“, получить найелементарніші вільні форми народоправства, якими користуються навіть такі дрібні політичні одиниці, як Румунія, Болгарія, Греція і Сербія, тоді без сумніву признательне потомство поставить мученикові і вигнанцеві Драгоманову один із найвидніщих пам'ятників. Та тепер єго имя можна згадувати в Росії тільки зо „звісною резер-

вою“; тільки ж жите єго уже поклало єму „нерукотворний“ пам'ятник у серцях тих, кому дорого правда і поступ, як і тих, хто єго пізнав особисто. Розумієся, що такий політичний муж і писатель мав чимало не тільки безсовісних ворогів, а і ширих противників, тай й нам треба віднести до певної степені критично до єго писательської і політичної діяльності, а все ж таки ми мусимо признати, що маємо діло з видною індивідуальністю, світлою особою, глибоко шанованою навіть противниками, як се видно з некрологів на різних мовах.

Жите і діяльність Драгоманова, котрі можна буде осудити науково хіба після кількох років, коли будуть напечатані бодай найважливіші єго твори, — звязані нерозривно з історією малоруского народу. Замітний є факт, що з усіх славянських держав, тільки Росія була в стані зорганізувати могуче госуларство. Кинувши тільки швидкий погляд на усю історію тих славяно-руських державок, що потонули в широкім російськєм морі, побачимо, що головною силою московського княжества був дух централізації, дух, що єго не було у Польщі, та ні в инчих славянських держав. У многовіковій боротьбі за громадську правду і національну волю с Турками і Поляками, Малоруси двигали у XIV і XV стол тяжкий ярем польської неволі, і та боротьба з католиками Поляками довела

іх до того, що вони добровільно підійшли під московське государство. Та вони швидко переконалися, що гірко ошукалися, бо Росія не думала їм доховати правди.

Що до мнимої „революційної“ діяльності Драгоманова, можна тепер сказати, що він ані по характеру, ані по своїй духовій організації не був „революціонер“. Усесторонно образований, гарячий послідовач „революційної теорії“, він найперше звертав усю свою увагу на духовий і моральний поступ народу. На всяку революцію він дивився як на страшенне лихо. Та він мусів признати, що внутрішні відносини у Росії вимагають великих реформ, бо инакше Росія не може йти дорогою нормального поступу, бо вона в тойже час перешкоджає до певної степені нормальному розвитку усеї Європи, а особливо славянських народів. Ось, чому хоть і найбільший противник террору, він мусів признати, що самоволя захланної адміністрації у Росії сама визиває революційні самоуправи і терористичну анархію. Та вже у 1876 р., коли він у-перше ступив на дорогу опозиції, він проповідував ідею, що Росії треба найперше політичної волі, і що найнормальніша розвязка усіх націоналістичних справ у Росії настане з запанованєм федерації — великих автономних національних груп Їго проєкт „Вільна Спілка“

буде на віки одним із найкращих пам'ятників конституційної ідеї у Росії.

Остатнім часом Драгоманов, побіч інших публіцистичних праць, мав чималий успіх з виданєм листів Тургенева і Бакуніна. Ті два видання появилися у німецькому перекладі в „Bibliothek russischer Denkwürdigkeiten“ (том IV і VI), що видає берлінський професор Т. Шіман; листи Тургенева появилися і по російськи, та скінчити російське виданє Бакунінських листів, котрих більша частина уже напечатана, не дозволила жорстока смерть. Та найбільша утрата для науки є те, що Драгоманов не усьвів скінчити своїх початих у Міністерському Зборнику праць, для котрих матеріал він збирав тільки років. Без сумніву, тою працею він виробив би собі ще далеко більше имя, як звісними своїми виданнями малоруских оповідань і пісень (виданих из проф. Антоновичем), за котру працю его нагородили у Росії „Уваровскою премією“.

Про професорський талант Драгоманова тепер годі сказати багато — обов'язок его слухачів подати споминки про того свого учителя. Як собесідник Драгоманов був у найвищій степені інтересний. Зо смертельною хворобою в грудях, він оживлявся як молодик, коли розмова зачіпала справи науки, скуства, історії і т. п. очи ему блищали невиразним огнем, груди

хвилювалися, він оживав, він молодів, — та ось болі ханали его, віддих ему спирало, і тут він мусів спинитися, мусів признати, що є рабом своєї хвороби.. Трагічно він провів жите і ще трагічніше умер! І як раз тоді, коли він, користуючись гостинністю болгарського народу, любовю учеників і пошаною від колегів і суспільности, міг би чимало зробити для науки, хвороба змушувала его бути поміркованішим у своїй науковій діяльності, — та він усе таки працював навіть більше ніж міг; на кілька годин перед смертю він був на лекції!...

Б. Мінцес..

ГОЛОСИ РУСКИХ ГАЗЕТ.

а) Радикальних:

„Хлібороб“

Письмо політичне, літературне і наукове для руских селян і міщан. Редактор Др. С. Данилович. Коломия 1895. Н-ри 10—12.

Дуже сумною вістю маємо поділитися з нашими товаришами. Наш великий муж, борець за свободу рідної країни, наш великий учений Михайло Драгоманов помер. Помер він не в рідній землі, за котрої свободу ціле жите безнастанно боровся, але переслідо-

ваний царским абсолютизмом пішов на вигнане в чужі краї, де его також і смерть стрітила. Михайло Драгоманов помер у Софії, столиці Болгарії, де був університетским професором.

Через ціле жите своє посвятив небіщик усі сили свої на просвіту своїм землякам. Він не зважав на свою власну особу, не зважав на то, що в Росії стратив посаду, але держався великої ідеї і не покинувся єї до кінця свого життя. Нікому може з русинів не винен наш нарід більшої вдячности і почеси як покійникови.

Память про помершого зістане нам святою, а слава его не вмере, не поляже, буде жити поміж робітним народом, поміж прихильниками поступу і просвіти віки вічні!

„Громадський Голос“.

Газета для руского народу. Редактор: В. Будзиновский. 5 пр. Львів, 20. липня 1895.



Михайло Петрович Драгоманов

умер в четвер дня 20-ого червня у Софії.

Між Русинами рознеслася 21 червня сумна вість: Драгоманов не живе! Вість та

не упала на нас не очидано — як грім з неба — ми день у день були приготовані на сей удар, бо ми знали, що слабість, на котру хорував Драгоманов, не була до вилічення, що неумолимий ангел смерти леда день видре нам се дороге для нас житє. Всеж таки дурили ми себе надією, що оно ще так скоро не наступить, що ми ще довгий час будемо любитися его письмами, що і він буде мав надгороду за свої довголітні труди, та й обачить весь народ руский — єсли не на волі — то бодай в таборі радикальної партії, котра є его ділом, для котрої він посвятив ціле житє своє, для котрої працював до послідного дня життя свого. Але сталося інакше — він умер. Умер саме тоді, коли нам найбільше потрібна була его порада, его поміч.

Щоби хоч в приближеню оцінити заслуги, які небіщик положив для руского народа, щоби пізнати велич тої кривди, яку зробила нам смерть, забираючи того борця за свободу і правду, вистарчить нагадати собі, що він дав підвалини до заснованя радикальної партії, котра є для нас єдиною надією лучшої будучности.

Перші радикали на Галицькій Русі, то єго ученики. Він однак не покінчив на тім, що звів кількох молодих і щирих Русинів з темних манівців на ясну і просту дорогу. Пробуваючи за границею, спершу в Швайцарії, а потім в Болгарії, піддержував працю радикалів в Галичині, своїми письмами і радами і не перестав з'єднувати нових прихильників і помічників для народної справи. Що „Народ“ так довго виходить — чияж то заслуга як не Драгоманова? Чиїми працями був все заповнений „Народ“ і „Хлібороб“?! А всі книжочки для народу, котрі видала до тепер радикальна партія, чиж всі они не вийшли з під пера Драгоманова?! А до того робив він все те не для яких там почестей, ані для гроша, бо він противно — за ту роботу стратив хліб свій в Росії, а замість подяки і поважання, єго цуралися і зневажали — і хто такий? — самі Русини — наші премудрі патріоти! Але нарід руский — він знає, чим був для него Драгоманов. Для нас, був він апостолом, що показував дорогу, котра виведе нас на сьвіт, на волю. І тому то нам пам'ять єго свята, не менше свята як па-

мать першого ген'я України — Тараса. Шевченко і Драгоманов, то два апостоли народу руского, то два сьвіточі Руси. Пам'ять про них не загине, поки жити буде нарід руский.

„Житє і Слово“

Вістник літератури, історії і фольклору.
Редактор Др. Іван Франко. Рік другий.
Книжка IV. За іюль і август 1895. Ст. 160.

Михайло Петрович Драгоманов.

Українська наука і література понесла велику страту через смерть М. П. Драгоманова. Не стало знаменитого фольклоріста і історика, найтверезійшого критика, перворядного публіциста, невтомного борця за самостійний, широкий розвиток русько-українського письменства і всего духового життя. Та не тільки Русь-Україна, але і вся Словянщина стратила в нім одного з своїх чільних духових героїв, поступовий рух усеї Європи оплакує в нім одного з найкращих, найкон-

секвентійших і найталантливійших своїх борців.

І наша часопись тратить в нім свого найпильнішого, найталантливішого співробітника. З сімпатією, але zarazом з строгим судом відносився він до нашого видання, котрому дав назву, і випуск за випуском слідив его розвій, вказуючи хиби, простуючи помилки, достарчуючи матеріалів.

Зберегти память великого покійника, використати для народнього поступу всі ті сімена широких і здорових думок, які розсипані в его писаннях, — отсе велика задача товаришів і почитателів М. П. Драгоманова. Над его могилою повинні умовкнуті ті суперечки, перекори та урази, котрих покійник за життя був нераз і причиною і жертвою. Чим швидше наша суспільність, а особливо наша інтелігенція дійде до спокійного розбору, до позитивного використання его багатой духовой спадщини, тим ліпше для неї.

Щоб се було можливе, видається нам дуже важним ділом повне виданє его творів. Вони розкинені по так многих і трудно нині доступних періодичних виданнях,

часто поховані за псевдонімами або й анонімами, покалічені урядовою або добровільною цензурою, що дуже мало є людей на всій Русі-Україні, котрі нині можуть сказати о собі, що читали всі єго писаня, значить, мало є таких, котрі можуть нині видати о нім повний і безсторонний суд. Не говоримо вже про єго величезну і на всю Европу, ба й по за граяніці розширену кореспонденцію, котра для оцінки чоловіка і ученого буде не менше потрібна, як і єго друковані писаня, котрої зібравє нині дуже трудне, а опублікованє з причин легко зрозумілих на довгі ще літа зовсім не мислиме.

б) *Народовских.*

„Д ѣ л о“

ч. 127. Львѡвъ, пятниця 9 (21) червня 1895.

Нинѣ наспѣла зъ Софіи вѣсть, що нашъ землякъ - Украинець *Михайло Драгоманѡвъ* бувшій професоръ кїївскаго університету а остатными роками професоръ вышней болгарскои школы въ Софіи, укра-

иньскій писатель, мужъ необычайного таланту и глубокой науки, чоловікъ выдачого характеру, патріотъ українській и одинъ зъ тыхъ Украинцѣвъ, котрі найбільше інтересували ся справами галицко-рускими, упокоивъ ся вчера вечеромъ въ Софіи.

Земля єму перомъ и вѣчна память!

Вѣсть о смерти проф. М. Драгоманова викликала въ кругахъ рускихъ у Львовѣ велике вражѣнье. Маєстать смерти велѣвъ хочбы й противникови покѣйника забути на те, що за житя розгороджувало ихъ вѣдъ себе, а кождый похиливъ чоло передъ сумою того добра, яке покѣйникъ принѣсъ въ жертву спѣльнѣй всѣмъ намъ матери — Украинѣ-Руси.

Проф. М. Драгомановъ розставъ ся зъ свѣтомъ въ силѣ вѣку, проживши неповныхъ 54 лѣтъ. Вѣдъ кѣлькохъ рокѣвъ недугувавъ на розширенє аорты и на се померъ. Якъ довѣдуємось на похоронѣ до Софіи выѣхали сегодня пп. д-ръ Франко и М. Павликъ.

„Д ѣ л о“

ч. 129, 12 (24) червня.

Покійний М. Драгомановъ за часъ житя свого потрудивъ ся незвичайно багато — его всѣ твори заповнили бы десятки томовъ. Крімъ по українськи и по російськи — писавъ вонъ такожъ на іншихъ языкахъ (по италійськи, по французськи, по англійськи) и безперечно нѣхто на Руси не причинивъ ся стільки до познакомлення західної Европы зъ Україною Русію, що вонъ.

З о р я.

Ілюстроване літературно-наукове письмо
для родин.

У Львові, дня 15 (7) червня 1895.

По смертні оповідки.

Покійного уважають загально основателем т. зв. Руської радикальної партії в Галичині. Визначався незвичайним талантом, глибокою наукою і великою працьовитістю. Земля ему пером.

„Б у к о в и н а“

чч 57 і 59. Червінці 17 (29) червня і 20 черв.
(2 липня) 1895. (Фельетон)

Михайло Петрович Драгоманів.

На Прикарпатській Руси відбуває ся важна історична подія, тріхи утяжлива для уча-

стників: перед нашими очима на невеликім обширі, у півніжя Карпат, воскресає народне полуднішно-руське житє і скуплює довкола себе духових робітників з тих частин України-Руси, на котрі ще не прийшла черга свободного своє-народного розвою. Але як з одної сторони Прикарпатська Русь стає осередком українсько-руської культурної, і то головно літературної праці — так з другої сторони головними робітниками стають власне Українці, котрі в силу російських обставин перенесли свою діяльність знад Дніпра над Дністер. Таким чином добули собі Прикарпатські Русини союзників і помічників в своїх некучих, насущних потребах.

До таких добрих синів всеї України-Руси належить недавно померший чільний діятель, Михайло Петрович Драгоманів, котрого імя нерозривно звязало ся з поступом нашої народної справи, а що найменше з політичним вихованем і нарозумленем послідного покоління.

При природнім ходї річий Драгоманів певно не міг би був так пильно дбати власне про наші тісніші австро-руські справи. При природнім ходї річий він би був мав змогу прислужити ся переважно своїй тіснішій вітчизні, Полтавському краю, де він — р. 1841 в козацкім містечку Гадячи — й родив ся. Але єго бажане працювати на Україні і для України спиняли російські обставини і то в та-

кій мірі, що Драгоманів нарешті рішився покинути Росію. А щоби все таки працювати для руского народу, обернув він своє старанє на ті рускі краї, де догіднійші державно-правні відносини сприяли духовому розвою народу. А се була власне наша Наддністрянська Русь.

Драгоманів став у противенство до уряду своєї вітчизни. Побачивши перемогу по стороні уряду не схотів покорити ся, але волів, вивандрувавши з держави, стати добровільним вигнанцем. Сей факт вельми характеристичний указує на велику духову силу чоловіка, на горду й незломну вдачу, а також на те, що переконання зза котрих Драгоманів не міг погодитися з властїю, вкорінили ся у всій істоті єго. Причини непорозуміння межи ним а тогдішнюю російскою зверхністю були двоякого рода: політичного й національного. Драгоманів був свобідномислячий горожанин і надто називав себе homo nationis ucrainicae. Се були причини, зза котрих він наконєць мусів опустити свою вітчизну.

Лібералїзм винїс Драгоманів з родительского дому. Єго родина, батьки, й вуйки, потомки давного українського хотїй уже сильно змосковщеного шляхоцкого роду, славили ся лібералами і стояли в стосунках до тих російских кружків, котрі в першій четвєртинї сего віку хотїли в Росії завести замість давного самодержавїя новий вільнїйший держав-

ний лад. Вийшовши з такої сім'ї, Михайло Драгоманів вже хлопцем був перенятий людськими думками. А що він належав до тих, котрим їх вдача не каже мовчати, то він небавом і найшов собі відповідний спосіб для виразу своїх поглядів В Полтавській гімназії, до котрої молоденький Драгоманів учав, в роках 1853 — 1859 став він р. 1857 го редактором рукописної часописи, в котрій розправляло ся о важнім тогді предметі знесення кріпачтва або нащизни.

В Полтаві став М Драгоманів і українофілом. Їго сильно пригорнула до себе вдача української національності; їго заболіло те сирітство простого сільського народу, опущеного паньством. Особливо же, коли їму раз в Полтаві довело ся побачити на сцені Наталку Полтавку і учути сердечну нуту української (рускої) пісні, то мимохіть закрутили ся їму сльози в очах.

Видно шляхи полтавські і красну Полтаву,
 Пошануйте сиротину, не вводьте в неславу...

Іменно після сеї пісні молодий Драгоманов ревно заплакав...

Хлопець почав шанувати українсько-руську бесіду, котра доси в їго родині, в Гадячи, гра-ла ролю дуже підрядну. Народна сцена а не мало також українські рускі стихи, що дуже вчасно дігали ся до рук молодого Драгоманов

ва, навели єго на думку писати вірші по українсько-руски. Але поет з Драгоманова не вийшов. Єму було суджено зайняти становище суспільного діятеля і холоднокровного ученого. „Живе чутє, бистрий погляд, що завсїгда добачує потреби хвилї і вмїє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєнє — найліпше характеризує самого Драгоманова“... (*Народ* 1 і 2 ч. 1895). Рано виправдав Драгоманів сї слова.

Перейшовши, після р. 1859-го на київський університет він побачив перед собою широке поле діяльности, побачив масу простого міського люду, полишеного в неучтві. Ішло о те, щоби ділом показати свою прихильність до народу і Драгоманів разом з товаришами заклали школу в котрій по недїлям викладали загальноприступну науку. Тодї уряд ще не боронив їм учити. Тодї довершало ся велике діло знесеня панщини (крєпачства), і прихильність до мужиків і взагалї низших станів була велика й mezi висшими верствами. Чільні люди, пани, професори, урядники звали себе лібералами, прихильниками волї, бо „такий вітер віяв“ з гори, з царского престола, на котрім недавно засїв був Олександр Другий, що виготовив скілька справді народолюбних переображень. Під той час mezi иньшими і великому співачкови України, Шевченкови, вернули волю і дали

спочити в рідній землі. І власне тут, на похороні Шевченка ми стрічаємо ся з Михайлом Драгомановим. В числі других надгробних бе-сідників находив ся й він.

Однако та воля, котра спочатку сприяла народолюбцям в їх добрих ділах, не потривала довго. Вже в 1862-ім році уряд замкнув недільні школи. Драгоманів переніс ся до учительської семінарії і почав тихо працювати над виобра-зованєм спосібних народних учителів, не беручи зрештою живійшої участі в прилюднім житю.

В 1863-ім році він мусів покинути ту школу. Вже підозрівали его о українофільські агітації. Він перейшов до одної з київських гімназій, а zarazem приготавляв ся зайняти власне опорожнену катедру історії на університеті. Та хотяй его постигло родинне нещастє, смерть батька, в наслідок чого він свою сестру (пізнійшу письменку Олену Пчілку) мусів взяти до себе, то молодий учитель не забував і народної справи. Судьба українсько-рускої нації ставала єму тим дорожшою, що він пізнав вагу матерної мови для шкільної науки і переконав ся, що простому народови московщина або взагалі чужа мова не може допомогти. Драгоманів став з українофіла свідомим Українцем-Русином і признав за головну потребу між иньшим працювати також над виробленєм українсько-рускої

мови. Тому брав участь у працях над українсько-руським словарем, котрий мав послужити язиковим жерелом для спорудження українсько-руських учебників.

Однак ці послідні заходи не зазнали підпори від правительства. Противно, в 1863 р. сьвітська й духовна власть заборонила друкування педагогічних і церковних книжок, писаних по українськи. Тоді винайдено слово сепаратизм, відлучник, і прозивано ним українсько-руських народолюбців. Молоді словарники трохи притихли. Драгоманів же побачив, що треба виступити в обороні несправедливо засудженої справи і став від того часу невсипучим оборонцем українства та непримиримим ворогом всіх, що спиняли розвій єго. Насамперед виступив він в „С.-Петербурських Вѣдомостяхъ“ 1866 р. против уживаня в українських школах московскої мови. Вороги українства осьвідчили, що се домагане рівняє бунтівничому замахови, що се „сепаратизм“. Під такими обставинами Драгоманів мусів чекати, доки єго іменовано професором на університеті. До 1870 р. він остався доцентом і аж тоді єго післано за границю для доповнення студий.

Три роки пробув Драгоманів по чужих краях і обертав ся в Берліні, потім межі лу-

жицкими Сербами, далі в Празі в Відни, в Гайдельберзі, в Німеччині, в італіянській Фльоренції, потому знов у Відни а нарешті у Львові. Будучи у Відни Драгоманів заізнав ся з рускими студентами, що творили товариство „Січ“. Їм привіс він вісти про Україну і взагалі Росию й російське житє. Для них постарав ся він о книжки з Київа. В Італії написав він розвідду під заг. „Ukraino. Il movimento letterario in Russia e Galizia“ в журналі „Rivista Europea“. З Італії також дописував він до львівської „Правди“ і помістив в ній знамениту працю про взаємини сусідних літератур: „Література російська, великоруска, українська і галицька“. Їдучи на Львів він затримав ся й там — і виробив ся суд над тим, чого Галичанам не достає, які їх хиби. Вернувши до Київа Драгоманів уже не міг забути Галичан і по-при свої занятя на університеті, в українофільскім „Кіевскомъ Телеграфѣ“ та в комісії для розслідження правобережної України (югозападного края) він і листував ся з Галичанами тай писав про галицькі справи до „Вѣстника Европы“. В якій мірі він уже тоді брав участь в австро-руськім житю, пояснить найлучше те, що київські товариші назвали его: Михайло Галицький.

За те самі Галичани не злюбили Драгоманова. Українофільська „Празда“ не вподобала собі різке перо єго, а знов ті Галичани, що не бажали розв'язу своєї народности, що свою мову висьмівали та зневажали та на її місце радили покласти московщину — ті люди знов пізнали велику для себе небезпечність в особі молодого діятеля з України. Тому то они представили Драгоманова як бакуниньско-польского, революційного агента“ і так описали єго перед київською властю. В д тоді почали ся тяжкі часи для Драгоманова. На весні 1875 р., коли єго статі у „Вѣстнику Европы“ стали звістними, завізвано єго вийти у відставку. Драгоманів, не чуючи за собою жадної вини, зажадав судової розправи, але тимчасом поїхав на віче до міста Галича. Знову обрушили ся на него москвофіли з доносами в Київ, в наслідок чого Драгоманова по єго повороті домів, усунено з катедри без поясненя причин. Не оставало ся нічого, як знову виїжджати за границю. В 1875 р. Драгоманів виїхав до Відня. Тут написав він книжку на виправданє українсько-руського літературного руху: „По вопросу о малорусской литературѣ, Вѣна, 1876“. В тім самім році він осів у Швайцарії, в м. Женеві, де заклав руску друкарню, видавав часопись

„Громаду“ (1878—1882,*) і загально-приступні книжочки (числом чотири) в душі колективістичної теорії. По 15-літнім побуті в Швайцарії покликала его болгарске правительство на професора Софійської висшої школи (1889 р), звідки Драгоманів провадив суспільно-політичний радикальний рух в Галичині не покидаючи при тім наукової праці, головню в мовах українсько-руській тай болгарській, (а саме в часописах „Народ“, „Житє і Слово“, „Буковина“, „Хлібороб“ і болгарский „Сборникъ за умотворения. .“).

Переглядаючи довший спис творів Драгоманова, розкинутих по різних видавництвах або й виданнях особними книжками, мусимо признати, що не пора вже нині здавати суд про них. Та про те можна подати до розслідження будучому житєписателеви Драгоманова деякі думки, які мимоволі насувають ся навіть при побіжній застанові над значінєм сего справді великого сучасника нашого. Драгоманів написав окрім великої сили газетних статей зі 100 визначнійших, хотяй розміром не однакових, праць. Він обертав ся на полях словесности, історії,

*) 1878 р. був Др-ів на з'їзді літератів в Парижі і боронив українську літературу перед утисками рос. правительства.

народописи людознавства, суспільної господарки, політики і критики по сим предметам. Критиці піддавав він сучасні порядки по українсько-руських краях і явища прилюдного життя. Він розбирав літературні, просвітні, політичні й суспільні течії серед своїх земляків, оцінював наші стремління і — если їх уважав за добрі — подавав способи, як їх переводити в життя. Хто з его гадками не годив ся, того він роззброював своєю критикою дуже енергічно й різко. Та хотяй его критика місцями була безпощадна або й несправедлива, як спостеріг пок. проф. О. Огоновский в своїй Історії літератури, хотяй нарешті приклад Драгоманова дав привід до повстання у нас сліпої критикоманії, то за те зникла у нас фраза, головність в публіцистиці і установила ся отвертість в політичнім житю. Драгоманів боров ся повсякчасно з тим таємничим чадом, в котрім любовали ся до недавна діятелі галицко-руської преси й політики.

Своє жите приніс Драгоманів на службу тому стремліню українсько-руських земляків, зза котрого єму довело ся покинути Росию. Він від тоді став ся в повнім слова значіню борцем за українсько-руську народну гадку, борцем рішучим, непохитним і невсипучим. Бачучи неро-

жевий стан свого народу він накликував земляків до праці і до залишення пустих нарікань. Він пізнав найгіршу хибу Русинів, котра лежить в тім: що заклавши руки, бідкаємо ся на лиху долю. Так нарікали Українці в роках 1863—1871 на перші заборони українського письменства, не діючи нічого. Драгоманів в росправі, написаній 1872 р. в Італії а видрукованій 1876 в львівській „Правді“ п. з. „Антракт з історії українофільства“, завізвав земляків позбути ся малодушности і взяти ся наново за літературне творенє, котре вже було заснітило ся. Він казав, що внутрішня сила й повага українсько-руського письменства сама від себе примусить російський уряд до знесення заборони. А знов повагу й внутрішню силу приєднає собі українське письменство цікавостію змісту і придатностию до дійсного життя. Драгоманів добачав брак цікавості й сьвіжості особливо в тодішнім галицькім письменстві і заговорив про се в розвідці „Література російська, українська й галицька“.

Під той час в Галичині панував (в письменстві) староруский напрям. В книжках уживала ся важка, штучна мова, далека від народної бесіди. До народної мови більшість сьвітлих Галичан відносила ся з упередженєм,

як в загальї до селянської маси народу. Для своїх творів галицкі письменники не брали предметів з руского (селянського) життя, але на кожний спосіб хотіли дорівнати польским і німецьким панам тай на силу старали ся витворити (бодай в своїй голові) руске позолочене паньство. Се їм часом наводило на гадку колишних галицких князїв та бояр або уносило їх в глибїнь Північної Руси, туди, де красує ся „Москва, золотая голова“... При тїм терпіли тільки они самі, галицкі письменики, а за ними й нарід, для котрого ні зміст ні мова галицкої літератури не були придатні. Але й ті з Галичан, що признавали потребу в письмі звичайної, народної бесіди, і ті не були свободні від аристократичних наклонів. Надто тодішні галицкі народовці стояли на засаді, „все красне, що власне“ і не давали пробити ся так потрібній для правильного розвою здоровій критиці. Редакція „Правди“ не хотіла допустити вільної критики на одного з чільнійших галицких учених за те тільки, що він був Русин. Таким чином стало ся, що Драгоманів прозвав Галичан „лїнивими та неохочими до поступу“. „Де хто дома або в наукових бібліотеках працює над спеціальностями, хоть найбільше над вузкими, далекими від інтересів

життя, та ще й по старомодним схолястичним методам. Але власне образуючого читання в Галичині я майже не видів“. „Поверховну балаканину і партийність“ уважав Драгоманів за головні хиби галицько-руської патріотичної громади. Що більше, він на початку своєї знакомості з Галичиною назвав її „Авгієвою стайнею, з котрої треба вивести маси багна, що душить усі сьвіжі парости“. Так писав він в „Австро-руських споминах“ за роки 1867—1877 (Львів 1888—1890). Єли же опісля поверховна балаканина та партийність з тих часів почали меншати, єли в літературнім та політичнім житю лїнивство й неохота до поступу стали рідші, єли й образуюче читанє помалу пробиває ся крізь товсту кору рускої паламарщини, то не мала в сїм заслуга ученого козацького потомка.

Помимо різкості своєї критики Драгоманів здобув собі прихильність і в тих, котрим сего спосіб писаня видавав ся занадто самонадїйним. Симпатії ті завдячував він своїм заходам коло національного відродження українсько-руського народу. Драгоманів перший між Українцями-Русинами старав ся витягнути українсько-руську справу перед ширші круги иньших народів. Від 1870—1875 ширив він між Москаля-

ми відомости про українсько-руський рух. Подібно як в Росії так і на заході Європи ширив він „знанє про Україну не тільки своїми статтями, що їх писав в мовах французкій, італіянській, англійській і німецькій; — він розіслав чи-мало українських книжок ученим мужам і і бібліотекам у Франції, в Італії, Скандинавії, Америці і в Словянщині“ (Гл. Огоновский, Історія літератури). Але й поодинокі части розрізненої України-Руси знакомив він одну з другою. В 1876 р. видав він в Києві повісти Буковинця Федьковича, під кінець життя бажав втягнути в українсько-руський національно-просвітний рух і Угорську Русь — та смерть его спинила. Дальше знакомив він земляків з положенем подібних змагаючих до національного відродження, народів, а саме з новокельтским і провансальским рухом у Франції. Національні відносини межі нашим янародом а его сусідами, Москалями й Поляками, Драгоманів бажав устроїти на підставі рівноправности сих трех тісно споріднених племен. В творі „Историческая Польша и великорусская демократія“ (Женева 1882) накликував він Поляків і Москалів узнати „недержавну“, т. є. не маючу своєї держави, українсько-руську народність.

В тім взгляді Драгоманів стояв на ґрунті перших українсько-руських націоналів сего віку, бо сказав: „Коли я претендую на що-небудь, то лишень на те, щоб проповідати і пробудити прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки братчики Кирило-Методієвські, і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно з відмінami, котрі принесла наука і політика в новітні часи“. (Народ 3 і 4 ч. 1895). Кирило-Метод. братство було першим осередком українсько-рускої визвольничої гадки від часу єї цілковитого упадку після козачини. І власне за єї визвольничі змагання ушанували земляки Драгоманова ювілеєм трицяти-літньої діяльності, устроєним в грудні 1894 р. в м. Львові. Майже всі заяви величання єго з'осереджували ся в подяках за працю ювілата над поглибленням національної українсько-рускої гадки.

Драгоманів завше накликавав земляків іти з духом часу“. В „Чудацких думках про українську національну справу“ запевняв він україньству тревалість і будучність, коли лишень оно йти-ме з тим духом часу і отворить літературу для поступових думок. Сюди відносив він колективістичну теорію, в котру він віру-

вав, хочай їй не ставив на першій пляні. На підставі удержавлення майна в народно-господарській згледі а на підставі національної федерації в адміністративнім згледі, при найбільшій свободі горожан збудував він будучу Росію в творі „Вольный Союзъ – Вільна Спілька“ (Женева 1884). З душею й тілом поступовець — (навіть і в науці, в котрій зараз прийняв новий порівнюючий метод слідження) — Драгоманів мусів був, здавалося би, наразити собі тьму противників. Тимчасом рідко хто здобув собі у своїх земляків стілько поважання, як Драгоманів у Українців-Русинів. Драгоманів формально належав до радикальної партії, матеріально належать його твори усе му українсько-руському читаючому загалови. Заслуга Драгоманова та, що його діяльність не обертає в рамках одної суспільно-політичної партії, що його писання не були призначені для одного стану, одної верстви. Найвищими задачами письменства були у Драгоманова: „Свобода совісти, розвій чуття гуманности і розширене духа свободи і ознайомлене народу з побитом других народів, очищене його розуму від поганського та середньовічного фанатизму“. (Правда 1876). Се такі людські жадання і почасти навіть кардинальні риси українсько-руської натури, що

годі з ними не погодити ся. Дятого то писаня Драгоманова приймали ся до серця всіма читателями єго творів, писаних приступно і ясно і без томлячої „ученої“ фразистики. Єго критика приймала ся, иноді мимоволі і несвідомо, навіть тими, що зрештою не годили ся на деякі тези єго.

Т. Галіи.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка.

Видавництво присвячене науці і письменству українсько-руского народу Впорядкував Михайло Грушевський. Т. VI (1895, кн 2). У Львові.



Перед виходом сього тому „Записок“ наспіла звістка про нову втрату, яку понесла русько українська наука в особі

Михайла Драгоманова.

Передчасна смерть єго задала болячу утрату особливо для русько-української етнографії, в якій покійник зайняв одно з найперших місць своїми працями і окрив своє імя довговічною славою.

„П р а в д а“

Вістник політики, науки і письменства. Львів
30 (18) червня 1895.

Михайло Драгоманів.

Посмертна споминка.

1875 р. втратив професуру наслідком доносів галицьких москвофілів, як і київських обрусителів.

Драгоманів був чоловік глибокої науки і великої ерудиції і своїми численними працями чимало причинив ся до розросту і розвитку українсько руської літератури. Іменно вельми заслужив ся на полі етнографії виданнями народних пісень, переказів і казок з коментарями спершу в спілці з проф. Антоновичем, а відтак самостійно, як і розвідками етнографічними, історичними і літературними. Видав також повісти Федьковича, цінний роман *Хиба ревуть воли і Кобзаря Шевченка*. Статтями в російських, німецьких, англійських та італійських журналах вельми причинив ся до прояснення українсько-руського письменства і питання взагалі в широкому світі. Та й галицькі і буковинські видання мало що не всі заповнені цінними працями покійника. Їго критичні статті

прояснили неодно темне питання в літературі і науці і вказували реальні напрями і потреби. Однак острє єго слово закрашене було іменно в останних часах нездоровим песимізмом.*)

Вельми цїнні і інтересні єго статті „Література російська, великоруська, українська і галицька“, „Антракт з історії українофільства“ (в „Правді“), „Про галицько-руське письменство“, „Австро-руські спомини“ і багато иньших. Стикаючись і з руською молодіжю в своїх подорожах до Львова і Відня, силкувавсь він заохотити її до праці научної, поступової і се змагання видало деякі гарні наслідки. Одначе у загалу молодежи, що не конче набрала ся поважної науки, т. зв критицизм прибрав напрям негацийний, а поступовість проявляла ся не в реальній роботі а хиба в пустолавію (?) загальних фраз на сю тему. На сю хибу вказував покійник в останних часах в своїх статтях зовсїм виразно.

Перенявши ся вже замолodu соціальними ідеями і космополітичним сьвітоглядом, старав ся Драгоманів свої погляди в тім напрямі пропагувати в численних публицистичних статтях

*) На ділі в остатних словах М. П-ча стілько-ж „песимізму“ (властиво критицизму) скілько і давніше.

і брошурах виданих в Галичині і заграницею (в „Народі“, „Хліборобі“, „Житю і Слові“ і окремо). Сї соціальні теорії і космополітичні погляди найшли також багато прихильників між нашою молодіжю, хоч не таких ревних, як певно бажав покійник. Чимало бо з тих молодих апостолів, погорячившись за молоду за теоріями соціальними, які вони бажали з західно-європейського сьвіта пересадити живцем на нашу руську ниву, перегадом остигали і занявши сяке-таке становище суспільне, показували ся зовсім індиферентними для змагань народу, а дбали лише про власну вигоду і наживу. Ставши творцем т. зв. радикальної партії в Галичині, Драгоманів зовсім недвозначно висловлював ся про її хиби і розлад в останніх часах.

В своїх поглядах розходив ся Драгоманів дуже різко з українськими націоналами і галицькими народовцями. Доволі нагадати полеміку в „Правді“, коли її редактором був пок. Володимир Барвінський.

Коли Українці постановили перерване після смерти Володимира Барвінського видавництво „Правди“ відновити, запросили до участі в ній також пок. Драгоманова, а навіть помістили его програмову статтю на переді першого ви-

пуску 1888 р. Одначе опісля показалось, що дальша спільна робота була неможлива. „Правда“ була опісля часто предметом полемічних статей покійника, на котрі редакция спершу відповідала колиж у пок Драгоманова наслідком єго недуги від 1893 проявляла ся що раз більша дразливість нервова, виминала редакция всяку полеміку.*)

Покійник до останку не покидав праці і з питомою єму пильністю і запопадливостю старав ся після свого найліпшого розуміння служити своєму народови, хоч задля неприяних обставин мусів тиняти ся по чужих землях. Тож певно щирій жаль в усій Україні-Руси викликала вість про єго смерть, і ми в думці кидаючи на єго сьвіжу могилу грудку рідної землі, бажаємо, нехай єму земля чужа пером, в котрій він спочив!

„Д ѣ л о“

Н-р 144, 1895, 1 (13) липня.

(Фелетов)

Михайло Петровичь Драгомановъ.

Зъ моихъ споминѣвъ.

Лично познакомивъ ся я зъ Михайломъ Петровичемъ Драгомановомъ въ лѣтѣ 1891 року

*) „Неможливість“ праці М. П. ча у „Правді“ вийшла від того, що редакція не держалась програми єго,

у Вѣдни. Михайло Петровичъ приѣхавъ бувъ сюда лѣчитись и поселивъ ся въ Сальмансдорфѣ підъ Каленбергомъ.

Переписувались мы ще зъ давного часу, коли то ще я, будучи на університетѣ, бувъ редакторомъ украиньскои части „Славянського Альманаха“. Той Альманахъ сконфіскувала вѣденьска прокураторія за „Політичні пісні українського народа“ пера Михайла Петровича. За для якого именно злочину сконфіковано „Альманахъ“ — я й до нинѣ не можу зрозумѣти, бо въ політичнихъ пѣсняхъ нѣчого карыгѣдно-го дочитатись не можна було. Ще заздалегѣдъ радили намъ товаришѣ Славяне, щобы підъ сею розвѣдкою, котра була въ Альманасѣ перлою, не підписувати имени Драгоманова, бо „се небезпечно“ (мовлявъ: чепи дѣдка зъ рѣдка...) Однакъ мы не важились на таке святотатство. Мы розвѣдку підписали цѣлымъ именемъ, якъ було въ рукописи — Альманахъ сконфіскували. Товаришѣ-Славяне зъ редакційного комітету мали рацію, а Михайло Петровичъ въ однѣмъ письмѣ озливъ ся на насъ дуже, що мы не вмѣли устояти за свои права.

хоть і напечатала єї як свою. Так само і в полеміці між Др-вим і „Правдою“ далеко більшу роль грали нерви не єго, а редакторів „Правди“. Опроче, не самі нерви... Обое ми можемо доказати документами. М. П.

Приїхавши у Вѣдень 1891 року, Михайло Петровичь подавъ звѣстку въ товариство „Січ“ и мы загостили до него.

Хорый вѣнь бувъ дуже. Вѣденьскій професоры поставили діагнозу: Aneurysma aortae. Хороба неулѣчима. Михайло Петровичь стративъ цѣлковито голосъ, шепотавъ лише, а болѣ въ грудехъ та рамени мучили его страшенно. Мы всѣ знали, що смерть уже написана на его чолѣ.

Щиро и сердечно привитавъ вѣнь насъ.

— Не першій вы — сказавъ вѣнь — у мене гостѣ. Навѣдувалась уже до мене ваша поліція та пытала: що я задумую робити въ Австріи. Моя немѣчь та по-части мѣй болгарскій паспортъ уратували мене вѣдь дальшой мандрѣвки.

Мы часто навѣдувались до Сальмансдорфу. Михайло Петровичь, живучи довгій вѣкъ на чужинѣ, такъ и бажавъ видѣти коло себе землякѣвъ, для котрыхъ било еще щире серце. Коли мы до него навѣдались по полудни, то не пускавъ насъ и мы вечеряти мусѣли у него. Пѣзноу нѣчью вертали мы у Вѣдень. Коли-жъ мы, заняті неразъ своими дѣлами, не заходили до него два або три днѣ вѣнь, хочъ хорый, тяжко хорый, приїздивъ у Вѣдень та

заходивъ у нашу кофейню, щобы бачити ся зъ нами та поговорити зъ нами про народнѣ справы.

Лаявъ вѣнь усѣхъ насъ Галичанъ за нашу нездарнѣсть въ полѣтицѣ, въ лѣтературѣ — але все те выходило зъ щирого серця. Вѣнь бажавъ, щобъ усе було „лѣпше“, щобы прийшовъ „слухный часъ“.

Заходячи въ гостину до Михайла Петровича — мы все старали ся бѣльше говорити самѣ, щобъ не мучити его — але се намъ не вдавало ся. Мы звертали сюды-туды, его жѣнка помагала намъ — бо лѣкарѣ заборонили всяке роздразненье и напруженье голосу — та нѣчо не помагало. Бесѣда сходила на народнѣ справы а Михайло Петровичъ говоривъ и говоривъ. Въ душѣ его нагромадило ся тѣлько думокъ, тѣлько болю, тѣлько жалю, що вѣнь мусѣвъ выповѣсти землякамъ, хочъ бы пришлось ему умерти на мѣсци.

— „Отъ такъ балакаючи зъ вами — мовивъ вѣнь — менѣ здаѣть ся, що я здоровъ. Менѣ видить ся, що я свѣтъ цѣлый обгорну своими думками... А тутъ въ ночи прийдуть болѣ, битье серця, ока не зажмуришь цѣлу нѣчь... смерть за плечима!...“

„Кобы скѣнчити третій томъ політичныхъ пѣсень!... Сю роботу мушу довершити, хочбы пришлось менѣ кѣнчити єи на смертельнѣмъ ложу.. Тѣльки-жъ се работа! Я вамъ кажу — єи треба робити лѣгма на помостѣ. Отъ сядете та розкладаєте собѣ любенько сотки усякихъ варіантѣвъ Сей сюда, той сюда, або сей по однѣй часті сюда а тудя по другѣй. А заки розбере ся, що за мука! що за работа! Зъ початку виходить неразъ така нѣсенѣтниця, що нѣякъ не зрозумѣєшь. Та якъ же такъ — пытаєшь себе — абы про таку рѣчь, якъ руйнованье Сѣчи не було докладныхъ пѣсень? И зновъ читаєшь и читаєшь и розкладаєшь по помостѣ всякѣ варіанты... Скажѣмъ примѣромъ пѣсню про руйнованье Сѣчи 1775 року: „Ой злетѣла бомба — та у Сѣчѣ упала“. Коли-жъ 1775-ого року нѣякого бомбардованя не було! Або дальше: „Ой поїшли Запорожцѣ (по зруйнованю Сѣчи) надъ Богомъ рѣкою“. Якъ же надъ Богомъ, коли вся Сѣчова исторія дѣялась на Днѣпрѣ? Але коли розчитаєшь ся въ соткахъ варіантѣвъ, тогдѣ дѣйдєшь до суги рѣчи — дѣйдєшь, що пѣснѣ про руйнованье Сѣчи за Мазепы та за Катерины II-ои помѣшались мѣжъ собою въ памяти народнѣй... Розумѣє ся, читаючи книжку, въ котрѣй усѣ пѣснѣ розѣ-

брані по думкамъ и по историчнымъ періодамъ читець и не думає: кѣлько то труду стояло, щобы вынайти провѣдну думку въ тыхъ такъ гарно выпѣванихъ, але переплутанихъ думкахъ... Кобы хочъ сю роботу довести до кѣнця!

„Я написавъ теперъ розвѣдку про казку Едипову Се такъ — робота европейска, щобъ Англичане, Нѣмцѣ та Французы провѣдали про такого-то учителя „на велика-та школа“ въ Софіи. Се такъ — для мене та для Болгарь, що покликали мене на катедру. Але вѣдъ теперъ посвячу всѣ свои силы украиньскѣй етнографіи.

„Отъ представте собѣ — украиньскіи релігійні легенды, що до теперъ ще не розроблені. Кѣлько то въ нихъ матеріялу, щобы показати: якими дорогами йшла до насъ христіянська вѣра и культура и якъ то єи нарѣдъ приложивъ до свого норову. А тамъ коли єи роботи покѣнчу — возьмусь, якъ силъ ще стане, за исторію украиньскої літературы и культуры. Мои попередні роботи — то лише ввѣдъ до сєи послѣдної, котру хочу уважати своимъ завѣщаньемъ. Отъ, бачите, Огоновского Исторія літературы — робота пильна и богата въ матеріялѣ, а головно она перша въ тѣмъ напрямѣ. Але въ нѣй нема ширшого погляду нѣ

на свою літературу и культуру, нѣ порѣвнана зъ другими свогочасными напрямими літературъ европейскихъ, котрѣ все-таки мали впливъ на хѣдъ нашої культуры. Я бы взявъ: 1) література старославянська; 2) народна поезія, проза, легенды и т. д.; 3) нова украинська література на народнѣй мовѣ — зъ єї прихвостнемъ — „червонорусскимъ язычѣмъ“. Коли се зроблю, тогдѣ возьмѣть, загребѣть мене мѣжь мои книжки та спалѣть разомъ зъ ними, коли они нѣ до чого не пригожѣ ..“

Михайло Петровичъ завсѣгды дуже вѣдказувавъ на „вузкій націоналізмъ“ а ще бѣльше на „наукове шарлатанство“.

— „Усѣ Галичане, Поляки и Русины — говоривъ вѣнь — то „псевдо-культурники“... се проста культурна Hochstappelei. Не говорячи вже про украинскѣ або россійскѣ університетскѣ мѣста, але кожде уѣздне мѣсто въ Россіи, навѣть на Сибѣри має бібліотеки лѣпшѣ, якъ у Львовѣ та Краковѣ ..“

„Скажѣть мене — говоривъ дальше — що то таке „народнѣ святощѣ“? зъ чого они складають ся? Що въ „украинскихъ народныхъ святощахъ“ є свого питомого, а що візантійского, арабского, перского и загальнокультурного?... Коли мы вѣчно будемо стояти

на козаку, тропаку, тютюнѣ та горѣлцѣ — то нѣчо зъ нашої роботи не вийде Пропадемо— и слѣдъ за нами загине! Намъ треба поставитись на высокій рѣвень, намъ треба инчихъ окликѣвъ, нѣжъ тѣ проголошені „новою ерою“. Намъ треба засѣяти наукою и дѣлами, щобъ увесъ свѣтъ зоглянувъ ся на насъ. Тогдѣ й числити ся зъ нами будуть. Чимъ на ширшу ногу поставимо себе, тымъ выгѣднѣйше. Отъ дивѣть: кѣлько жидѣвъ на свѣтѣ? — а жидѣвске пытанье стоить клиномъ въ Европѣ та вже и въ Америцѣ. А кѣлько Украинцѣвъ! Але жиды умѣли стояти все на передѣ. Въ свѣй часъ бились они за толеранцію религійну, вѣд-такъ за буржуазію, а теперъ вже и мѣжъ соціялістами взяли провѣдъ... А мы?... Ще теперъ ставимо въ свои програмы політичнѣ „греко-католицку вѣру!“ — въ програмы політичнѣ!

Въ той часъ въ Сальмансдорфѣ писавъ Михайло Петровичъ на нашу просьбу свои австро-угорско-рускі спомини. „Се я вѣдпочиваю, пишуци ихъ“ — говоривъ вѣнъ.

Угорска Русь лежала ему на серци ще бѣльше якъ Галичина. Угорщину вѣнъ справдѣ згадувавъ „якъ пораненого брата“.

— На Угорскѣй Руси — говоривъ вѣнъ — найшовъ я такожъ людей, зъ котрыми мож-

на було почати дѣло, особливо молоді клирики та студенти. Гомичковъ ставъ моимъ приятелемъ, въ „Карпатъ“ надрукувавъ бувъ мою статью, годивъ ся навѣть на те, що для народу треба писати народною мовою. Та сталась халепа, зъ тымъ процесомъ (у Львовѣ 1877-го року) и моя робота мусѣла урвати ся. До угорскихъ Русинѣвъ — була его гадка — треба добиратись окремымъ способомъ. На Москалѣвъ лаяти нема що, хиба въ ряды годы на урядѣ. Зъ украиньствомъ тамъ поки-що нѣчого не вдѣєшь. Демократичнымъ прінципомъ зъ російскою закраскою можна помалу добитись у нихъ почутя до свого питомого народу.

Не було нѣякого прояву чи-то політичного чи літературного на цѣлѣй Руси-Украинѣ, о котрѣмъ бы Михайло Петровичъ не знавъ, та про котрый бы вѣнъ не высказувавъ своєї быстрой думки. Слабый его голосъ неразъ уривавъ ся, вѣнъ припочивавъ, сильною волею своєю ломивъ бѣль въ грудехъ, а коли не мѣгъ говорити, писавъ на таблицѣ свои короткі думки. Коли дебата перерывалась — а перерывала єи неразъ умысне зъ оглядѣвъ на здоровье мужа панѣ Драгоманова сѣдаючи за фертешанъ та граючи украиньскі пѣсенѣ, — Михайло Петровичъ, утомленный, опиравъ ся на

своѣмъ ложи болѣзни а очи горѣли огнемъ, коли вѣнъ и мы зъ нимъ слухали милыхъ звуковъ народнои пѣснѣ.

— А отъ слухайте „Гречаники“! Зъ „Гречаниками“ сталась ось-яка комедія. Украиньскій панъ (имярекъ: заложивъ у своѣмъ селѣ школу. Хлопцѣ учились азбуки, розумѣе ся на казеннои мовѣ. Приѣздить инспекторъ. Усе газдѣ! Тѣлько на кѣнци науки казавъ учитель школярямъ заспѣвати пѣснѣ. Хлопцѣ затыгли „Гречаниковъ“ .. Инспекторъ надувъ ся и зробивъ учителеви „выговоръ“. На се панъ: „Коли вамъ, пане смотрителю, мои „Гречаники“ не подобають ся, то я васъ не смѣю просити въ свою хату на обѣдъ. Тамъ дають таки гречаниковъ...“ А въ селѣ не можна було пообѣдати нѣде инде, хибѣ лишъ у пана...

Про свѣй побутъ въ Болгаріи розказувавъ Михайло Петровичъ, що тамъ вѣнъ усѣмъ доволеный. Занятъе єму до вподобы, студенты пильні. Болгаре — казавъ вѣнъ — нарѣдъ цѣкавый. Правда, богато ще тамъ Азіи, але оно минесь тамъ може й скорше, якъ въ нашихъ краинахъ... А отъ що цѣкаво! Я — мовивъ Михайло Петровичъ — окричаный „революціонеръ... соціялість... нігілість“ а въ Софіи мы, я и моя родича стали „двораками“. Князь про-

ситъ мою родину на вечерки en petit comité. А разъ на балю підійшовъ князь до мене, стиснувъ руку (Болгаре цѣлуютъ его заразъ въ руку за таку честь) та сказавъ, що жалує, що рѣзномороднѣ обовязки не дозволяють ему слухати моихъ лекцій. Вѣнъ — каже — чувъ, що мои лекції дуже интереснѣ... Теперь я голосъ стративъ, а се-жъ єдиний мѣй заробокъ. Що вдѣю безъ бесѣды? На пенсію въ Болгаріи я права не маю...

Зъ піднесенимъ духомъ вѣдходили мы вѣдъ Михайла Петровича, але и зъ бодемъ въ серци, що днѣ великого сего труженика вже почисленѣ...

Однакъ на перекѣръ усякимъ лѣкарскимъ прогнѣзамъ здоровльє Михайла Петровича поправило ся. Голосъ помалу вѣнъ вѣдзыскавъ и болѣ въ грудехъ перестали. Розумѣ ся — хѣроба мимо того розвивала ся дальше.

Послѣдний разъ бачивъ я Михайла Петровича у Вѣдни 1893 року въ перекѣздѣ его зъ Парижа, куда удававъ ся до славного французского лѣкаря Potin-a. Тогдѣ то въ его комнатѣ въ Hôtel de France бачивъ я зновъ громаду Русинѣвъ, Украинцѣвъ, Болгаръ та инчихъ Славянъ — всѣ они споглядали на Михайла Петровича зъ глубокою почестію. А вѣнъ

поводивъ ся зъ усѣма, зъ найменчими и най-
молодшими такъ просто, такъ звичайно — не
говоривъ ех cathedra, якъ то люблять робити
инчѣ, т. зв. „великѣ люде“.

Отсе, мои спомины про Михайла П. Дра-
гоманова, великого труженика для вѣтчины сво-
єї и скитальця за-для неї. Умеръ на чужинѣ
— а умираючи забравъ зъ собою багато ще
невисказанихъ думокъ — задуманихъ робѣтъ
великихъ...

Д-ръ Я. О — скій.

в) староруских

„Г а л и ч а н и н ѣ.“

Ч. 129. Львовъ 11 (23) іюня 1895.

Мих. Петрович Драгомановъ.

Крайніи — якъ на тогдашнее время — воззрѣ-
нія Драгоманова на общественніи отношенія въ
Галичинѣ были причиною, що старшіи вѣкомъ
галицко-русскіи патріоты не лишъ изъ партіи
исторической, но также и украинофильской не
могли войти съ нимъ въ близшіи и тѣснѣйшіи
сношенія. Но при томъ всемъ онъ успѣлъ до-
братись съ своими статьями въ украинофиль-
скую газетку „Правда“, въ которой и напеча-
талъ статьи, открывшіи очи галицкимъ украй-

нофиламъ въ дѣлѣ важности для нихъ велико-русской, или такъ сказать обще-русской литературы и культуры. До сихъ поръ галицкіи украинофилы замѣчательны были въ своихъ воззрѣніяхъ тѣмъ, що подобно полякамъ ненавидѣли все обще-русское и просто мерзились книгами и газетами, печатанными на обще русскомъ языкѣ, хотя бы изданія тѣ были по своему содержанію самыми лучшими въ мірѣ. Украинофильство въ ту пору было точно то самое, которое сегодня пропагують гг Барвинскій, Вахнянинъ и т. д при правственной и матеріальной помощи польской шляхты и ея розличныхъ „махеровъ“ посѣщавшихъ когда-то университетъ въ Кіевѣ и въслѣдствіе участія въ польскомъ мятежѣ 1863 года переселившихся яко эмигранты въ Галичину.

Съ той поры, когда львовская украинофильская „Правда“ напечатала розсужденіе М. П. Драгоманова п. з. „Литература російска, велико-русска, украинска и галицко-русска“ — прояснилось въ головахъ немногочисленныхъ галицкихъ украинофиловъ. Они вступали въ живѣйшіи сношенія съ закордонными украинофилами, стали читати обще-русскіи изданія и искати въ нихъ того, безъ чего яко культурныи люди обойтись не могли и безъ чего до сихъ поръ лишь для того обходились, такъ якъ не знали никого изъ такихъ украинофиловъ за

кордономъ, который излѣчилъ бы ихъ отъ слѣпой вражды къ всему обще-русскому и доказалъ имъ, що обще-русская литература и культура есть достояніемъ мало- и великороссовъ

Въ 1878 году, когда Мих. Драгомановъ за свои соціалистическіи воззрѣнія былъ устраненъ изъ кафедры кievскаго университета и переселился въ Швейцарію — та часть галицкихъ украинофиловъ, которая сегодня пошла въ „новую эру“, отперлась его публично. Но за то станула по сторонѣ Драгоманова значительная часть галицко-русской украинофильской молодежи, которая за свои соціально-политическіи убѣжденія подвергалась нѣскольkokратнымъ арестамъ, процесамъ и т. п. Молодежь та подчинялась однако въ головныхъ вопросахъ старшимъ галицкимъ украинофиламъ и только въ 1890 году, когда тѣ послѣдніи, при водвореніи такъ зовимой „новой эры“ вступили въ безусловную службу польской шляхты и польской державной идеи — молодежь та, руководимая М. П. Драгомановымъ изъ Софіи, выступила съ цѣлою рѣшительностію противъ такъ зовимой „программы“ Романчука и образовала отдѣльную такъ зовимую радикальную“ или независимую украинофильско-соціалистическую партію. Въ письмахъ своихъ, вымѣренныхъ про-

тивъ ново-эрской политики и печатанныхъ въ газеткахъ „Народъ“ и „Буковина“, Драгомановъ доказалъ фактами изъ исторіи, литературы, культуры и теперѣшности, що такъ зов. програма Романчука ни къ чему не годится, що она не сходна съ духомъ малорусского на-да и яко такая не можетъ найти въ масахъ народа сочувствія.

Вообще — М. П. Драгоманову одолжаетъ галицкая Русь въ первой линіи то, що онъ открылъ очи украинофиламъ и наклонилъ ихъ читати и образоватись на общерусской литературѣ, безъ знанія которой никто изъ русскихъ галичанъ не можетъ, при нынѣшнихъ обстоятельствахъ, считатись культурнымъ человекомъ.

Не будь Драгоманова — нынѣшняя украинофильская молодежь въ Галичинѣ стала бы простыми козачками польской шляхты. Въ томъ именно покойный имѣлъ весьма важное значеніе для галицкой Руси, такъ якъ лишь его вліянію удалось освободити часть русской молодежи нашего края отъ польско-шляхетско-реставраційныхъ идей, пропагованныхъ въ свое время довольно успѣшно такими украинофилами якъ Кулишъ, А. Конисскій и т. п.

„Б е с ѣ д а“.

Литературный журналъ съ иллюстраціями.

Нр. 11 и 12. Львовъ, 15 (27) іюня 1895.

М. П. Драгомановъ.

Въ столицѣ Болгаріи, Софіи, умеръ 9 (21) с. м. вождь малорусскихъ сепаратистовъ съ социалистическимъ оттѣнкомъ, Михаилъ Петровичъ Драгомановъ. Покойный оставилъ по себѣ столь видный слѣдъ въ исторіи Галицкой Руси послѣднихъ 20-ти лѣтъ, что и помимо его литературной дѣятельности преимущественно въ области малорусскаго вопроса, мы считаемъ долгомъ посвятить ему нѣсколько словъ.

Изъ трудовъ М. П. наиболѣе цѣнны: „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, „Рыцарскіе отголоски въ украинскихъ народныхъ пѣсняхъ“, „Историческая Польша и великорусская демократія, не принимая въ счетъ политическихъ статей, какъ печатанныя въ „Вѣстникѣ Европы“: „Восточная политика Германіи и обрусеніе“ „Русскіе въ Галиціи“, „Литературное движеніе въ Галиціи“, „По вопросу о малорусской литературѣ“ (Вѣна, 1876.) и т. д. Изъ сочиненій, написанныхъ М. П. на малорусскомъ нарѣчій, важны особенно „Австро-руськи спомини“ (Львовъ, 1889, 1890 и 1892) и „Нові українські пісні про громадські справи“ и нѣкоторыя другія.

Вліяніє М. П. Драгоманова на галичанъ началось съ перваго его посѣщенія Галиціи въ 1870 г. Тогда онъ успѣлъ только завязать сношенія съ головами начинавшагося тогда въ Галичинѣ сепаратистическаго движенія. Въ 1875 г. онъ, будучи во Львовѣ, сблизился съ галицко-рускою молодежью, сосредоточенною въ обществѣ „Академическій Кружокъ“ и съ тѣхъ поръ начались у насъ переверты, выразившіеся прежде всего въ самомъ „Академическомъ Кружкѣ“, а потомъ и въ общественной жизни. Мы были бы, однако, несправедливы въ виду памяти М. П. Драгоманова, если бы его поставили на ровнѣ съ такими сепаратистами, какъ н. пр. Олександро Барвинскій. Драгомановъ былъ сепаратистъ лишь относительно народности и стоялъ за демократическій федерализмъ въ политикѣ, между тѣмъ какъ н. Барвинскій — сторонникъ шляхетской политики и по формѣ и по существу. Нельзя отрицать, что М. П. создалъ у насъ радикальную фракцію, но вѣрно и то, что этимъ онъ ослабилъ такъ называемую „народовскую“ партію, а во всѣхъ галицко-русскихъ партіяхъ подорвалъ въ корнѣ ту казенщину, которая называется у насъ „рутенствомъ“. О соціалистическомъ направленіи радикальной фракціи не говоримъ. Тамъ, гдѣ хорошій священникъ, соціализмъ не привьется, впрочемъ, если ему уже суждено распростра-

ниться въ земледѣльческой Галичинѣ, то это будетъ заслуга нашего экономическаго положенія и церковныхъ властей, употребляющихъ свое вліяніе и силу для противодѣйствія народнымъ стремленіямъ. Для насъ понятно, почему „Дѣло“ въ некрологѣ М. П. не упомянуло объ его „Австро-руськихъ споминахъ“. Въ этомъ сочиненіи онъ подвергнулъ рѣзкой критикѣ образъ мыслей „народовскихъ“ дѣятелей и мы совѣтуемъ читателямъ „Бесѣды“ познакомиться съ этимъ трудомъ Драгоманова. Особенно же рекомендуемъ его сочиненіе „Историческая Польша и великорусская демократія“. Въ этомъ сочиненіи М. П. доказалъ историческими фактами, какъ польскіе дѣятели умѣли заманивать малороссовъ для своихъ политическихъ цѣлей и какъ они успѣли убѣдить даже нѣкоторыхъ великороссовъ въ принадлежности Малой Руси къ Польшѣ. Послѣ прочтенія этого сочиненія едва-ли кто-нибудь изъ малорусскихъ сепаратистовъ, имѣющій толкъ въ головѣ, станетъ вѣрить въ пользу политики н. пр. п. Барвинскаго. Немало содѣйствовалъ также М. П. распространенію въ Галичинѣ книгъ на литературномъ русскомъ языкѣ. Галицкихъ сепаратистовъ какъ шляхетскаго, какъ и „народовскаго“ оттѣнка, русская литературная рѣчь вводила просто въ изступленіе и они принципиально не читали русскихъ книгъ. Такъ какъ однако почти

все научныя сочиненія Драгоманова написаны на русскомъ литературномъ языкѣ, то имъ пришлось по необходимости сломить свое упрямство, а кромѣ этого самъ М. П. убѣдительно рекомендовалъ имъ изучать русскую литературную рѣчь и русскую литературу и вынѣ въ Галичинѣ уже немного такихъ „завзятыхъ“, у которыхъ бы русская рѣчь вызывала лихорадку.

Вільний російський голос.

„Летучіе Листки“.

издаваемые Фондомъ Вольной Русской Прессы въ Лондонѣ. Подъ редакціей Ф. Волховскаго. Листокъ 22, 15 Іюля (н. ст.) 1895 г.

Мих. Петров. Драгомановъ.

(Некрологъ).

Это правительственное распоряженіе (1876 р.) поставило, такъ сказать, точку на легальной дѣятельности Драгоманова. Покойный былъ не изъ тѣхъ пассивныхъ натуръ, которыя могутъ примириться съ насиліемъ, убаюкивая себя надеждами на лучшее будущее. Напротивъ, Драгомановъ былъ боецъ, въ полномъ смыслѣ этого слова — неустрашимый, неподкупно-честный и энергичный. Вслѣдъ за своей отставкой, онъ уѣхалъ за границу, поселился въ Женевѣ, и почти

въ теченіи 20 лѣтъ немолчно раздавался его голосъ призывавшій къ борьбѣ съ деспотизмомъ, борившійся съ проявленіями нетерпимости, откуда бы она ни исходила. Начало его заграничной публицистической дѣятельности совпало съ увлеченіемъ, господствовавшимъ тогда среди русской молодежи, анархистическими теоріями, увлеченіемъ, смѣнившимся вскорѣ якобинствомъ и теоріей захвата власти. Широкій умъ и громадныя научныя познанія позволяли покойному видѣть слабыя стороны теорій, увлекавшихъ тогда молодежь и онъ считалъ своимъ долгомъ бороться съ ними и печатно, и путемъ устнаго воздѣйствія. Эта борьба создала ему много ожесточенныхъ враговъ. Мы отмѣчаемъ это обстоятельство въ жизни покойнаго потому, что оно, какъ нельзя лучше, характеризуетъ глубоко-честную и прямую натуру Драгоманова, не способнаго ни на какія сдѣлки съ совѣстью, считавшаго унизительнымъ льстить молодежи.

„Преклоняться предъ теоріей потѣму только, что она модна и за нее стоитъ молодежь, это часто значить снимать шапку предъ невѣжествомъ, — говаривалъ иногда покойный — я этого не могу и не хочу дѣлать“. Теперь, когда почти всѣ фракціи русской оппозиціи пришли къ убѣжденію, что прежде всего необхо-

дима борьба за политическую свободу. — мы считаемъ не лишнимъ напомнить, что первымъ, поставившимъ это положеніе въ заграничной русской литературѣ, былъ М. П. Драгомановъ, испившій горькую чашу всякаго новатора. Его, между прочимъ, считали націоналистомъ, упрекали въ расовой узости, — Драгомановъ былъ горячій патріотъ, страстно любившій свою родную Украину, но далекій отъ національной исключительности и расовой нетерпимости. Национальность была для него формой, въ которую онъ стремился влить послѣдніе выводы европейской науки и культуры. Онъ горячо приѣтствовалъ всякое проявленіе жизни въ средѣ, какъ онъ называлъ, „негосударственныхъ народовъ“, были ли то малороссы, поляки, бѣлороссы, грузины, литовцы и т. д.* Преклоняясь предъ наукой, которая является результатомъ общечеловѣческой дѣятельности и потому интернаціональна, онъ думалъ, что успешнѣе развитіе всякой національности возможно только при усвоеніи выводовъ этой науки и что такое развитіе не только не затормозитъ хода мірового прогресса, но благодаря созданію народной

* Любопытно отмѣтить съ какимъ глубокимъ уваженіемъ относились къ Драгоманову даже его враги. См. напр., некрологъ въ клерик. краковск. „Часъ“.

популярной литературы (на языкахъ негосударственныхъ народовъ) демократизируетъ саму науку и внесетъ новыя оригинальныя струи въ теченіе мірового прогресса.

Если въ обще-русской литературѣ Драгомановъ выдѣлялся, какъ неутомимый боецъ за политическую свободу,** въ малорусской литературѣ его значеніе еще шире. Смѣло можно сказать, что нѣтъ области научнаго знанія, соприкасающейся съ историч. или политическими науками, гдѣ бы не чувствовалось въ украинской литературѣ вліяніе покойнаго. Не говоря о 5-ти томахъ „Громады“ и рядѣ популярныхъ брошюръ для народа, покойный оставилъ на малорусскомъ языкѣ цѣнныя научныя работы по исторіи, фольклору, исторіи религій, этнографіи и т. д. И послѣдніе годы его трудовой жизни были скрашены сознаніемъ, что его дѣятельность не прошла безплодно. Благодаря усиліямъ его и друзей-учениковъ М. Павлика и Ив. Франко, создавалась въ Галиціи крестьянская радикальная партія, которая съ такой задушевностью отпраздновала въ

**) Мы не говоримъ о его спеціально-научной дѣятельности, о которой читатель можетъ найти указанія въ легальной русской литературѣ. См. некрол. Д—ва въ „Рус. Вѣд.“ 1895 N. 163.

прошломъ году юбилей 30 лѣтъ дѣятельности Драгоманова.

Заканчивая нашъ некрологъ, мы не можемъ воздержаться отъ желанія сказать въ заключеніе нѣсколько словъ о покойномъ, какъ о человѣкѣ. Мягкій, гуманный, терпимый, отзывчивый ко всякому чужому горю и нуждѣ, Драгомановъ производилъ лично обаятельное впечатлѣніе. Особенно трогательно было его отношеніе къ молодежи: стоило ему замѣтить, съ чьей-либо стороны, искреннее желаніе разобраться въ какомъ либо вопросѣ, онъ съ радостью предлагалъ къ услугамъ желающаго свою обширную библіотеку, свои громадныя знанія; чуждый высокомерія, онъ съ удивительнымъ терпѣніемъ по цѣлымъ часамъ спорилъ съ противникомъ, часто вооруженнымъ только страстностью и энергичностью выраженій и нерѣдко эти споры оканчивались тѣмъ, что противникъ уходилъ отъ Драгоманова нагруженный ворохомъ книгъ по предмету спора и возвращался съ меньшей страстностью, но зато съ большимъ запасомъ знаній.

Закончимъ нашъ некрологъ пожеланіемъ, на языкѣ столь любимой покойнымъ Украйны: „Нехай ему земля перомъ!“ Малороссы говорятъ: „все минеться — одна правда зоста-

неться "... Драгомановъ всю свою жизнь служилъ этой „правдѣ“, и это лучшая похвала, какую можно сказать о члѣвѣкѣ.

Вас. Жукъ.

Лист из Чернигова до ред. „Народа“

по поводу смерти

М. П. ДРАГОМАНОВА.

Шануючу память Славного Українця, великого борця за волю й освіту, ми, Чернигівці, числимо своїм моральним обовязком подати і свій голос і висловити, чим був за для нас покійник, за віщо ми шануємо його і вдячні йому. Тепер не час вдаватись в детальну оцінку його наукової і громадської діяльности. Ми бажаємо тільки висловити ті думки і почуття, що викликала у нас його смерть.

Перш усього ми шануємо його, як чоловіка науки. Він не був габінетним вченим, а звязував науку й життя. Він, як сам колись сказав, не тільки вчив історію, а і робив її. Здобутки европейської науки він переносив на рідний ґрунт, і багацько зробив, як за для знаття свого рідного краю, так і освіти його інтелігенції й народу, бо не тільки українська

інтелігенція не забуде Михайла Петровича за його наукові твори, а й народ за популярні книжки. Велика заслуга його задля нас, українців в тім, що він, будши чоловіком широкої європейської освіти, зумів зостатись українцем. „І чужому навчався, й свого не цурався“. Одно другому у його не шкодило, а помагало. Він любив Україну розумною, освіченою наукою, любовію.

Далі — ми шануємо його як борця за політичну волю України, як українського радикала, що підняв політичне питання, доказуючи, що без політичної волі неможлива майже ніяка культурна робота. І тут він зумів зостатись українцем. Пропонуючи „Вільну Спілку“ з російськими радикалами, як рівним з рівними він зумів боронити свою національну ідею від тих освічених передових загально-російських борців, котрі не числились з його національним почуттем, не розуміючи його. Доказуючи науково особистість української нації, мови і т. ін., він показав, що між українцями і йими можлива тоді тільки спілка в політичній боротьбі, як вони будуть числитись з цією особистістю і гарантірують широку автономію України на підставі федерації

Ми вдячні йому, як вчителю, що помагав нам розбіратись в сегочасніх питаннях і вийти из темряви узького націоналізму (див. Чудацькі Думки) на широку дорогу мирової думки і зостатись українцем; вдячні, як критику, як борцю проти обскурантизму й реакції усяких темних сил своїх й чужих. „Космополітизм в ідеях і цілях, і націоналізм в формі і ґрунті“ — от що заповідав нам цей вчитель. Він не побоявся висловити свої „Чудацькі Думки“, хоч його й ганьбили за це зрадником де-які українці. Ні, він не був зрадником. Найбільші зрадники в усякій ідеї — це темні неосвічені сили; критика і боротьба з ними — не зрада. Це світ будучини, що вибивається из темряви, из хаосу мирозданья. Він ішов в світлі європейської науки і був дійсним передовим українцем, за котрим пішло ще й піде все молоде, живе, чесне, освчене. Своєю критикою й боротьбою він не одвертав від українства, а скоріш привертав до його найліпші освчені сили.

Не можемо ще не пошанувати покійника як людину, у котрої слово не розходилося з ділом. Він не хитався між Богом й Мамоном а все своє життя цілком віддав ідеї, не йшов на компроміси, щоб удержати за собою посаду,

не боявся „вийти из рямок легальності, щоб увійти в право“. Такі люде герої, активні елементи, котрі перші прокладають нові дороги, за котрими уже легко йти громаді. Покійник був герой українець.

Ми сміло підемо по дорозі освіти й праці для рідного краю, котру він нам показав, хоч може де в чому дійдем до інших викладів. Ми не зостановимось на цій дорозі — не будемо закривати очей перед науковою правдою, не будемо її боятись, а будемо йти далі і далі, поки дійдем до своєї мети широкої економічної і політичної волі рідному народові. При тене-рішній темряві, непорозумінню, коли ще ми не зовсім розібрались поміж собою, не виділились виразно в напрямки, смерть такого критика, яким був покійник, дуже шкодлива. Але робота в напрямку такого порозуміння з почину Михайла Петровича почалась і хоча не видно нікого, хто б його замінив у цій роботі, але замінить колективна праця.

**Голос кружка радикальної молодіжі
на Україні с поводу смерті М. П. Дра-
гоманова.**

*Verloren Posten in dem Freiheitskriege
Hielt ich seit dreissig Jahren treulich aus,
Ich kämpfte ohne Hoffnung, dass ich siege
Ich wusste, — wie komm'ich gesund nach Haus.*

*Ein Posten ist vakant? — Die Wunden klaffen
Der eine fällt, die andern rücken an —
Doch fall' ich unbesiegt, und meine Waffen
Sind nicht gebrochen. — Nur mein Herz brach¹⁾*

Коли вмірає хто-небудь з великих артистів слова чи форми, то в поклонників його до важкого почуття страти прилучається ще якесь возвишаюче та відрадне почуття, що його трудна з'єднає всі просвічені елементи суспільності пошаною до його таланта та жалем за його смертю. Навіть такий сатирик радикальної барви, як був М. Е. Салтиков, зійшов в могилу, провожаємий хором спочуваючих голосів російської преси всіх відтінків, не виключаючи й самого „Правительственнаго Вѣстника“; хиба тільки такі зовсім реакційні органи, з котрими вже сором лічиться, як „Московскія Вѣдо-

¹⁾ Див. переклад у кінці книги.

мости“ та галицька „Правда“ мали відвагу кинути багном в єго незариту могилу.

Не так, коли вмірає великий публіцист, та ще такий прогресивний та самостійний ум, як Михайло Петрович. Не кажем вже за тих рептілій, тих машкерадніх персонажів, котрим він колов вічі своєю правдивою критикою, своєю високоморальною особою; вони певно радіють, що вже ніхто не зможе так ясно, так консеквентно та об'єктивно вказать освіченому загалу їх дійсний образ, і будуть усміхатися під своїми масками, коли ми будем говорить, що смерть єго залишила пустоту, котра хто єго зна коли буде заповнена.

А сей освіченій загал „самосвідомих Українців“? Сі великі патріоти, що вважають Шевченка за батька, а Україну за неньку, котрі переконані, що Українець є взірцем всім культурним народам, що як би тільки „слухний час“, то він би навчив „того німця, та ще й того ляха“, — як вони прийняли вість про смерть М. Петровича? Чи не подумали вони, що розумний був чоловік Драгсманов, але вже занадто неспокійний, та ще й не дуже великий патріот: він принижав українську інтеллігенцію, він казав, що нам треба багато чому навчитися і не тільки у німців та Англичан, але навіть у Москалів, він своєю крайньою політикою шкодив „українській ідеї“, не давав нам переконатись

російський уряд в лояльності і невинності українських бажань?

Зостають ся ті нечисленні радикальні українці, котрі невеличкими групами чи навіть по-одинокو мешкають по містах і селах російських, котрі так недавно бажали Михайлу Петровичу довгих літ і пеначе на розстаннє висказали йому прихильнісгь і співчуттє... Для них се дійсно велика сграта! Се не мертва фраза, котрую завше вживають в некрологах: вона має западто реальний зміст.

Політична программа і діяльність М. Петровича була так недавно оцінена з поводу єго юбілею, що знов говорить про се була би нікчемна праця. Ми хочем тільки вказать на те, що ся программа як жива проява історії, не може не переживать еволюції і дифференціяції. Вона б ніколи не стала дійсною силою, коли б кожний її прихильник не прикладав до неї самостійної, активної, умственной праці.

Таким робом поветали головню серед молодіжі течії, котрі всі близкі до політичної програми Драгоманова, та все таки де в чому від неї відріжняють ся і доповняють її. Не всі ці групи виробили вже собі певний образ, більшісгь їх не можна навіть характеризувать одним якимсь именям. Певно, багато в їх поглядах мусить бути хибного, та все таки всі вони бажають чесно ійги шляхом, котрий вказує їм

розум їх та совість. Та з смертю Михайла Петровича зникла сила, котра давала їм єдність, служила цементам їх сімпатіям і діяльності, примушувала їх оператись більш на те, що в їх було спільного, позаяк суперечки їх обмежуються по більшій частині на теорію. Тепер, здається нам, центрофугальна сила повинна зрости, і хто його зна, чи теоретичні суперечки ті не візьмуть перевагу. Ми щиро бажали б, щоб наші гадки не справдилися, але чи се залежить від хтіння? І се здається нам одним з сумніших послідків смерти М. Петровича.

Ще за пів року, в своїй відповіді на юбилейні поздоровлення, чуючи вже остатню годину, казав славний небіжчик, що все те, що він міг би ще зробити, буде тільки „остатнім вибухом лампади перед тим, як вона загасне“, що йому хтілось би сподіваться, що найдуться люде, котрі візьмуться за ту роботу, що він робив через все своє життя і посунуть її далій. До нас, молодших прихильників, обертались сі слова славного учителя, і так і рветься язик сказати: Так учителю! є такі люде, і не поросте бурьяном та нива, де лився твій піт, аж поки смерть не одірвала твоїх честних рук від орала!.. Та чи зможем? Як би ще держаться до купи, але хто його зна, чи здолаєм!

Другий, може ще гірший, послідок нашої страти є те, що нема вже того морального світла,

котрим сияв М. Петрович всім своїм прихильникам і всім честним людям навіть з своїх супротивників Та справді, коли в опозиційних кругах фанатизм і ворогування доходили часом до нечуваної ступені, коли там так мало хто розбірає способів боротьби проти своїх партійних ворогів, коли в емігрантській пресі все більш гине почуття літературної пристойності, через те, що кожний має себе свободним від відвічальності за свої слова,— М. Петрович ніколи не трапив супокійного, річевого тону в своїй критиці, ніколи не дав полемічному запалу заплющити собі очі і завше зостававсь на тій вишині об'єктивності, котру дає почуття самоповаги і віра в те, що правда все поборе. Скільки раз в питаннях моральних сторони обертались до М. Петровича, як до судії, і кожний міг бути певний, що він у всіх подробицях розбере річ і постановить свій правдивий суд, не віраючи ні на які особисті відносини, ні на які авторитети, ні на які старі заслуги.

Отсеї то моральної сили не стало! І нам, молодим радикалам українським, треба добре пам'ятати, що, коли теорії Драгоманова можуть і повинні прогрессировать, то його моральний образ мусить для нас зостатись взірцем на всі часи. Тоді тільки, як при кінці життя ми зможемо сказати, що zostались такими ж честними борцями, як він, то, хоч би як малою

була наша праця, наша совість може бути по-
кійною, бо ми словили потрохи запов'т нашо-
го учителя.

Перші поминки М. П. Драгоманова (у Кракові).

Дня 6. липня с. р. скликала руска ради-
кальна група у Кракові збори, щоби віддати
честь пам'яті великого нашого проводиря. Ме-
жи запрошеними була молодіж польська, литов-
ська і болгарська та проводирі краківських соція-
лістів. Предсідателем зборів вибрано т. В. Гу-
кевича, а перший голос забрав т. В. Стефаник.

Бесідник каже, що має перед собою мо-
лодіж тих народів, для котрих Драгоманов
багато працював і немало заслужився. Прий-
шлося Драгоманову вияснювати наші відносини
до сусідних націй і тутка повстала „Истори-
ческая Польша и Великорусская демократія“. К-
нижка ся мала і має велике значінє для куль-
тури і розвою думок для цілої східної Славян-
щини. Драгоманов був діячем славянським.

Приступає далі т. Стефаник до діяльности
Драгоманова серед єго рідного народу. Подає
стан руско-української нації перед виступленєм
Драгоманова і робить огляд теперішнього ста-

ну народу. Ріжниця вийшла дуже велика і то ріжниця така, що допевнює о великім поступі нашої суспільности уперед. Що суспільність наша поступила, що видвигнула є поміж себе людей, котрі все-ж таки по при величезні перешкоди ведуть ту націю до ліпшої будучности — се в половині заслуга Драгоманова.

Своєю критикою він порозбивав ідоли політичні старших партій, москофільської і народовської а наколи не міг їх привернути до своїх гадок, витворив з людей, котрих своїми письмами виховав, партію радикальну, котрої моральним провідником він і був.

Драгоманов витворив у нас літературу і науку, бо знов виобразував людей, котрі вже вміли оцінювати, що живе жите народа і его інтереси мусять увійти в літературу, як вона не має бути мертвою.

Драгоманов звертався до нашого мужицтва безпосередно, і ті книги, які він дав селянам у руки — се наука найправдивша і нема у ній двох правдів.

Де тільки звернетея і заглянете в наше жите культурне, всюди буде прописане ім'я Драгоманова, як не перше, то одно є перших.

В імени групи польської молодіжї виступив инчий бесідник є такою промовою.*)

*) Жаль нам що не можемо подати імени бесідника, бо він із Конгресівки. Жаль наш тим більший,

Заслуга Драгоманова, яко політичного теоретика, проявляється найбільше в тім, що він виказав конвенціональну брехню, яка сьогодні укривається в шумній фразі: про інтереси цілості або про жертви зі сторони меншости в користь більшости. Становище се, заняте Драгомановим у kwestії справедливого унормовання відносин національних, втягнених в рамки державні, котрі служать інтересам сильніших народів, допровадило єго до перековання, що теперішня форма державна потребам менших національностей не відповідає і що мусить бути заступлена ліпшою, федеративною. Ми годимося з отсим поглядом руского діяча; годимося тим більше що на знамени Драгоманова було прописано: Проч з борбою національною, розвиток національний повинен бути забезпечений федеративним устроєм національностей — що знамя се є і нашим знаменем.

Виходячи з сего становища, ми, частина молодіжи польскої, мусимо рішучо спротивитися забаганкам наших консервативних і демократичних таборів на тему Польщі *od morza do morza*; забаганкам, що ведуть до щораз но-

що такі погляди, — погляди єдиноспасительні не тільки для Русинів і инчих подібних їм народностей, а і для розвитку польского демосу, — треба би польській молодіжі висказувати явно і боротися за них зі своїми шовіністами консервативних і революційних барв. М. П.

вих непорозумінь, котрі підкопують сили суспільностей. Здавалося, що партія найбільше покликана до сего, польські соціалісти, в kwestії польско-руській займуть справедливе становище, таке, котре відповідає інтересам і польського і руского пролетаріату.

Польський соціалізм знаходиться тепер в третій фазі свого розвитку. В першій фазі „Proletaryat-u“ варшавського становища єго до kwestії національної було становищем „Исполнительнаго Комитета Народноі Воли“, становище, котре найшло так завзятого критика в особі Драгоманова. З сею критикою ми солідаризуємося. Наступила друга фаза соціалізму польского — фаза негачії kwestії національної і легковаження акції політичної. По тім, щосьмо висше сказали, непотребуємо зазначувати нашого становища зглядом сеї фази. Яко реакція появилися нові течії, трета фаза, признаючи kwestію національну; у програмах соціалістів появилася нова точка: незалежність Польщі. Се слушне. Але неслушне до найвисшої степені єсть, виразно в послідних часах зі сторони польских соціалістів заманіфестований намір, забрати рух соціалістичний руский в свої руки, яко pendant до того, що в найновіших своїх програмах в рамки будучої „Rzeczypospolitej socjalistycznej polskiej“ хотять втиснути і інші нації. Таке становище негідне

соціалістів. З таким становищем ми не згоджуємося і, стоячи в тім випадку на ґрунті поглядів Драгоманова, стверджуємо, що се наше становище не є нашою заслугою, бо роз'яснене сеї квестії завдячуємо русинам.

Переконалий я аж надто добре, що висказані мною погляди не є поглядами цілої молодіжи польскої, противно лиш дуже малої її часті. Але, з другого боку, ми свято переконані, що в будучности, в недалекій може хвилі стан сей переміниться, а справедливість заступить місце упереджень.

Нехай же живе ідея Михайла Драгоманова, нехай живе і розвивається ідея відродження братнього руского народу!

Після того виступив Игнат Дашинський, один із провідників польскої соціалістичної партії в Галичині.

На вступі зазначає, що ніколи не визнавав думок Драгоманова і під его знаменем ніколи не боровся, однак „favere linguis“ і він критикувати не хоче. Відтак розбирає становиско Драгоманова і его відносини до партії соціалістичної.

Драгоманов, яко федераліст, хотів вивести волю і свободний розвиток кожній, хотьби найменшій нації. В імя сих принципів він враз з Бакуніним, своїм учителем, зачав борбу з соціалістами, закидаючи їм, що через їх

змагане до як найбільшої централізації, свободний розвиток недержавних націй так само потерпить від пролетаріату scentраліз ваного, як тернів від держав централістичних. І так зачалася борба страшна, на ножі, в котрій Драгоманов з малими виїмками боровся чесно, а котра скінчилася побідою соціалістів „І так мусіло бути“, каже бесідник дальше, бо сли девіза: „вільність одиниці“ не має позістати лиш пустою фразою, треба тій вільности приготувити ґрунт, треба сильному і сполученому капіталізму противоставити scentралізовану масу свідомого пролетаріату, треба насупротив сили, силу поставити, інакше девіза ся заставляє одиницю бороти ся з цілою суспільністю і веде до анархізму. — Так, ми є справді централісти і інтернаціонали, о скільки зачинаємо від долу і організуємо всякі маси без ріжниць народности, але ми є найліпші націонали, бо кладем сим підставу вільного розвою на засаді справедливости поодиноким націям і одиницям. Ціли отже наші і Драгоманова є одні і ті самі, лиш дороги наші инші, і ми приготовляємо ґрунт, на котрім донерва думки Драгоманова стануть актуальними і на часі“.

Бесідник переконаний, що молодіж руска, котра нині признаєся до думок Драгоманова, перейде в ряди соціалістів, свідома сего що без соціалізму ідеали Драгоманова не дадуть ся досягнути.

Поминувши се все, цінить високо Драгоманова, яко чоловіка великої науки і великої заслуги для руско-української нації, що витворив єї літературу і свідомі програми політично - економічні і прорубав вікно до Європи.

По Дашиньскім промовив представитель литовської молодіжи (по литовски).

Ми, тутешна молодіж литовска, більше може від інших почуваємо обовязок висказати нашу симпатію і співчутє по втраті чоловіка такої міри, яким був Драгоманов.

А більше від інших тому, що обі народности, як руска, так литовска, находять ся в дуже близьких до себе відносинах суспільних, економічних і політичних. Доста лиш нагадати про переслідованя російського уряду язика і всего, що звеся українским, або литовским; про відносини до нас не лиш пануючих верств польської суспільности, але й поступових, що в посліднім часі, зазначуючи своє становиско до нас не здобули ся на то, аби заняти становище об'єктивне; доста нагадати про те, що оба єї народи становлять маси бідноти, бо спольщена або помосковлена арістокрація і інтелігенція не то, аби піддвигала самосвідомість народну, а ще єї убиває.

І Драгоманов те вказав дорогу своему народови, як ему поступати серед висше наведених і тисяч інших перешкод: а діяльність

его мусіла мати великий вплив і на наш народний рух литовський, що повстав пізнійше, але в подібних відносинах.

Отже пам'ять Драгоманова, яко народовця, радикала і мужа науки, яко чоловіка, що не лиш полюбив свій нарід, але посунув его оден крок наперед в історії розвою (а се все найшло свій відгомін і серед інших народів, котрі були під колишньою польсько-шляхецькою республікою) — в серцях наших не загине.

Т. Іван Кесяков говорить від молодіжи болгарскої. П дносить, що для его молоді вітчизни Драгоманов дуже заслужився. Виховав ціле покоління молодіжи, навчив єї любити свій нарід і дав наукову підставу, як та молодіж має робити, аби нарід свій піднести. Молода література болгарска працями Драгоманова виросла у двоє. Братя! — кінчить бесідник — бажаю Вам тої сили волі, тої любови до простого люду, якою визначувався наш професор. Пам'ять его межи нами вічна“.

Нарешті т. Стефаник подав проєкт видання творів М. Петровича і відчитав отсю відозву, котру й приняла руска радикальна група.

В і д о з в а.

Рідко серед котрої нації найдеся такий всесторонний діяч, як Михайло Драгоманов се-

ред нашої. Він служив нашому народови не тільки науковими працями; він уймив своїм великим талантом усі нитки нашого життя і довів, що думки руско-української суспільності в справах національно-політичних, культурних і соціальних стали далекі не такі які були перед його виступленням. Він врешті як один з найбільших європейських публіцистів змусив Європу пізнати Русь-Україну.

З його праць в цих справах склалася ціла література. Література ся є нашою історією культури за роки діяльності Драгоманова. В сій літературі виложені і поглиблені способи і цілі праці серед нашого народу. Ся література, так сказати би Драгоманівська має велику вагу не лиш в теперішності, вона буде мати рішуче актуальне значінє і на будуче.

Зібрати сю літературу, що розкинена по цілій Європі, зазнакомити з нею нашу суспільність, з'єднати через се ідеям Драгоманова як найбільше робітників — се, по нашій гадці, є діло, котре і гідно пошанує пам'ять нашого великого мужа, а націю нашу підготовить до зреалізованя програми Драгоманова.

З цих зглядів відзиваємося до руско-української суспільності, щоби грошовими складами дала спромогу нашій публіці як найборше дістати в руки праці Драгоманова.

Всі рускі часописи просимо умістити сю відозву.

Руска радикальна молодіж у Кракові.

*Польські соціялісти як реставратори Польщі
od morza do morza.*

По п'оминках Драгоманова лишилися учасники на комерс і на нім тов. В. Філіпович підніс в імени рад. групи запитанє до присутних польських соціялістів.

Дякую товаришови, що говорив від групи польської молодіжи — зачав т. Філіпович — за то, що він діткнув в своїй мові болячої рани: відносин поляків до русинів, а через се дав мені нагоду до ширшого обговореня сеї справи. Насамперед скажу, до чого ми радикали йдемо. Боремося против визиску економічного і гнегу національного щоби дйти до независимости національної в границях етнографічних з устроєм колективістичним. Сей наш ідеал відповіває справедливости, бо не хочемо других тиснути ані під зглядом економічним ані національним, але і не хочемо жадного гнету терпіти. Бажаємо для всіх націй свободного розвою; не дивниця отже, що сімпатизуємо с польськими соціялістами, котрі по при борбу економічну йдуть і до независимости націона-

льної. Се бачимо с того, що вони зо всіх трех частин давної польскої республіки сходяться під спільною програмою і що не звязалися тіснійше з австрійською партією соціалістичною с причин, як вони кажуть, язикових і історичних.

Але дивним дивом дивуємося, коли читаємо в лондонскім *Bulletin officiel du Partie Socialiste Polonais*, ч. I., органі польських соціалістів для Європи, що при точці о независимости Польщі не сказано ясно, о яку їм Польщу розходиться, чи о етнографічну чи о історичну. З сеї то газети ми довідуємося власне, якої то Польщі хотять соціалісти, бо читаємо в тім органі, що в польську соціалістичну республіку мають увійти ще Русини й Литвини а якби (eventuell) сего не схотіли, то можуть собі творити осібні республіки. Дальше там балакаєся, що соціалістам польським треба конче ширити свою пропаганду на Руси і Литві. Якби сі соціалісти не були націоналами, то можнаби на се пристати, але націоналів для їх національних цілів з сею пропагандою треба вистерігатися. Соціалісти є націоналами і то, як кажуть, націоналами Польщі етнографічної. Інтернаціонального соціалізму на ділі в них нема, є лиш шовіністичний патріотизм, як видко з програми в бюлетині. Вони в сій програмі не звертаються

до Словаків, Угрів або інших націй, але пруть до Русинів і Литвинів і хочуть їх мати в своїй будучій республіці і є ще так ласкаві, що в своїй республіці забезпечують нам свободу розвитку національного, є навіть так толерантні, що на випадок, якбиємо евентуально не хотіли приступити в їх федерацію, то вони нас не покарають а дадуть волю отворити собі свою федерацію. Слово „евентуально“ значить, що до таких прикрих сцен не дійде.

Ото, до чого дійшли сі панове, котрих манить історична Польща. А як русини протестують проти такій неправді, перекидаються патріоти польські в інтернаціоналів і докоряють радикалам, що в них напрям класовий ослаблюється національним. А питаємося польских соціалістів, хто наказав їм лучитися в одну організацію з Конгресовою Польщею і Познанською а від австрійских організацій держатися подальше? Се відай був той напрям національний, котрий у радикалів така велика провина.

Отже тутка бачиться дволичність політики польских соціалістів. Від инших народів (чому конче від тих, що були під Польщею?) жадають вони, аби покинули аспірації національні в ім'я інтернаціонального соціалізму, а самі того інтернаціонального соціалізму не держаться.

Так то трактуються справи, котрі ми хотіли уважати вже за неістнуючі межі нами

а польськими соціалістами. Ми разом є польською молодіжею, котра устами свого бесідника запротестувала проти такої програми польських соціалістів, також протестуємо і уважаємо, що історична Польща свідчить о тім, що соціалісти польські такі добрі шовіністи, як lewica sejmowa.

По сім забрав голос д. Дашиньский і сказав, що єго партія мусить забезпечити собі терен з заду, щоби в данім часі такі некультурні народи, як Русини, не параліжували їх, як то нераз вже бувало. За програму в бюлетині не хотів ясно сказати, чи єго партія в Галичині єї приймає за свою, чи ні. Одно тверде слово лиш сказав, що поки Русини не поставлять такої сили у себе, як єго партія, то вони мусять і будуть брати руску бідноту в свою організацію. В. Ст.

Увага від редакції „Народа“.

Хоть і не радо, а все таки мусимо й ми сказати словечко ізза перших поминок М. П-ча, а власне ізза виступу д. Дашиньского. — Отже насамперед ми попросимо д. Дашиньского сказати нам, коли то і де Драгоманов боровся є ким небудь нечесно? а ми, зі свого боку, можемо показати д. Дашиньському, як боролися з Драгомановим польські соціалістичні орга-

ни: „Równość“ і „Przedświt“. Властиве д. Да-
шинському не слід би й говорити про Др-ва,
коли він зве его учеником Бакуніна, бо таке
говорити значить не знати нічого і ніяк навіть
не того, що Др-ов писав про Бакуніна, — ну
та вже що робити? — треба й нам говорити
з д. Дашильським. Д. Дашильський невірнo пред-
ставляє заходи Драгоманова що до пролетарія-
ту, війну его і остаточний результат єї. На
ділі Др-ов перший підняв думку про організа-
цію пролетаріатів народів недержавних на тері-
торії давньої Польщі і теперішньої Росії з
Австро-Угорщиною, — хоть, правда, організа-
цію федеральну, а не централістичну. І тут
він не боровся с пролетаріатами навіть держа-
вних націй, — овшим завше настоював на сою-
зі з ними, — а боровся тільки з якобінством
проводирів польських і російських — консерва-
тивних і революційних, — за те, що вони най-
перше не хотіли вдовольняти потреб недержавних
пролетаріатів, — уживати їх мов для пропаган-
ди соціалізму, та особливо за те, що вони дов-
го навіть воювали протів усунення найбільшої пе-
решкоди для тої пропаганди — абсолютизму. То
була війна Др-ва з російськими соціалістами
дійсно на ножі за політичну волю у Росії, —
а скінчилася та війна побідою Др-ва, як то при-
знають самі російські революціонери, — люде,
бачиться, компетентні. Далеко і соціалізови

д. Дашиньского до побіди над Драгоманізмом, або федеральним радикалізмом чи соціалізмом — звісно, не православним а протестанським. Властиво д. Дашиньський противиться сам собі, бо зразу він каже, що ніколи не поділяв думок Драгоманова, а далі запевняє, що власне він працює для здійснення ідей Др-ва. Та, се діло д. Дашиньского. Ми тільки можемо єго запевнити, що ні один Русин не буде такий наївний, щоби думати, що до Драгоманізму можна дійти аж кріз польську соціалістично-централістичну лійку. На що кому такої далекої і непевної дороги, коли Русини і тепер близькі до Драгоманізму, ніж дд. Дашиньські? В усякім разі, ми дуже вдячні д. Дашиньському, що заявив себе виразно централістом, котрого ціль — збити у, купу пролетаріати народів руско-українського, литовського і т. п. і збудувати з ними польську республіку *od morza do morza*.

Не наше діло здержувати дд. Дашиньських у їх *zaborczuch* германско-польських культуртрегерських розмахах на „варварів“ Русинів, — та ми обов'язані звернути увагу польської соціалістичної партії і в загалі польського робітнього люду на те, що той бік політики дд. Дашиньських може тільки погубити справу польського люду, бо не потрібно дразнить Русинів і може собі нажити в них ворогів, замість союзників. Польський робітний люд повинен, слідом за куп-

кою дійсно політичної польської молодіжі у Кракові, запротестувати протів такої мандаторської політики польських соціалістичних, як і консервативних і т. и. проводирів, і ми певні, що він почує у своїм серцю кривду, роблену дд. Дашиньськими, в його імени, і Русинам і єму самому. Доля польських повстань на руско-українських землях повинна чомусь навчити польських робітників. Вони чейже не захочуть відограти, супротів Русинів, ролі своєї давньої шляхти, zaborecza політика котрої довела до всенародного руско-українського повстання, за Хмельницького, що остаточно і повалило історичну Польщу... В усякім разі ми згори дякуємо, іменем усіх свідомих Русинів Українців, за честь належати до Польщі дд. Дашиньських і Комп.

Як звісно, Русини, і головно маси їх, дійсно параліжували Поляків у їх повстанських і полонофільських заходах на Руси. По думці д. Дашиньського, се некультурність, а, по нашому, самооборона, потрібна для культури, (ми не маємо тут на думці реакційного і сервілістичного в тих руских виступах, і того ми не думаємо боронити). Так було і так буде далі, і тим сильніший буде відпір Русинів протів польських повстань на руских землях, чим більше вони будуть культуритися. Нехай дд. Дашиньські зятимлять се собі добре, щоби „в данім часі“ не перечислилися. Натомісць придасться їм знати

те, що і найреакційніші Русини не мали тай не мають нічого протів самостійности Польщі в етнографічних границях, а поступовці з них і протів усяких культурних союзів (федерацій) є культурними Поляками, як рівні з рівними..

Голос д. Дашиньского, як бачите — поки що, єдиний безтактний і несправедливий для памяти М. П-ча, серед усіх тих, що роздалися по поводу єго смерти...

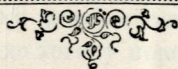




АВТОБІОГРАФІЯ

М. П. Драгоманова

— 1841 — 1889. —



Між паперами М. П-ча я найшов его рукописі п. з. „Автобіографическая замѣтка“ і „Добавленіє“ до неї. Обое писані по російському, очевидно з огляду на тих, для котрих статі були призначені і котрі української мови не знають. Про призначенє першої з названих статей М. П-ча, сказано далі; друга стаття писана для д. Леона Сіхлера, фольклоріста, для якогось фольклорістичного видання, бо до неї доданий М. П-чем невеличкий список „Сочиненій и изданій М. Драгоманова по folk-lore“ (усього 9 назв). Сі обі статі я печатаю, в моім перекладі, і додаю до того, у перекладі с французкого, его автобіографійку, писану очевидно для якогось німецкого видання — виводжу се с того, що заголовок тої біографійки затитулований по німецки: „Michael Dragomanow, ein ukrainischer und russischer Schriftsteller“. Біографійка та цікава для деяких подробиць життя М. П-ча, поділу его праць і зводу его поглядів зробленого ним самим. Вона писана іще в Женеві між 1882 і 1885 р. та на лихо, не скінчена, — бодай я найшов

тільки 4 сторінки рукописі (великого листового формату).

Все напечатане далі я зважився назвати „Автобіографією“ М. П-ча, хочь вона, як бачите, не повна і доведена тільки до 1889 р. Докладніше про деякі моменти життя й діяльності М. П-ча є в отсих его статях: „Два учителі“ (Народ“, 1894, 11 - 15 — про гімназіальні часи), Народні школи на Україні (про педагогічну діяльність М. П-ча), Австро-руські спомини (про его діяльність в Австро-Угорщині) Дрібніщі звістки є і в менчих статейках М. П-ча у II, IV і V тт. „Громади“.

Звістки про життя і праці М. П-ча подані в отсих виданнях: Біографическій Словарь Унив. св. Владимира (у Києві); Dizzionario degli scrittori contemporanei A De Gubernatis; Dictionnaire des écrivains contemporains, par A. De Gubernatis; Brockhaus Conversations Lexicon вид. XIII і XIV (в остатньому без помилок), Брокгауза — Ефрона Лексиконъ, по рос. XIV вид. (1894, т. XI;) проф. Alfons Thun „Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland, Leipzig, 1883, ст. 310—315; Ом. Огоновский Історія лит. рускои (богато помилок і перекрутів); Ottův Česki naučný Slovník; Carnoy Dictionnaire des folkloristes; Kawelins u. Turgeneus soc. pol. Briefwechsel mit Herzen, передмова Дра Б. Мінцеса.

М. П.

Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова.

Я родивсь у септєбрі 1811 р. в г. Гадячі, полтавської губернії. Батько мій, як і мати, належали до дрібних дворян, що вийшли з у-країнської козацької старшини. Мій батько, як багато тодішніх українських паничів, за мо-лоду служив у Петербурзі, де розвив самовче-нем деяке знанє, набуте у школі в батьківщи-ні, і пішов у літературу; дядько, офіцер, брав участь у тайному товаристві Соединенныхъ Славянъ. Вернувшись у батьківщину, в кінці 30-х років, — з ідеями, що були сумішкою християнства с філософією XVIII в. і яacobін-ства з демократичним цезарізмом, батько мій не найшов собі місця у канцелярско-дворянско-му складі повітового житя николаївського часу і, оженившись, більше сидів дома і читав кни-жки, як не заходився коло процесів усякого дрібного люду, як крестьян (из бувших коза-ків), що доходили собі волі, рекрутів, неправедно узятих в армію і в загалі всяких приті-снених. За те єго терпіти не могли місцеві

урядники і більша частина поміщиків. Страсть до читання і до свого роду політики з дитини перейшла на мене від батька, за показом ко- того я, ще бувши учеником гадяцької повіто- вої школи (1849—1853), прочитав майже всі ці- каві книжки в его бібліотеці, особливо подоро- жі та історичні твори (в тім числі двічі Исто- рію Государства Россійскаго, Карамзина). В 1853 р. я пішов у полтавську гімназію, де осо- бливо ревне займався латинскою мовою інте- ресуючись римскою історією; грецької мови у нас не вчили, та я з великим уповнем читав Гоме- ра і Жілліса Історію Греції в перекладі. Я був у п'ятій класі, коли почалася агітація в справі визволення мужиків, що наповнила усю мою ду- шу. Від тодіж я попав під вплив нового учи- теля історії, що давав мені читати Герцена і вкупі с тим наказував, що для того, щоби вко- рінити в собі гуманні й ліберальні ідеї, треба багато учитися і читати на чужих мовах історичні й політичні твори, бо, казав він, на російській мові уряд може, коли захоче, заборони- ти усю літературу. З деякими товаришами я став читати виходивших тоді у перекладах: Шлоссера (Історію XVIII в.), Маколея, Преско- та, і в оригіналі Гізо, — став учитися по ні- мецьки. Ми оснували рукописну часопись, ко- трої я був редактором. У 1859 р., як я саме кінчив гімназію, я зіткнувся з надзирателем гім-

назічного пансіона, — за що мене присудили виключити з гімназії „съ тѣмъ, чтобъ впредь никуда не принимать“. Попечитель, Н. Ів. Пирогов, предложив раді гімназії замінити мені виключене простим увільненням, після котрого я міг бути прийнятий у Київський університет. — Я дуже обов'язаний моєму батькові, котрий розвив у мині інтелектуальні інтереси і с котрим у мене не було морального розладу і боротьби, річ дуже рідка у Росії і тепер, а перше тим більше. Дуже я вдячний і гімназії, в котрій мені пощастило потрапити: 1) на гарного латиніста, що придавав більше значіння літературі, ніж дрібницям граматики, — 2) непологого натураліста, дякуючи котрому, я не найшов новизни в тому реалізмі, про котрий молодіж у Росії незабаром говорила як про щось виключне і супротивне гуманізму, 3) прекрасного учителя історії, що преподавав нам курс нової історії до самого 1859 р. (до італіянської війни), вияснивши нам фактично змісл реформації, англійської і голландської революції, філософії XVIII в., принципі лібералізму і національностей, нарешті соціалізму (по поводу 1848 р.), — дякуючи чому, ми вступили в університет зі змогою орієнтуватись серед того *Sturm und Drang*, який тоді починався в російській молодіжі. На щастє, і в університет я попав у попечительство Пирого-

ва, котрий допустив у Києві *de-facto* академічну волю, походить на європейську.

З самого вступу в університет, в осени 1859 р. я потрапив у кружок студентів, котрі оснували перші недільні школи у Росії (я не беру в шот Остзейских губерній). Я описав ті школи, як у загальній своїй участі в справі народної освіти в своїй брошурі Народні школи на Україні. Тут я скажу коротко, що многі з нас узялись до діла з цілю політичної пропаганди, та побачили її неможливість серед дітей (із різних варстатів і прислуги) і її непрактичність навіть серед дорослих, та неграмотних — і усердно занялись педагогічною стороною справи. Из кружка студентів, що займалися недільними школами, вийшло кілька учебників і популярних книжок, та в 1862 р. уряд закрив недільні школи, — і тим дав новий товчок революційному настроєві молодіжі, особливо у столицях.

У Києві нашому кружку найшлося пове педагогічне діло. Тут самий уряд, для противудійства польській пропаганді, рішився оснувати по селах школи, а для підготовлення для них учителів, — Педагогічну Школу в Києві. Та грошей уряд на се діло дав крайне мало (10.000 р. на три губернії). Тоді М. А. Тулов, — розумний чоловік, що оказався в шкільній адміністрації ківського округу, — обернувся до

студентів, що заявили себе в недільних школах, і чоловік шість из них згодилися давати уроки (лекції) у „Временной Педагогической Школѣ“ безплатно. Я був між тими студентами і преподавав російську історію. Рада тої Вр. Пед. Школи, — в котрій взяли участь і деякі молоді учителі гімназії, — була в 1862-63 рр. комітетом, котрий фактично орудував справою оснування перших російських народних шкіл у західній Україні. По обставинам справи, було признано київською шкільною адміністрацією допуст і народної мови при початках науки, — і покладено було зложити Читанку (Lesebuch) так, щоби вона представляла поступенний перехід від народної української мови до (велико) рускої і за тим до церковно-славянської. В користь того принципу висказалась тоді більша частина педагогічних рад гімназій київського учебного округа, котрим міністерство поручило розглянути проект уставу шкіл. Принцип той був майже прийнятий і в міністерстві (Головін). Та тоді у вищих кругах повстала боротьба між двома партіями: одні хотіли віддати народні школи попам і Синоду, инчі світському міністерству. Характерно, що ся справа причепилася до справи про поправу бити (матеріального) духовенства. Запевне, оборонці попівської школи виставляли єї як охорону Росії від революційної пропаганди. Київські попи на-

пали на нашу Педагогічну Школу, як на таку, в котрій преподають „нігілісти“ і „українські сепаратисти“. Попів піддержали „Московскія Вѣдомости“. Кінчилося тим, що міністерство, „чтобъ сдѣлать уступку общественному мнѣнію“, прогнало із Пед. Школи преподавателів студентів (замінивши їх учителями гімназії — платними) як раз тоді, коли ті студенти, кінчивши курс 1863 р. получили офіційально право бути учителями навіть у гімназіях. Між такими був і я, — у друге без усякого резону відірваний від любимого діла, та ще тоді, коли я мрів, випробувавши ще раз свій курс на практиці, печатати єго!

Щоби скінчити огляд часу свого студентства, я повинен сказати ще про дві важні не для одного мене обставини: про відставку Пирогова у 1861 і про польське повстанє 1863 р.

Деспотичний уряд Росії не міг терпіти чисто конституційного ладу, устроеного Пироговим у київскім учебнім окрузі та університеті і не вважаючи на те, що царь двічі одобрих плани учебної управи, предложені єму Пироговим, остатний був відставлений весною 1861. Увесь педагогічний світ Київа і єго округа і більше образована частина публіки рішилися заявити знаменитому ученому своє співчутє. У Київі було устроєно єму два банкети, на котрих у-перше в Росії появилися

співчутливі телеграми. На першій банкеті, данім представителями шкіл, я був одним из депутатів від студентів і сказав промову, в котрій доказував, що реформа Пирогова, заміни дисципліни солдатської — моральною і ограничене самовілля начальників (котрі перше били учеників у класах полінами дров) законністю, — внесла більше ладу в школі, ніж було перше. Промова моя визвала одні з найшумніщих оплесків і була дуже розхвалена в описі банкету, виданому професорами університету (під редакцією пр. Шульгина, потім редактора офіційного „Кієвлянина“ і мого політичного противника). Брошура Шульгина бисто розійшлася, в двох виданнях, та в газетах промову мою не було позволено перепечатувати (один Катков напечатав єї в своїй двунедільній газеті „Современная Лѣтопись Русскаго Вѣстника“), — а ректор університету, проф. Бунге (тоді один из найліберальніщих професорів, тепер міністер фінансів) получив увагу від міністерства за те, що позволив мені виголосити мою промову — в користь законности і педагогичного авторітета!!

Для мене особисто виступ мій на банкеті Пирогову мав великі послідки: він підтовкнув у мині інстинкти політичні і в купі с тим познакомив мене з кружком ліберальних професорів і дав мені змогу розширити свої нау-

кові занятя, переважно по всеобщій історії, в котрій я займаючися зразу головню Римом, заінтересувався соціальною боротьбою останніх часів республіки і появою християнства, а затим і релігійною історією старинного світа загалом. У 1862 р. Шульгин, — професор всеобщої історії, — виходючи в одставку, рекомендував мене раді університету, як будущего кандидата на профессора і предложив вислати мене, після скінчення курсу, за границу.

Польский рух мав великий уплив на моє політичне виховане. Рожденний на лівому березі Дніпра, я не мав наглядного понятя про Поляків, — і спочував ім, як жертвам російского деспотизму, хоть усе таки, як Українець не зовсім забув про те, як і Польща притісняла Україну (Ще дитиною я прочитав Історію Малої Росії Бантыша-Каменскаго). Приїхавши на правий беріг Дніпра, у Київ, я побачив, що Поляки тут — аристократія, а не народ, і був потрясений тим, що навіть студенти Поляки бють своїх слуг і ходять у косяцьоли, де усердно клянуть (ми, студенти „русскі“, або „православні“ усі були горячі демократи, а в релігії — атеїсти). Вкупі с тим мені кидалася в очи нетерпимість Поляків до Росіян і особливо до Малоросіів, або Українців.

Остатні чинили у Києві вже 1859 р. особний національний кружок, — хоть власне огромна більшість „православних“ студентів ки-

івського Університету (коло 500 душ из вільно-слухачами) були родом Українці. Той кружок дбав про розвиток української мови і літератури і бажав самостійного стану української нації перед польською і великорускою (російською). Та в подробицях політичні й соціальні змагання Українців були тоді дуже різнобразні і навіть не зовсім ясні. Були, запевне, серед тодішньої української молодіжі і мрії про установу на Україні чого небудь, в роді старої козацької республіки і про повстанє мужиків, як описаної в поемі Шевченка Гайдамаччини 1768 р. та більшість не була так радикальна, і більше увлекалась літературними і національно-художественними інтересами, а також і педагогічними, бо всі Українці стояли за народну мову в школах. Позаяк російський уряд тоді не перепиняв українським публікаціям і не перешкоджував пробувати вчити по українськи у школах і церквах, то особливої ворожні до російського уряду в тодішніх українських кружках не було і навіть кружки ті були менче радикальні політично, аніж „руські“ кружки без спеціальної української окраски. Інчі були відносини до Польщі. Польські претензії на володінє правобережною Україною страшенно обурювали Українців, котрі, по реакції, готові були, подібно галицким Русинам у 1848 р., зійтися з царським урядом для боротьби с Поляками.

Сам українець родом і бачучи в Києві чимало с того, про що в решті Росії поняття не мали, — я у многому розділяв змагання і ідеї українських націоналістів, та у многому вони мені видавались реакційними: я не міг розділяти байдужности їх до російської літератури, котру вважав більше розвитю тепер, ніж українська і більше повною загальноєвропейських інтересів (я далеко більше находив виховавчого політично у „Колоколъ“ і „Современникъ“, ніж у Основі¹); не подобалась мені і різкість у відносінах Українців до Поляків, а думка про який небудь союз из царским урядом протів Поляків видавалася мені обурюючою і помилною. Мене, і деяких инчих, так думаючих, українці прозивали космополітами, слово, котре ми брали за похвалу.

Тим часом польське повстанє наближалось до Києва. Поляки, навіть демократи, серіозно доказували, що мають право на західну Україну, бо в ній дворянство, або, як тоді стали говорити „інтеллігенція“ — польське. Реакція тим польським змаганням давала силу серед київської „православної“ молодіжї — Українцям. Кредит „космополітів“ падав по мірі того, як ставало звісним, що відповідні столичні кружки безусловно ставали на боці Поляків. Бачучи помилки „космополітів“ і не розділяючи многого у змаганнях Українців, я ставав холодніщий до

„політики“ студентських кружків, перестав ходити на збори і увесь свій політичний жар клав у лекції російської історії в Врем. Пед. Школі. Впрочім педагогічний інтерес зблизив мене з Українцями. Коли я дізнався, що вони задумали видавати популярні книжки, я вступив у їх корпорацію (громаду), котра зараз же вибрала мене в комісію для редакції таких книжок. То було весною 1863 р., як раз у час проби польського повстання коло Київа.

Та тут вийшло щось таке, що можливо тільки в Росії. Реакціонери і державні центральні, котрих органом стали „Московскія Вѣдомости“ Каткова, воюючи с Поляками, напали і на Українців, вбачивши в їх змаганнях, навіть чисто літературних, сепаратизм, — і заявили, що увесь український рух — справа польської інтриги. Уряд розпорядив: заборонити печатати на українській мові книжки духовні (від евангелія), а також популярно наукові і педагогічні. Так спинилась і праця тої громадської комісії в котру я попав.

Тим часом я скінчив курс; поїхав на вакації, — і вернувшись, дізнався, як я розказував вище, що я прогнаний і з Пед. Школи. Треба було шукати нової праці і для духа і для тіла, бо справа про мою поїздку за границю відкладалася на довго: у філологічному факультеті між професорами ліберальна партія (один

із членів котрої, Шульгин, мене рекомендував) ослабла, — а консерватори не були прихильні до мене. Щоби посунути свою справу, я рішив, за порадою Шульгина, представити дисертацію *pro venia legendi* зі своїх праць по римській історії, — про „Імператора Тіберія“. А щоби чим небудь жити і мати змогу виховувати брата і сестру (батько мій перед тим умер) я взяв предложену мені посаду учителя географії у 2-гій київській гімназії.

Дисертацію свою я боронив у початку 1864 р. Вона зробила на публіку і на професорів доволі чудне вражінє. В ній я, зовсім не знаючи новіщої заграничної літератури по справі, на основі одних класиків, набрів на думку, що імперія римська не була зовсім упадком римского світа після республіки, а була свого роду прогресом коли не політично, то соціально і культурно. Туж думку я розвив і в пробній лекції — про стан жінки у перший вік римскої імперії, в котрій я виступив протів авторитета Ювенала, як у книзі про Тіберія виступав протів авторитета Тацита. Пізніше, у 1869 р. я розвив ті думки систематичніше у книзі „Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи и Тацитъ“ (моя магістерска дисертація). На тім як віднеслися до моїх перших учених проб мої недавні товариші і професори, я у-перше заз-

нав те, як не привикла публіка у Росії до об'єктивності і до всякого роду складних справ і складних формул. Ліберали (в тім числі й проф. Шульгин) були скандалізовані моїм, так сказати, імперіалізмом, — а також соціалізмом; консерватори — привитали було мене на диспуті за мою критику римської республіки, та обидились моєю критикою Ювеналового консерватизму в жіночій справі. Подібне случалося зо мною і після того ві всіх дальших стадіях моєї літературної кар'єри, — до чого я не швидко і не лехко привик.

В усякім разі факультет і рада київського університету допустили мене в приват-доценти і навіть поручили мені з 1865 р. читати обов'язкові для студентів лекції, т. є. на правах штатного доцента, обіцяючи післати мене на свій (а не міністерський) кошт за границю, після того як я видержу магістерський екзамен. Та справитись мені с тим екзаменом було не лехко, бо обставини навалили на мене тоді чимало різної праці. Я уже говорив, що мусів виховувати брата і сестру; за остатну я мусів давати уроки у пансіоні, де вона училася. Окрім того, у 1864 р. умерла мати моєї нареченої і я мусів женитися швидко, ніж думав. Я опинився таким чином відразу чоловіком із сім'єю в три душі, маючи усього 600 р. у рік від університету. Тільки через якийсь час уні-

верситет прибавив мені до 1000 р. і потім до 1200 р. та за те прибавилась і моя сім'я. Треба було добувати гроші газетною і журнальною працею. Я став писати кореспонденції, літературні критики, а після того і передові статі в С. Педтерб. Вѣдомости (редактор Корш, опісля усунутий гр. Толстим.) Найчастіше я писав про політичний стан т. зв. Югозападного краю (київск. генер. губернаторство), стараючись розігнати туман, що напустили про него на публіку тенденції аристократично-польські і бюрократично-московські. Від славянського зйїзду в Москві 1867 р. редакція предложила мені писати про славянську справу і „вести полеміку з московськими газетами“. Я написав тоді чимало фельєтонів і передових статей, у котрих старався розглядати російсько-польські і в загалі славянські справи с погляду демократично-федерального. Заневне, я не раз зачіпав і українську справу, тим більше, що тоді я більше зблизився з київським українофільським кружком, — сильно порідівшим з 1863 р. — і внять підійшов до української педагогічної справи.

У 1865 р. введено було на лівому березі Дніпра земство, — а вкупі с тим стала там на черзі справа про народні школи. Чернігівські земці, між котрими було кілька людей з університетським образованием і з українськими тенденціями, звернули увагу на konieczність уживання україн-

скої мови в місцевих школах. Тим часом і в київському генерал-губернаторстві побачили (навіть сам ген. губернатор Безак) konieczність оживити народні школи, зачерпні після 1863 р. під вагою запанувавшого тоді клерикалізму, котрого навіть в учебному відомстві представителем був новий попечитель князь Ширинский-Шихматов. Майже одночасно і проф. Шульгин, котрий став з 1864 р. редактором офіційного журналу „Кієвлянинъ“ (у 1865—1866 рр. державний ідей хоть монархічного, та доволі радикального демократизму) і чернігівці предложили мені писати про шкільну справу на Україні. Я й написав кілька статей про те у С. Пет. Вѣдомостяхъ, — між инчим: „Земство и мѣстный элементъ въ обученіи“ і „О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка.“ В останній статі (N. 93, Спб. В. 1866) я між инчим розібрав непридатність для всяких, а особливо для українських шкіл „Книги для чтенія въ школахъ кієвскаго учебного округа“, виданої кн. Ширинским-Шихматовим, замість тої, котра, як я згадував вище, складалася в 1863 р. учителями Вр. Пед. Школи. Книжка кн. Ш. Шихматова починалася церковно-славянською частиною, потім давала статі на російській офіційній мові, потім — народні пісні й оповідання — великорускі, і ні слова — українського. Я пропонував: починати

українським елементом і підніматися поступово до російського, — і в сім добачено було моїми критиками (особливо Моск. Вѣдомостями і самим кн. ІІІ. Шихматовим) — мій сепаратизм. На біду ж моя стаття була поміщена 6-го апріля 1866 р., а 4-го апріля Каракозов стріляв у царя. Катков найсерйознішим способом побачив звязь між моєю статтею і вистрілом Каракозова (див. Н. Моск. Вѣд бачиться з 17 апр. 1866 р.) Кн. ІІІ. Шихматов покликав мене для пояснень, — і за тим доніс міністру (новому, гр. Толстому), що „Пр. Доцент Драгоманов належить до партії українофілів“. Міністер приказав було предложити раді київського університету розсудити, на скільки я можу оставатись преподавателем в університеті, та кн. ІІІ. Шихматов, не надіючись на певний успіх, предложив від себе „ограничитись поки що доглядом за мною“. Догляд той трівав кілька років і був причиною того що коли я получив у 1870 р. ступень магістра і був вибраний радою університету в штатні доценти і висланий за границю від університету, — попечитель (новий) не зважився потвердити мій вибір і, за порозумінням із міністром, відложив потверджене до мого повороту в 1873 р. — через що між инчим я не получав усеї суми грошей, котру звичайно видають у Росії командованим за границю

молодим ученим¹⁾. Тепер я мушу сказати, що донос кн. Ш. Шихматова рішучо прикував мене до українського напрямку, бо я, по натуральній реакції, занявся пильніше дослідом українських справ, изразу педагогічної, потім і національної в загалі. Впрочім коло того часу повстали й інші нитки, що привязали мене до українського руху:

Займаючися старинною історією, я звернув особливу увагу на релігії і мітологію арійських народів. Від старинних народів я перейшов до нових і тут остановивсь і на народних переказах і словесности Славян і між ними, запевне, Українців У 1867 р я с кількома приятелями поклали видавати збірники української народної словесности, що набралися у різних осіб із часу запалу до збирання етнографічного матеріялу недавними роками. До речі ж то були би майже єдині українські видання, не забо-

¹⁾ Не безінтересно додати й те, що на такі відносини до мене начальства мала вплив і рецензія на мою магістерську дисертацію представлена в Журналь Міністерства Народнаго Просвѣщенія професорами Більбасовим (потім редактор „Голоса“) і Модестовим (потім ліберальний сотрудник тої камелеонської газети) і зрезюмована за тим Більбасовим у „Русскомъ Вѣстникѣ“ Каткова. Учені рецензенти мої докоряли мені між инчим за похвальну згадку про статю Чернишевского (про причини упадку Риму, рецензія на Гізо Історію Цивілізації въ Европѣ, в російському перекладі) і навіть якось то витолкували одно місце в моїй книзі в смислі похвали царевбивства.

ронені тоді російською цензурою. Швидко ми видали дві книжки казок і дві пісень, — а в 1869 р. я вкупі з проф. Антоновичем засів за звід українських політичних пісень з історичним коментарем, — перші два томи котрих видані були у Києві в 1874 і 1875 рр. під заг. „Историческія пѣсни малорусскаго народа, съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“, т. I, (Пѣсни вѣка дружиннаго и княжескаго, X—XV в.; пѣсни вѣка козацкаго: А) Борьба съ турками и татарами XV—XVI в.) т. II, (Пѣсни вѣка козацкаго: В) Борьба съ поляками до см. Богдана Хмельницкаго 1657 г.“ — Тепер я продовжаю се виданє сам у Женеві п. з. Політичні пісні укр. народу XVIII—XIX ст.; — і видав поки що у 1883 р. перший випуск: Запорожці 1709—1740. (В 1881 р. я видав резюме політичних пісень XIX ст. и з. „Нові українські пісні про громадські справи).

Студії багатой і прекрасной української народної словесности, а особливо політичних пісень, що показують поетичну історію українського народу, розказану ним самим, заставили мене кріпко полюбити той народ і пережити усіма силами душі усі частности української справи у Росії і Австро-Венгрії. Студії ж пісень про боротьбу українців с турками, — рівнаючи їх с такими ж піснями народів балканских, заставили мене вдуматися в т зв. восточну

справу, — а все вкупі приводило мене до думки про konieczність широкої постановки федерально-демократичної справи в усій восточній Європі. Мені здавалось, що Українці, а в частности Кієвляне повинні заграти важну роль в сім ділі, — та для того, думав я, треба було їм конче як найбільше політичного образования: більше знакомства из західно-європейскою політичною наукою, а також з історією і станом і своєї батьківщини, і западных Славян. На нещастє, власне історіко-філологічний факультет у Кієві був особливо невдовольающий по складу своїх професорів власне по тим катедрам, які були необхідні по моєму ідеалу. Я став пропагувати серед знайомих студентів, як свій ідеал, так і konieczність приготовлятися до занятя відповідних катедр. Та пропаганда моя мало приносила овочів між инчим через те, що молодіж у Росії остатними роками відпилила від гуманітарних наук до прородничих і коли врешті і стала знов інтересуватися суспільними справами, то виключно економічними, та і тут кидалася на прості формули соціалізму, мало звертаючи уваги на спорні справи їх здійсненя і прикладу в кожній країні.

У 1869 р в Київ долетіли відгомони петербургских студентских ворухень, визваних

кружком Нечаєва, як опісля оказалось ширившого серед молодіжі вістку, що в західній Європі 2.000.000 інтернаціоналістів готові повстати і піддержати соціальну революцію у Росії. Та для початку тої революції, Нечаївці підбивали студентів домагатися корпорацийних прав і закладів: кас зборів, столових. Маючи земляків і приятелів серед студентів, я, хоть і радувався, що пробудився рух серед молодіжі після сну, що заволодів нею після 1863 р., та старався усяко противудіяти студентському політиканству, як зовсім безплідному. Я радив студентам ніяких демонстрацій не робити, ні за які корпоратії петіцій не подавати (бо с того не вийшло би нічого, окрім ні на що непотрібних виключок і висилок) а просто устроїти собі кружки і корпоратії і при тому головню для самообразовання і для студій своєї батьківщини (по провінціям); у загалі ж я радив студентам дивитися на себе не як на діячів, а як на приготовляючихся до діяльности, і доти не вважав для студентів корисним братись за яку небудь суспільну працю, окрім проб навчання робітників у маленьких частных шкілках (по конечности, тайних). Я був дуже довольний, що кїєвські студенти, після довгих спорів, рішили ніяких петіцій за студентські корпоративні права не

подавати, та с жалем дивився, що заведені і в Києві тайні студентські корпорації занялися більше касами, столовою, ніж самообразованием і студ'ями своєї батьківщини. Та все ж таки с того часу в Києві повстало кілька кружків і с такими цілями. В один из них покликано і мене, і я прочитав там реферат про стан жінки в українській народній сім'ї. Після того реферата у мене була інтерна стичка с петербургским делегатом, що підняв у кружку справу про жінку. Делегат докоряв мені, по що я говорю про Україну, як про щось осібне, коли в Росі тепер іде справа „о соединеніи силъ для борьбы съ общимъ врагомъ“, — т. є. урядом. (Про стичку ту, — початок моїх суперечок из великорусскими революційними централістами і всеросійскими яacobінцями, — я розказав у книжці Истор. Польша и Великорусская демократія). З инчих рефератів у кружку тямлю — виклад Капіталу Маркса, зроблений недавно кінчившим студентом, опісля моїм близьким другом, Н. Зібером.

Незабаром після того я виїхав за границю, на два роки, та остався три. Проїхав я найперше у Берлін, через Варшаву і Познань. У Варшаві я побачив наглядно „обрусеніє“, а в Познані — „обпрусеніє“. У Берліні я про

жив вісім місяців у самий розгар війни с Францією. Я відвідував лекції (особливо Моммсена) і бібліотеку, в котрій займався римскою і церковною історією (я тоді обробляв статі, с котрих дві: *Духовное господство і Борьба за духовную власть и свободу со-вѣсти въ XVI—XVII в.* були опісля напечатані у „Знаніи“ і „Отечественныхъ Запискахъ“, — та перша голова моєї праці: „церковь и государство въ римской имперіи“ не була пропущена цензурою у „Знаніи“ і пропала у петербуржеских цензурно-редакційних архівах). Решту часу я посвячав на знаомство з великим європейским городом і єго житєм, особливо політичним. Особливо часто я бував на зборах робітників, — де мене вражали три речі: чистота костюмів робітників, їх начитаність і те, що про соціальну справу говорять не найбідніщі, а найбогатіщі (і, запевне, найобразованіщі) робітники. Я сі обставини нагадав особливо тоді, коли, прийїхавши в Цюріх у 1873 р., застав там чимало молодих людей из Росії, в тім числі і кїєвских знакомих, котрі толкували про лагоду до соціальної революції російських мужиків, особливо голодних самарців.

Немногі зносини з вищими клясами берлінської людности, не виключаючи студентів і

професорів, не збудили в міні симпатії до Пру-
саків: окрім грубости манер (я завважав, що
в Берліні тільки одні соціал-демократи визна-
чалися чемністю), мене неміло вражала націо-
нальна нетерпимість, іменно той Uebermuth,
котрий тоді німецька печать бачила в відноси-
нах усіх народів до Німців. Особливо той Ue-
bermuth і Rasenhass показувався до Славян і
в частности до Росіян. У Липському я найшов
більше м'якості, та перші слова, які мені ска-
зав один молодий професор, були: „ми з Росі-
янами будемо приятелями, поки вони не прий-
дуть відбирати у нас — Богемію!“ Из Липско-
го я поїхав у Баутцен, Прагу (в Празі я був
у час переговорів Чехів з Гогенвартом, про
упадок котрого я дізнався у Відні, Відень —
і став знаходитися з Славянами і, в частности,
з нашими суплемінниками — Галичанами.
При тому я збирав у різних бібліотеках мате-
ріали для порівнявчого коментаря до Історич-
них пісень Малоруского народу. Як ті матерія-
ли, так і вражіння мої від славянських земель
мені прийшлося зводити у Гейдельберзі та у
Флоренції серед занять по старинностям.

У Гейдельберзі (в осени 1871 р.) я напи-
сав статтю: „Восточная политика Герма-
нії и обрусение“, що була напечатана у

н-рах 2—5 „Вѣстника Европы“ 1872 р. Точкою виходу мого була думка, що після сполучення Італії, упадку Наполеона, сполучення Германії, слідуєчий історичний момент мусить бути — упадок Турції та абсолютизма у Росії. Той процес, — котрий можна назвати емансипацією Славян, — ускладняється тим, що германська раса иде на Восток, де намагає панувати над Славянами. Російський абсолютизм, на котрий многі у славянстві дивляться як на освободителя і конкурента воєвничому германізму, є власне свідомий і несвідомий союзник остатного, особливо тоді, коли він, бажаючи наслідувати Прусію, пробує „обрусеніє“ західних провінцій Росії, подібно тому, як Прусія германізує свої восточні провінції. Між тим се обрусеніє уже через те неможливе, що воно не може обпиратися на колонізацію; воно тільки ослабляє місцеві народні елементи і робить їх менше спосібними противудіяти чужому напору из заходу: в Литві, Білорусії і Західній Україні — польському, а в самій Польщі німецькому. Вивід: — замість політики централізації та обрусенія в усій західній половині Росії приличніща політика самоуправи країн і національностей, основана на демократичному прінципі. Така політика дасть Росії особливу силу і в західнім

славянстві, і в східній справі.—Сі думки я підкріплював у моїй статі розбором німецьких брошур і книжок, що радили Германії захопити басейн Вісли, а Австрії — Дунаю і Балкан, — оглядом відносин Поляків і великоруских централістів до відродин литовських, білоруских і українських, — відносин російських лібералів, славянофілів і уряду до польської справи, — нарешті я зробив проєкт ліберально-демократичних реформ у Польщі. — В 1875 р. я розвивав тіж думки инчими фактами в статі „Евреї и поляки въ югозападномъ краѣ“ (те ж у Вѣст. Евр.), у котрій між инчим показав, що т. зв. „польська інтрига“, т. є. підчиненє польским поміщикам і їх агентам, жидам, української людности, є не що инче, як плід російської консервативної політики з часів Катерини II.

Тісно звязані є тими статями мої твори про Русинів (Українців) у Галичині. Я написав кілька статей про сю річ іще в Росії, — а потім у Флоренції в 1872 р. написав велику статтю, котру редакція В. Евр. розділила на дві (Русские въ Галиціи і Литературное движеніе въ Галиціи; В. Е. 1873). Познакомившись з Галичанами у Відні і ввійшовши в переписку зо львівськими літераторами моло-

дої, або української партії (у 1873 р., при помочи моїх кїевських приятелїв, обновлено було виданє їїх журналу „Правда“, і мене запросили писати в неї), я завважав, що як у думках, які мають у Росії про галицькі партії, так і в понятях самих Галичан є чимало непорозумінь. Так напр. „стару“ партію вважають „руською“ або „московскою“, а „молоду“ — українскою, — по їїх літературним і політичним змаганням. Між тим власне обі партії — найперше австрорутенці клерикальної барви і в літературі, і в політиці. За тим стара партія, хоть і говорить про єдинство літературної мови у Росії, справді навіть не знає російської літератури, особливо нової, так що тут близьче до Росії партія українська, котра, знаючи бодай хоть російську літературу про Україну і писання на українській мові, усе ж таки увійшла в деяку моральну стичність з образованими людьми у Росії. Я завважав, окрім того, що Галичане, не вважаючи на своє більше західне положінє, ідейно більше відстали від Європи, ніж Росіяне, і що й тут партія „московська“ більше відстала, ніж українська, — котра переняла деякі ново-європейські змагання (демократизм, антиклерикалізм) из української літератури з Росії. — Виложивши усе те у своїх статях, я зробив план: розши-

рити в Галичині український напрямок через нову російську (великоруску) літературу, котра своїм світським і демократичним характером підорве в Галичині клерикалізм і бюрократизм і наверне молодіж до демосу, а позаяк демос там український, то українська національна свідомість вийде там сама собою. План той я виложив у статях, напечатаних у галицькій часописі „Правда“ (на українській мові) — „Література російська, великоруска, українська і галицька“ (1873) і потім розвивав его в різних статях у газеті „Кієвській Телеграфъ“ (1875) і у львівській москвофільській студентській газеті „Другъ“ (1875—76), котра помалу стала в моєму смислі українофільскою.

Всі ті статі мої надбали мені дуже багато ворогів у Галичан обох партій, — тай самі російські українофіли не зовсім були довольні моїми ідеалами і планом своєобразного „обрусенія“ Галичанъ, — та все таки мені повелося переконати їх устроїти російську б.ббліотеку у Відні (при товаристві „Січ“), післати чимало російських книжок у Львів (де вони по більшій часті дісталися товариству „Просвіта“). Потім, коли мене віддалили від професорства і коли студенти кієвські предложили мені прощальний банкет, я попросив їх ужити краще гроші на

покупку книжок про Росію (з Україною) для бібліотеки студентського товариства „Союз“ у Чернівцях (на Буковині). Сміливо можу сказати, що ні один московський славянофіл не розширив ув Австрії тільки „московских“ (російських) книжок, як я, „український сепаратист“. Я міг уважати свій план удавшимся, коли в 1876 р. два студентські товариства у Львові, українофільське „Дружній Лихварь“, і москвофільське „Академическій Кружокъ“, рішили з'єдинитися, і коли москвофільський, — власне рутенський, — „Другъ“ напечатавши, по моїй указці, кілька статей на чистій московській мові (що мусіло було між инчим, показати, що мова галицьких „общеруссів“ зовсім не похожа на настоящу „московску“, російську мову), в той же час признав, що передві писання галицьких псевдо-общеруссів — погана макаронічна мішанина, і заявив, що основою живої літератури в Галичині може бути тільки — народна мова, т. є. українська. Вкупі с тим „Другъ“ показував бажане студіювати народне жите, особливо економічне, котре зовсім занедбували передущі галицькі партії, що бачили усю причину бідности народу „в пьянстві і лѣнивстві“. Из редакторів „Друга“ вийшли потім перші галицькі соціалісти, — котрі в усякім разі перші підняли в Га-

личині економічні справи, а також справу про з'єдинення демократії рускої і польської.

Та я забігаю уже вперед. Вертаюсь до 1873 р. В початку того року, ще в Італії я отримав із Цюриха літографовану програму „Вперед“, а літом, по дорозі у Росію прожив місяця 1¹/₂, у Цюриху, де найшов не мало своїх кїєвських знайомих, бувших студентів, більше або менше звязаних з редакцією „Вперед“. Цюрихські Росіяне розділялися тоді на бакуністів, або анархістів, що держалися програми Alliance socialiste, і на лаврістів, котрих ідеї були схожі на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів. Мені здавалося, що обі програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам найперше треба добиватись політичної волі. Само собою розуміється, що мої ідеї найдено було в Цюриху відсталими і навіть кїєвські знакомі запевняли мене, що в Росії, за той час як мене не було (2¹/₂ року!) всїла повстати робітницька партія як європейські. Інчі говорили, що все мужицтво, від голодних тоді самарців, готово до повстання. Впрочім один кїєвлянин, дуже близький до редакції „Вперед“, раз признався мені в дружній розмові, що таки переконаний, що „перша справа у Росії буде справа — конституції, а

що те, про що ми тут говоримо в Цюриху, при нас і останеся". На мій запит, чому ж він того не каже на зборах у Лаврова і чому во „Впередъ“ говориться инче? — він мені відповів, що коли те сказати, то вся молодіж відпаде від „Впереда“, ніхто не захоче ні писати в нім, ні перевозити єго, — а з „лібералів“ партії дійства тепер не зложил.

Розумієся, що мені усе те не подобалось, рівно як і відносини „Впереда“ до української справи (розібрані мною в Ист. П. и Великор. демокр.). Тай у загалі я переконався, що всі любезности впередців до мене пояснюються надією, що, при моїй, ще тоді не підорваній популярности в Галичині, я можу допомогти їм у перевозці їх видань у Росію. Сю перевозку я й постарався їм улекшити, — а в дальші відносини рішив не пускатись, а вести свою працю самостійно.

Я дуже хотів остатись у Відні і почати своє виданє на російській і українській мовах. Та, приїхавши у Відень, застав молодих Галичан хоть і поступившими після 1871 р., та все таки ще мало європейцями, і рішив їхати у Росію, тим більше що треба ж було взятися за виданє Истор. пісень укр. народу і окрім того в загалі оглянутись у Росії. Дорогою я

побачив Галичину і тамошніх українофілів. Я з ними не зійшовся, бо вони тоді були під впливом свящ. Качали, котрий, по реакції протів старих рутенців, так довго служивших партії австро-німецьких централістів, пристав до партії магнатско-клерикальних федералістів, як кв. Юр. Чарторійський. Я находив той союз зовсім чудним для поклонників Шевченка, — і першим моім ділом після приїзду зі Львова у Київ була редакція декларації (котру підписало 45 кієвських Українців) протів брошури Качали „Политика Русинѡвъ“ і протів обох галицьких партій. Декларація наша казала, що основою нашої політики можуть бути тільки: в культурі — раціоналізм у політиці — федералізм, у соціальних справах — демократізм.

У Києві я застав чималий рух Українців. Старші (по більшій частині учителі гімназії) чинили зерно нововідкритого Югозап. Отд. Геогр. Общества, — молоді, студенти, збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки. Та не подобалось мені у кієвських українофілів чимало чого: Вперше, уступчивість офіційальному світу і залицяне до консервативних кругів, — а в молодіжі навіть ворожня до „радикалів“, як тоді звали соціалістів; за тим — велика відсталість від ев-

ропейских ідей наукових і політичних, і претензія рішати усі справи самим національним духом, як у московских славянофілів. На мое диво, студенти українського кружка, навіть більше спосібні й учені, — не знали чужих мов і через те, вважаючи себе самостійними від „московської“ цивілізації, дійсно не могли стати вище неї, а ставали навіть низче російських радикалів, що те ж неспосібні були черпати ідеї прямо з Європи, та все таки читали Міля, Маркса, Лассаля і т. д. хоть у російських перекладах. Усе те мені здавалося тим більше ненормальним, що, по моему, найбільша частина національних відзнак України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII ст. була більше звязана із Західною Європою і хоть із задержками (дякуючи Татарам) та все таки йшла у купі з Зах. Європою в суспільному і культурному прогресі. Пробуток у Європі до решти переконав мене, що власне європеїзм, — або космополітизм, котрий не відкидає частних національних варьяцій загальних ідей і форм, — і є найкраща основа для українських автономних змагань, — і що тепер усяка наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті.

Остатню думку я проводив у своїх уні-

верситетських лекціях, у рефератах і дебатах географічного товариства, у статях і розмовах із молодіжю, — запевне, в кожній сфері відповідним способом. У лекціях і рефератах я натискав на порівнявчий метод. У університеті я читав курс древньої історії, котрий почав оглядом історіографії, потім перейшов до первісної культури і далі до Древнього Востока (відставка застала мене на Ассирії). В географічному товаристві я читав реферати про точки стичности між народними піснями українськими і західно-європейськими. (Одна з моїх праць: Отголосокъ рыцарской поэціи въ малорусскихъ народныхъ пѣсняхъ напечатана у II т. Записокъ Югозад. Отд. Р. Геогр. Общ., друга — велика, резюме котрої я представив на кієвському археологічному конгресі 1874 р. — Пѣсни и сказанія о кровосмѣшеніи (Един у слав. нар. словесности і казка про розлучених братів і сестер) доси не могли найти собі видавця у Росії). Порівнявчий коментарій я вніс і в Историч. Пѣсни Малор. Народа, перший том котрих я видав, укупі з проф. Антоновичем до Археол. Конгресу 1874 р. В політичну агітацію в Кієві я зразу вмішувався мало, будучи зайнятий ученою працею і справами галицькими. При зустрічах із молодіжю

„радикального“ і українського напрямку, я за-
сідги говорив, що не розумію їх розділу, бо,
по обставинам України, „тут плохий той укра-
інофіл, що не став радикалом, і плохий той ра-
дикал, що не став Українцем“.

Мало по малу обставини таки втягли мене
в політику, і найнеприємнішого для мене ха-
рактеру. Я вже сказав, що попечитель відложив
потверджене мене штатним доцентом до мого
повороту из за границі. Я приїхав до 1 Сент.
1873 р. і застав у Києві самого міністра, гр.
Толстого, котрий пробув у ківськїм окрузі коло
двох місяців, ревідуючи єго. Увесь той час по-
печитель не потверджав мене, боючись, коли б
я на вступній лекції або на приємі не зробив
чого небудь немилого гр. Толстому. Нарешті
гр. Толстой відїхав, і я був потверджений.
Та вкінці пробутку гр. Толстого єго прихиль-
ники устроїли єму демонстрацію: обід с про-
мовами, — котрі були напечатані у „Кієвля-
нинѣ“ з долатком похвальних слів від редак-
тора, Шульгина. тим чуднішим, що тойже
Шульгин кілька років тому, коли газета єго
залежала від генерал-губернатора (ген. Безака),
а не від міністерства народної просвіти, часто
виєтунав протів шкільної політики гр. Толсто-

го*). На сему діло не стало: Моск. Вѣдомости написали статю по поводу кїевского обїду, в котрій згадували про те, як протїв гр. Толстого буцїм то штучно піднімалася (ворогами Росїї) агїтація у суспільности, та як тепер суспільність починає цїнити систему гр. Толстого: доказ — обїд, даний у Кїєві „матери городѣвъ русскихъ, откуда дважды пошло въ Россїю просвѣщенїе“.

Така ошука, обидна для Кїєва, мене дуже обурила, — і я написав замітку, в котрій показував, що Моск. Вѣд. невірнo представили смисл кїєвских промов гр. Толстому. Так даремне було би брати одного з бесїдників, ректора Бунге за поклонника классїцизму, коли він у свій час писав статі в користь реально-го образования. Із усіх бесїдників тїлько тайний совїтник Юзєфович (їще в 1847 р. зрадивший Костомарова й инчих) прямо вихваляв гр. Толстого за те, що буцїм то той спас школи від упадку, та тойже самий Юзєфович на банкеті

*) Полїтика та, в загалї реакційно-аристократична, в частности визначалася змаганем задержати зріст елементарних народних шкіл, так що міністерство народної просвіти вкінці 60-тих років за кілька літ напр. не хотїло навіть видати тих 170—180.000 р., котрі ген. губ. Безак ассїгнував ему на народні школи в югозап. краю зо спеціальних засобів краю. Факт той, опублікований нарешті у „Кїєвлянинѣ“ піддав було гр. Толстого іронічним увагам у печатї і навіть в офіціальних кругах.

Пирогова боронив школу того часу від докорів в упадку і доказував вищість тої школи над передущою. Моя замітка, поміщена у 12 н-рі „Вѣстника Европы“, звісно, викликала протів мене гнів реакційних кружків Кієва і редактора „Кієвлянина“. Прямо напасти на мене особисто зразу онималися, і через те стали нападати на Кієвське географічне товариство, котрого я був діяльним членом. Се товариство стали називати українофільським кагалом, котрий, під прапором науки, проводить політичний сепаратизм. Нападки (у Кієвлянинѣ, Голосѣ, Русск. Вѣстникѣ) стали сильніші, коли почались у Росії масові арести соціалістів. Се случилось як раз тоді, коли в Кієві відбувався археологічний конгрес, на котрім український кружок грав видну ролю. Як тільки рознеслася чутка про арести, — зараз же появилася у „Кієвлянинѣ“ стаття приїхавшого на конгрес редактора галицької газети „Слово“, органу старої партії (Площанського), в котрій я представлений був шкідливим для руско-славянської єдності, польсько-революційним агентом. Зараз після того „Кієвлянинѣ“ найбезсовістішим способом перебрехав мої реферати на конгресі, приписуючи мені думку, що між українською і великорускою народною словесністю не може бути нічого

спільного, бо Українці — арійці, а Великорус — туранці.*) Кієвські бріхні на мене перелякали перербурзьку цензуру, так що вона вирізала из Вѣстника Европы (Сент. — Окт. 1875**) велику статтю мою: „Десять лѣтъ украинской беллетристики“, — в котрій я старався показати, що український рух сильний не тоді, коли він ганяється за поверховним націоналізмом і мріями про державну самостійність, а тоді коли він має в виду загальнолюдські інтереси демосу. Після того я всиїв далеко ясніше провести ту ж думку в статях Новокельтское и провансальское движение во Франціи (В. Е 1875, Авг. і Сент.) Друга стаття моя (і моєї жінки) Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ обученіи, поміщена у В. Е. в Авг. книжці 1875 р. встигла проскочити раніше кієвських доносів і стала була викликати толки у педагогічному

*) На скільки се безсовісна бріхня на мене, перш усього як ученого, може бачити усякий, хто прочитає мої праці: Истор. П. М. Н., Къ вопросу о слѣдахъ великорускаго эпоса въ Малороссіи, Малор. Нар. Преданія и рассказы і инчі. Що до теорії про туранізм Великорусів, то тесрія ся, пущена Поляком Духінским, була мною опрокидана навіть у Західній Европі, в статі Il movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia, напечатаній у Rivista Europea 1873 р.

**) Тут очевидно якась помилка в році чи місяцях; може повинно бути: 1874 р. М. П.

світі, та після доносів ті толки мусіли замовкнути.

Помалу мені стали даватися в знаки і адміністративні кігті Мене покликав попечитель і заявив, що міністер не довольний мною, бо я буцім то заявив на вступній лекції, що буду читати історію в соціалістичному напрямку. Оказалося, що д. міністер, або той доносчик, що доніс ему про мою лекцію (кажуть — професор Х.) узяв слово соціологія за соціалізм*). Після того мені не позволено читати лекції — про первісну культуру. Нарешті в маю 1875 р., вкінці семестра, попечитель звістив мені бажанє міністра, щоби я оставив кієвський університет. Я запитав про причину. Попечитель сказав мені, що я в заграничних виданнях проповідую „отдѣленіе Малороссіи отъ Россіи и присоединеніе ея къ Польшѣ“. Я від душі розсміявся і обіцяв представити попечителю польські рецензії на мої заграничні публікації (Промовленіє руське і Література російська і пр.) рецензії, в котрих мене прямо називали московским агентом. Подати в відставку і тим признати завини, абсурдні і несправедливі, я

*) У відповідь на донос я післав свою лекцію в Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія, де вона напечатана п. з. „Положеніе и задачи науки древней исторіи“.

не схотів, завважавши, що міністер, як усякий начальник, у Росії, може увільнити мене без просьби, по 3-му пункту, як кажуть у Росії.

Після того я поїхав на вакації в Галичину, Буковину і Венгрію, при чому повіз із собою невеличку суму грошей, зібрану приятелями, на поміч герцеговинцям, що тоді тільки почали своє знамените повстанє. Се, я певний, була перша підмога для герцеговинців, із Росії. В часі поїздки моєї по Галичині я був на русинській мітинзі в Галичі, запевне, тільки як глядач, — та тамошні „москвофіли“ післали у Київ проф. Гогоцькому телеграму, будім то я проголосив відділенє України від Росії і спілку єї с Польщею. Телеграма ся була передана в міністерство. Між тим міністер гр. Толстой получив від кїєвського попечителя мою відповідь на пропозиції подати в одставку, доложив про мене цареві, представивши мене, запевне, сепаратистом. Царь распорядив: на-ново запропонувати мені подати просьбу про відставку із кїєвського університету і за тим не приймати мене в южні університети (харьківський і одеський), та не закривати мені університети північні, великорускі. В купі с тим царь назначив комісію (із міністра народної просвіти гр. Толстого, міністра внутр. справ Тімашова, шефа жандармів Потапова і тайного совітника

Юзефовича) для розсліду українського руху і прийняття способів протів него. Про назначене такої комісії царь сам звістив у Кієві в початку сентября 1875 р.

Хоть приказ царя про мене получено було в Кієві ще в початку августа, та рішили не звіщати єго мені, поки царь не відійде. Як тільки се сталося, 7 сентября 1875 р., попечитель на-ново запропонував мені подати в відставку. Я на-ново не схотів, — і був увільнений по 3—му пункту, що рівноосильно прогнанню від усіх видів державної служби. Від назначеної царем комісії можна було ждати нових репрессалій протів української літератури, і через те треба було узятись за способи продовжати єї за границею. Я став приготовлятись до вийїзду в Австрію і оставався тільки, щоби скінчити початі праці: 1) Малорусскія народныя преданія и рассказы, — 2) Повісті О. Федьковича (із Буковини) з перенім словом про галицько-руське письменство, 3) Про українських козаків, татар та турків. Остатне — популярна брошурка по поводу герцеговінського повстаня, що мала ціль звязати агітацію по восточній справі з національними українськими традиціями. Кієвскі ж і одесскі українці того часу сильно інтересувалися сербським повстанєм, як по своїм славянським сімпатіям, так і через те, що ждали, що

се повстане матиме такуж вагу, яку мало грецьке повстанє у 20-тих роках, а іменно розірве Dreikaiserbund (аналогія з легітимістичним Свящ Союзом) і підніме політичну агітацію на Восточі Європи і в Росії (В цензурній формі я виразив сю думку в замітці у Київск. Телеграфъ при першій же звістці про початок герцеговинского повстання, котру передав мені приятель-українець, що жив тоді у Празі для печатання повного збору творів Шевченка). Київські і одеські українці ще з осені 1875 (довго до Черняєва) зложили комітети для відправки у Герцеговину добровольців. В Одесі, впрочім, участвовали і „радикали“ (Желябов), котрі там більше зближалися з українцями.

В початку 1876 р. я пішов до київського генерал-губернатора, кн. Дондукова-Корсакова, просити пашпорту за границю, думаючи, як єго не дасть, йїхати без пашпорту. Від кн. Д. Корсакова я дізнався, що пашпорту він мені дати не може, бо в осені 1875 р. він получив від шефа жандармів, по приказу царя із Лівадії, розпорядок узяти мене підсамий строгий догляд поліції с тим, що він, Д. Корсаков, має право в усякий час вислати мене в яке вгодно місце в далеких губерніях. Кн. Д. Корсаков, впрочім заявив мені, що він нічого не має протів мене і через те пішле в Петербург депе-

шу, щоб дозволено мені видати паспорт. Через три дні дозвіл був отриманий, і я виїхав через Галичину і Венгрію у Відень, де став приготуватись до видання української збірки „Громада“ (Die Gemeinde).

Між тим комісія по українській справі зібралася і в маю 1876 р. постановила: заборонити українські видання, спектаклі й концерти, закрити київський відділ Геогр. Общества (котрий саме перед тим отримав дві срібні медалі від головного петерб. Общества і подяку імператора за зроблене одноденної переписі в Києві і в 2½ р. напечатав чотири томи матеріалів) заборонити жити в українських губерніях і в столицях Драгоманову і Чубинському (остатній зробив, по порученню петерб. Геогр. Общества статист-етнографічну експедицію в юго-західний край, зібрав матеріалів на 7 огромних томів, виданих петерб. Геогр. Общ. і особливо заходився коло основи геогр. общества у Києві, котрого і був віцепредседателем. Опроче, за вставою кн. Д. Корсакова, Чубинському було дозволено остатись на ½ року в Києві і потім він поступив на службу в Петербурзі). Таким способом я посередно був осуджений на еміграцію. В той же час австрійський уряд став конфіскувати українські брошури соціально-демократичного змісту, — і через те я рішив перенести видане „Громади“ в Женеву, куди й переселився в осени 1876 р.

Тут я видав від тоді 5 томів „Громади“ і кілька популярних брошур на українській мові, не рахуючи беллетристики і монографій різних авторів, а також кількох брошур на російській мові; окрім того дві книжки „Громади“ видано було в 1881 р. мною вкупі з С. Подолінским і галичанином М. Павликом; та дві монографії по українській народній словесности (Нові укр. пісні про громадські справи і Політичні пісні укр. народу) видані мною осібно. Окрім того я написав кілька статей про Україну і її політично-соціальні справи у *le Travailleur*, у *Revue Socialiste* і брошуру *La littérature ukrainienne proscrite par le gouvernement russe* (1878), котру потім я переробив по італіянському для *Rivista Minima* 1881 р. у значно більшому виді п. з. *La letteratura di una nazione plebea*.

План літературно-політичної роботи я собі поставив такий: 1) перш усього дати, як найбільше матеріалу для студій України і її народу, его культурних починків і змагань до волі й рівности, 2) як тим матеріалом, так і викладом західно-європейських ліберальних і соціально-демократичних ідей, помагати організації в українських землях у Росії й Австрії політичних кружків, котрі би взялися за визвіл народу культурний, політичний і соціальний.

Будучи соціалістом по своїм ідеалам*), я переконаний, що здійснене того ідеалу можливе тільки в звільній поступовості і при високім розвитку мас, а через те і досяжимо більше духовою пропагандою, ніж кровавими повстаннями. Так як Україна, — моя батьківщина розділена на дві частини: Австрійську і Російську, і так як у першій існує певна політична воля, котрої в Росії нема, то, по моєму, діяльність соціалістів у кожній частині повинна бути різна: в Австрії можна братись за організацію властиво соціалістичної партії з робітників і селян русинів, — в союзі с поляками і жидами, — в Росії ж треба перш усього добитись політичної волі, соціалістичні ж ідеї можуть бути поки що ширені в Росії тільки науково-літературним способом. Добути ж політичну волю в Росії українська нація, на мою думку, може не дорогою сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями і країнами Росії, дорогою федералізму.

*) Додам: соціалістом західно європейської школи, та не російським нігілістом, — назва, котрою, я, зустрічаючи її в газетах, у прикладі до мене, обижаюсь сильно. Я виложив у IV т. „Громади“, в статі „Шевченко, українофіли и соціалізм“ свій погляд на антикультурний елемент і націоналістичне самоосліплене у російських революціонерів і народників школи Бакуніна і Лаврова, що воєхвищалися Ст. Разінім і Пугачовим, великоруським розколом і т. п.

Відповідно сим переконанням я поклав собі ось який розділ літературної праці.*)

1) Писати по українському все, що безпосередно відноситься до України і розширення в ній соціалістичних ідей.

2) Писати по російському різні речі політично-ліберального і федерального характеру, слідячи за всіма подіями, що волнують публіку в Росії.*)

Перший цілі служить у мене переважно „Громада“, — другій — брошури і статі в російських журналах, — а тепер особливо газета „Вольное Слово“.

Сербо-болгарський рух і потім війна с Турцією давали мені, запевне, наручний повід для

*) Так як в газетах російських, австрійських і пруских по поводу різних процесів не раз говорилося про мене, як про шефа або члена різних революційних комітетів у Женеві і про моїх агентів, то нелишнім вважаю додати, що вийшовши з Росії за границю для літературної праці, я поклав собі правилом ні в яких практичних заговорах не участвувати і обмежитись одною літературною діяльністю. Для заговорів і практичної агітації я не чую в собі спосібностей, а окрім того думаю, що еміграція не дає для того ані наручности, ані — права!

*) Запевне, я при случаю стараюсь писати й на інших мовах, коли бачу змогу розширити тим свої ідеї. Так, окрім різних брошур і статей, я з радістю сотрудуничав у Реклю при зложеню ним очерку Европейської Росії, бо тут я мав нагоду познакомити европейську публіку з Україною і допомогти виложити географію усеї Росії з федерального погляду.

проводу ліберально-федеральних ідей на російській мові. Я поспробував викладати їх у Росії і післав из Женеви, в кінці 1876 р. у петербургську газету „Молва“ статтю „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“, у котрій пробував висказати, що тільки свободна Росія може увільнити балканських славян. Та газета була за мою статтю заборонена на 8 місяців*), — і тоді я став проводити свою думку в брошурах, видаваних у Женеві: „Турки внутренніе и внѣшніе“ (1876**), Внутреннее рабство и война за освобождение (1877), До чего довоевались? (1878). У другій из тих брошур я виложив мінімум політичних реформ у Росії, котрий повторив і в брошурі „До чего довоевались?“ написаній переважно для офіцерів армії.

Мої політичні брошури спершу визивали невдоволене російських соціалістів революціонерів, та брошура „До чего довоевались?“ була нарешті перепечатана петербурскою тайною

*) Очевидно, помилка, замість : на 6. — М. П.

**) В виді листу до видавця „Нового Времени“, А. Суворина, с котрим я колись працював у ліберальних СПет. Вѣдом. Корша і котрий у 1876 р. запрошував мене вести в „Новомъ Времени“ відділ заграничної політики на дуже вигідних матеріяльно умовах. Пропозиції тої я не прийняв, — а за тим „Новое Время“ стало заціпати мене і напало на мене за статтю в „Молвѣ“.

друкарнею і принята за границею, як прокламація „Исполнительнаго Комитета русской социально-революционной партіи“, — а я сам зачислений був газетними репортерами в російські нігілісти і терорісти, тоді саме, як мій критик „русскій соц. революціонеръ-народникъ“ Як. Стефанович поражає мене в „Общинѣ“, як „конституціоналіста“ і противника рус. соц. революціонерів.

Я дійсно поступенно чим раз більше ставав противником російських революціонерів. Окрім їх великорусского централізму, антикультурних тенденцій, народнических ілюзій, маккавіалізму способів (як фальшивих маніфестів Я. Стефановича и инч), аттентатів на кражі банків, кас державних і почт из убійством сторожів) мене розділяло з ними і поставлене політичних убійств, чи як вони казали „террора“, в принцип революційної боротьби, тоді як я дививсь на той терор тільки як на натуральний, хоть і патологічний наслідок террора самого уряду. Протів усього того я повставав у брошурах починаючи з Листка Громади в 1878 р., у котрому я розібрав першу терорістичну прокламацію „Смерть за смерть“, — потім у брошурі „Терроризмъ и Свобода“ (1880), *Le tyrannicide en Russie et l'ac-*

tion de l'Europe Occidentale. Опроче остатним часом самі терористи російські і їх адвокати прибули до мого погляду (промови Желябова і Суханова в їх процесах, книги Степняка *La Russia Sotterranea*, стаття Крапоткина в *Fortnightly Review* і инч.). По деяким признакам і листам, що я маю від деяких російських революціонерів, по статі одного з них у „Вольномъ Словѣ“ (нр. 52—53: Пропаганда и заговоръ въ арміи) я бачу, що многі з них починають подаватися на мій бік і в справі про федералізм. Опроче, я певний, що мені прийдеся зломити ще не одну спису з російським яacobінством, як і з російським царізмом.

Скажу нарешті: мені за все мое життя приходить ся полемізувати з многими — з ріжними партіями, одночасно. Не проходить майже тижня, щоби я не зустрічався з виміреною протів мене статьею, із табору національного: московского, польского, німецкого, — консервативного як і революційного; мені дістає ся навіть від українофілів (особливо галицких*). Ніщо так не противно мені, як полеміка. Після написання кожної полемічної статі я кілька днів чуюся хорим.

*) Вони мене називали передше „обрусителемъ“, а потім навіть агентом російського правительства, котрий післаний за границю, щоби скомпромітувати українську справу соціалізмом.

Перед тим як ити в полеміку з яким-небудь кружком і навіть особою, я майже завше спробував усякі способи мирної згоди і брався за печатню полеміку тільки тоді, коли бачив, що згода не можлива і особливо, коли натикався на *mouvaise foi**) і нещирість мого противника. Веду я полеміку тільки доти, доки се видаєся мені потрібним для виясненя думки противника і моєї. Після того я умовкаю і терплю без відповіді усе, особливо особисті на мене нападки. А треба сказати, що в своїй довголітній полеміці з ріжними таборами я ні разу не зустрітвся з противником у-повні добросовістним, т. є. таким, котрий би виложив вірно мої думки, та потім і опрокидавби їх своїми аргументами. Ні, — мені доля посидала усе таких противників, котрі починали с того, що перекручували самим безцеремонним способом мої думки, а кінчили бріхнями на мою особу. Мені се двічі сумно, бо я бажавби сам чому небудь навчитися у моїх противників, та я втішаю себе тим, що, значить, справа, котрій я служу, права, коли против неї не найшовся за стільки років добросовістний противник.

Женева, 22 Марта 1883.

*) Лиху віру.

Доповнене до Автобіографічної замітки.

Мені не багато остаєся додати про те, що робив я після написання повищої замітки, — котру проф. Тун зрезюмував у своїй книзі „Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland“ — опроче з деякими помилками.

В маю 1883 р. перестало існувати вида-
нє газети „Вольное Слово“, основаної в августі
1881 р. товариством „Земскій Союзъ“ для про-
паганди принципів ліберально-політичної рефор-
ми і адміністративної децентралізації у Росії.
Я діяльно учавствував у сій газеті, помістивши
в ній чимало статей, із котрих найбільша:
„Историческая Польша и Великорус-
ская демократія“ вийшла і осібною кнй-
гою (1882,). В ній я оглянув історично і
критично революційні рухи у Росії з 60-х ро-
ків у звязку с польською і українською справою
і в загалі справою політичної волі і децентра-
лізації в Росії і закінчив єї програмою політич-

ної і адміністративної реформи Росії на принципах автономії земських одиниць громад, повітів, губерній або країн. У рамках сеї автономії я клав і розвязку національних справ у Росії, висказуючись таким способом протів усяких сепаратизмів і навіть націоналізмів на австро-венгерський лад за таку розвязку національної справи, яка напр. існує у Швейцарії (де ні вся країна ні навіть кантони зовсім не розділені по расовому принципу) і яка виробляється у Белгії (між фламандцями і валлонами). Статя моя печаталась у „В. Словѣ“ в 1881 р, тоді, як у „Земскому Союзѣ“ вироблялася своя програма реформи у Росії, — і вийшло, що наші програми зійшлися въ основах. У кінці 1882 р. мені було запропоновано спеціальним делегатом З. Союза узяти на себе редакцію „В. Слова“. Я згодився і старався зробити з газети, первісно основаної с цілю дати змогу ріжним опозиційним і революційним елементам у Росії висказати свобідно свої думки, — прямо орган агітації в користь політичної волі з землею самоуправою; при тому я давав у газеті чимало місця соціальній справі, маючи в виду показати російській публиці, як соціалістичній, так і більше консервативній, усі відтинки в постановці соціальної справи в З. Ев-

роні і Америці, щоби таким способом відвертати єї від сумарних присудів усякого роду по тій справі. (Більше про Земский Союз і „В. Слово“ я говорю в статі своїй „Земській либерализмъ въ Россіи 1858—1883“, що тепер печатається в 1 нрі газети „Свободная Россія“). Та в маю 1883 „Вольное Слово“ перестало істнувати через розпадок „Земского Союза“ під впливом розчарованя тих єго членів, котрі рахували на змогу добитися скликаня Земского Собору до часу коронації Александра III і нудились довгочасною агітацією в товаристві, від котрої я тільки й ждав користного результату.

В 1883 р. літом мені було достарчено із Росії кілька політико-соціальних програм, зложених у різних українских кружках, що були в зносінах з активними російськими революціонерами. Ті програми визначались від програм сих остатних, прийнятих більше або меньше якобінским централізмом (Народной Воли 1881 — 1882 рр., „Календарь Народной Воли“ на 1883 р., де різко присуджалось „В. Слово“, виставляєме як орган ворожий російському революційному рухові і навіть Ігнатъевский) і зближались з моїми ідеями в пункті федералізму. В кінці іюня прибув у Женеву делегат двох

із тих кружків с цілю виробити вкупі зо мною програму для основаня політичного товариства „Вольный Союзъ“, котре мало б ціль агітувати в тім дусі переважно на Україні, та не спускаючи з очей і всеї Росії. З довгих розмов с тим делегатом, а також і з инчим, що належав до „народовольческої“ організації, та діяв на Юзі, мав українські сімпатії і готов був пристати до „В. Союза“, — я побачив, що межі мною і тими делегатами повної згоди нема: Вони не бажали, по моєму, в такій степені, як я, з'осередження діяльности „В. Союза“ на Україні, а надто швидко хотіли розкинути єго працю на всю Росію; в тойже час вони вважали непотрібним скомплікованєм діла мою увагу до Австрійської Русі, а ще більше до політики західно-славянської; окрім того вони вважали потрібними навіть у ту мінуту солідарні відносини с кружками російських революціонерів (народовольців), котрих я вважав морально уже віджившими, а також небезпечними по їх перепутанности з agents provocateurs (незабаром вийшовша подвійна роль Дегаєва, агента поліції і „Народной Воли“ одночасно, вповні потвердила мої побоювання). Нарешті і мої співрозмовники нудилися довгочасною підготовляючою діяльністю для постановки справи про політич-

ну реформу Росії згідно з нашими ідеями, а хотіли найбільше як найшвидче заманіфестувати себе яким небудь голосним slučajем, в роді „народовольческих“ підприємств, та тільки с федерально-українською окраскою.

По всему тому виробка програми йшла доволі помалу, — та нарешті під кінець августа програма була кінчена, суть її була напечатана і відвезена делегатом у Росію. Та тут поліція уже вислідила головних „вільноспільників“ (між инчим і по звязкам їх з „народовольцями“) — і предполагаєме політичне товариство умерло в самім початку. Впрочім наші політичні приятелі побажали, щоби я все таки випустив печатно програму „Вільної Спільки“, — що я і зробив, бо не тратив надії, що ідеї її найдуть собі, хоть поступенно, співчуте в різних суспільних елементах у Росії, особливо на Юзі й Востоці. Я тільки вважав тепер не відповідною цілі форму моєї книжки, — що відповідала уставу політичного товариства, — та перемінати її було вже пізно. Та як мало я рахував на безпосередне одобрінє моєї книжки, видно с того, що я скінчив її словами Ренана : *Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est, à*

certaines heures, de savoir se resigner à être démodé.¹⁾

І дійсно, — після 1883 р. я став démodé навіть у більшій частини своїх передущих приятелів. У т. назв. руских революціонерів я полічив репутацію завзятого ворога; в той же час, під впливом урядового натиску і розчарувань, притихла в Росії і ліберальна агітація і в т. зв. лібералів я став уважатись чоловіком наївним і при тому небезпечним, через радикальний і навіть „революційний“ характер мого лібералізму. Реакційний напрям і огида до мене проникли і в українські кружки. Навіть те, що я маю підставу вважати хоч по часті за результат агітації, в котрій я учасував, а власне деякий цензурний попуск у Росії українському слову з 1881-1882 р. (тоді гр. Ігнат'єв навіть допустив було в Росію галицько-українофільську газету „Дѣло“), — поверталось протів неї, бо в українофільських кружках явилась ідея, що тепер не треба роздражнювати уряд протів української літератури у Росії заграничними радикальними і в загалі політичними публікаціями. В кружках тих появилася навіть свідомо реакція усякій політичній постановці української справи і бажане показувати єї тільки як діло культурне. Така постановка

¹⁾ Для того, щоби мати слухність у будущині — треба, в певні хвилини, вміти зважитися стати немодним.

справи була ні раз не гірша того, як перед тим російські революціонери - народники думали зробити соціальну революцію без політики і навіть без науки, тим більше що і українофільські „культурники“ хотіли працювати для української культури, бокуючи не тільки від „політики“, але й новоевропейської культури, бо напр. доказували konieczність притягнути на свій бік — духовенство православної церкви!

При такому напрямку в українських кружках, там не подобалися не тільки мої політичні публікації, але й видане мною поеми Шевченка „Марія“. Я напечатав її в 1882 р. особною брошуркою в оригіналі та латинськими буквами, переважно для тих Українців у Галичині та по часті і в Росії, що не знають т. назв. кирилової азбуки і полишаються зовсім без українського читання з боку патріотів Русинів, котрі вважають Русинами тільки православних та уніатів, — а потім видав на ново у велико-руському перекладі в 1885 р. В пояснюючих увагах до тої поеми, в котрій Шевченко обробив в своєобразній раціоналістичній формі євангельську легенду, — я поспробував популярно викласти результати світської історико-літературної критики „Нового Завіту“ і палестинської цивілізації. Поряд з тим антиполітичним консерватизмом піднялися в українофільських кружках тенденції, як не сепаратистичні, — котрі ви-

магали певної сміливості, — то націоналістично-партікулярістичні: антагонізм протів усього великоруського, в тім числі і протів російського радикалізму, — що проривалися в анонімних дописах у галицькі видання фразами, в котрих можна було добачити свого роду „політику“, та австро-полонофільську. І ту Ягеллонсько-австрійську політику один із найбільших представителів московського славянофільства у Росії, проф. Вл. Ламанський — приписував мені між тим як власне тоді в галицьких виданнях усіх фракцій, в тім числі й українофільських, змоглися нападки на мене і мої ідеї! Остатнє пояснюється тим, що тоді в галицько-руських кругах рішучо переміг напрямок консервативно-клерикальний (Подробиці і пояснення того див. у моєму листку „Наканунъ новыхъ смутъ. Женева, 1886) На той раз галицькі нападки на мене шли вкупі з заявами, що-ді „Др ов тепер утратив усяке співчутє і в російській Україні“. Ті заяви основувались як на чутках про настрій українських кружків у Росії, так і на любезности впливових російських українофілів до галицьких консерваторів і клерикалів, котрі дійшли до того, що один український літератор помістив навіть у Вѣстникъ Европы панегирик новопоставленому станіславівському єпископу Пелешу, ультрамонтанину, котрого перед тим „Дѣло“ оголосило, іменно після єго ультрамонтанської промови в

соймі, представителем національної політики — всіх Русинів, т. є. не тільки в Австрії, але і в Росії.

Не маючи засобів на періодичне виданє і скучаючи повторівем одного й тогож, я рішився обмежитися категоричним протестом протів фальшованя моїх думок, а для протівдіяня реакції серед українофілів продовжати виданє Політичних пісень укр. народу, а також кінчити повне стереотипне виданє поезій Шевченка, котре задумав один мій приятель, працюючий у друкарні „Громади“ і до котрого я відносився трохи байдуже, бо вважав твори Шевченка з ідейного боку уже „пунктом пережитим“. Тепер же я переконався, що не тільки для галицьких, але й для російських українофілів, навіть для найченіщих из них, треба ще не мало духової праці, щоби дігнати навіть Шевченка.

Тим то я післав у теж виданє, де явилася стаття д. Ламанского про мій і інших українофілів Ягеллонско-австрійський сенаратизм („Извѣстія Славянскаго Общества“ у Петербурзі) лист, у котрому заявляв, покликуючись і на „Вольный Союзъ“, що мої змаганя в бажаню політичної реформи усеї Росії на основах волі і децентралізації і що ті змаганя є в гармонії з ідеями старих українофілів Кирилло-Методієвского братства (Костомарова, Шевченка і инш.) У 1885 р. я видав II випуск

„Політичних пісень українського народу“ XVIII-XIX ст. (пісні з остатніх часів автономії Гетьманства Малоросійського і Слобідської України в 1709-1765 рр.) і як недостача засобів не дозволила нам випустити видане поезій Шевченка до 25-их роковин його смерті (26 февр. 1886 р.) а між тим консервативно-клерикальні маніфестації галицьких українофілів не спинялися, — то я мусів був напечатати у львівській робітничій газеті „Prasa“ (1886 при 34) отвертій лист: „25-літні роковини смерті Шевченка а галицькі народовці“, перепечатаний і по польському в газеті „Kurjer Lwowski“, nr. 62. В тому листі я нагадував заяву 45 київських українофілів 1873 р. і вказуючи на обставини, в яких був український народ, заключав про невідповідність якого не будь консерватизму, а особливо клерикалізму, навіть його національним інтересам і про конечність перш усього повної лаїцизації української політики. Не забаром після того я оповістив публичну підписку на повне видане „Кобзаря“, підписку, про котру не схотіли допустити звістки в своїх газетах галицькі офіціальні поклонники Шевченка, котрі коло того часу взялися за видане Кобзаря, іще більше очищене від радикалізму, особливо релігійного, ніж допущене цензурою в Росії.

За всі такі заяви і видання я получив формальний виговор від бувших своїх українських

приятелів із Росії, котрі дійшли до того, що прямо назвали навіть моє видане „Політичних пісень укр. Народу“ і повної збірки поезій Шевченка для них ш ко д л и в и м и. Через такі відносини Українців до моїх видань, я доси не міг видати ні III вип. Політ. пісень укр. народу (що повинен був обіймати і найцікавіші пісні про кінець Запорожя в 1775 р.) ні поезій „українського батька“, Шевченка. Більше для апеляції до послідуячого часу, ніж для переконання моїх сучасних земляків і приятелів, я написав невеличку статтю (24 сторони) „На канунъ новыхъ смуть“, у котрій виложив свій погляд на стан політично-соціальних завдань у Росії і почасти на Україні з Галичиною при теперішньому стані Європи, — а сам поклав з'осередити свою особисту працю в час наступившого реакційного антракту в Росії і в Галичині, на скінченню деяких археологічних праць, що входили в мій замісл зложити очерк історії цивілізації на Україні. На мою превелику вгіху невеличкий кружок українців, що не одобрив реакційного настрою своїх товаришів, предложив мені коло того часу зложити історію української літератури в тому дусі, в якому написана мною стаття про Шевченка в IV т. „Громади“.

Пропозиція та впрочім мала на думці тільки найновішу літературу на українській мові в XIX

ст., та я запропонував розширити працю і зложити Історію укр. літератури в 3-х відділах:

1) Доля української мови у звязку з історією національної самосвідомости і суспільної діяльности з IX по XIX ст.

2) Устна (народна) словесність на Україні.

3) Письменство на українській народній мові з XVI по XIX в.

Із сих відділів другий вимагав упередньої спеціальної розробки, можна сказати зовсім на-ново, бо доси навіть найученіщі українські дослідачі народної словесности (напр. Костомаров) зовсім не прикладали до неї порівняючого методу і дивились на витвори єї, як на вповні саомобитний продукт місцевого національного ґрунту. Через те я мусів узятися за ряд монографічних праць переважно про казки, новелли, апологи, легенди й історичні перекази українські, в порівнаню з фольклором різних народів. Деякі с тих монографій я всів напечатати в різних виданнях, та бажаючи найти їім більше публіки в Росії, я мусів ховати своє авторство під ріжними псевдонімами. Шукатиж для себе публіки в Росії я вважав потрібним як через те що тільки тут я міг викликати увагу до деталів свого матеріалу, а за тим і бажане збирати єго і розробляти далі, а також через те, що я вважав конечним через приклад космополітичного порівняючого методу хоть до

одної частини культурного українського матеріалу противудіяти обмежено-націоналістичному настрою українофільських кружків, що розвився у них в зв'язку з загальною в Росії „самобытноческою“ реакцією. Деякі з тих своїх фольклористичних заміток, поміщених у парижській *Mélusine*, я вважав можливим підписати своїм іменем і нарешті став тутечатати (з 9 яру 1888) примітки до перекладу болгарських релігійних легенд, зробленого моєю дочкою, Лідією, котра тепер (9-ого января) повінчалася з тамошнім молодим ученим Іваном Пішмановим. До праці над болгарськими релігійними легендами я взявся через те, що вони разуче сходяться з українськими і через те богумильска Болгарія представляє міст для перекладу множества легенд із Востока в Європу, особливо в славянську, — так що дослід болгарських легенд робить конечну впередню працю для розуміння фольклору і на Україні.

Поки я працював коло фольклору, деякі особи і кружки в Галичині і в Росії прибились до політичних ідей, котрі я викладав кілька років назад, — і стали пропонувати мені сотрудництво в їх виданнях. Так у галицькій збірці „Ватра“ (1887) я напечатав замітку „Изъ исторіи вирши на Украинѣ“ з показом на вплив западных протестантських ідей на релігійну поезію укр. народу. В 1883 р. в

галицькій збірці „Товариш“, виданій університетскою молодіжю, я напечатав кілька заміток про неучтво і сервілізм у галицькій пресі під загальним заголовком Сміх і горе, а також критичну статтю на одну етнографічну брошуру про Великорусів і Білорусів, у котрій автор-українофіл сумарним способом показує Великорусів народом диким і не-християнским. у порівнянню з гуманно-християнскою расою Українців. Редакція „Товариша“ назвала мою статтю „Науковий метод в етнографії“. Я вважаю сю назву трохи претензійною, хоть я й поклав у статі тій деякі загальні питання, напр про різницю між національними особливостями рисів дійсно расових, більше або менше сталих, від історичних, перемінюючихся с часом. Окрім наукових цілів, стаття моя мала ціль політичну: противудійство тенденційно - пессімістичному показу Великорусів і піднові теорії Духінського, котру офіціальні галицькі українофіли стали з якогось часу ширити в своїй популярній літературі, думаючи тим служити інтересам української національності. Мені було приємно побачити що й один із українофільських журналів у Галичині, „Зоря“ відозвався прихильно про мою статтю.

Літом 1888 р., доволі нежданно для себе я получив від одного з українофілів, с котрими я найбільше розходився в понятях, пропозицію

„стати на переді“ обновлюваного ним видання львівської „Правди“, і перш усього написати для неї програмову статтю. Я відповів заявою про чималу нашу незгоду і пропозицією написати свою програму с тим, щоби редакція помістила свої уваги на неї. Та він настоював на своїй просьбі, кажучи, що він знав, до кого оберта-ється, і коли тепер просить мене за програму для „Правди“, так значить відрікається від пе-дущих помилок. Через якийсь час і один гали-цький народовець, котрий мусів був узяти на себе найблизше орудуване „Правдою“, обернув-ся до мене с подібною ж просьбою. Я післав єму програму, — та просючі зібрати комітет, розглянути єї в нім і в случаю незгоди з мо-їми ідеями, відкласти печатанє моєї статі або зазначити незгоду. На се я получив звістку, що сам редактор і єго товариші вповні годять-ся з моєю статєю і вже напечатали єї, з ви-ключенєм двох тільки фраз, підписавши „Ви-давництво „Правди“. Та получивши 1 нр. „Правди“ я побачив після моєї програми — річи діаметрально противні їй. На моє дома-ганє, редакція оговорила деякі вопіющі проти-вурічя, пояснивши їїх покванністю, — та в дальших нрах напечатала теж, і при тому на-віть у статях редакційних, річи незгідні с про-грамою, — так що я від дальшої участі в тому виданю відхилився... Та за те „Зоря“ о-

добрила мою програму, а популярна газета „Батьківщина“, — котру львівські народовці вважали можливим передати під редакцію моєму другу Павлику, напечатала виклад тої програми.

Між тим кружок емігрантів російських, особи, що належали до різних фракцій „руських соціальних революціонерів“ запропонували видавати „ліберальну“ газету с принципами, близькими тим, які я проводив у моїх публікаціях і покликали в сотрудники й мене. Я запропонував для газети имя „Свободная Россія“, котре пропонував іще видавцю „Вольного Слова“, — і дав для першого нру дві статі: „Земській лібералізмъ въ Россіи 1856—1883“ і „Самодержавіе, мѣстное самоуправленіе и независимый судъ“. Газета мусить появи́тися сими днями.

В той же час кружок польських демократів у Галичині обернувся до мене з пропозицією бути посередником для виробу згоди з Українцями. Я відповів здогадами, що в Росії згода Поляків і Українців не доведе ні до чого без общеросійскої загальної програми... Та ся справа іще не вияснилася, а через те поки що мусить бути тайною для публіки.

Для бібліографічної повноти я повинен згадати, що 25 янв. 1889 р. поміщена в римській „Revue Internationale“ моя стаття „La

question de la liberté religieuse en Russie", писана по поводу полеміки д. Победоносцева з „Alliance Évangélique“, а також переговорів російського уряду з Ватіканом. У статі тій я доказую, що думки д. Победоносцева зовсім не розділяються образованою громадою у Росії, не виключаючи й таких славянофілів, як Аксаков, — що в Росії найбільше терплять за релігію не „иностранныя исповѣданія“, а російські сектанти, — що обовязкова полонізація католицизму в Росії введена була рішучо після прилуки західних губерній до Російської Імперії, а що найбільшою терпимістю і волею вжитку живих мов у релігійному життю ті країни користувались у XVI в. коли чинили Литовсько-руське княжество і коли там розширялися реформаційні ідеї, — що релігійний мир і нормальний ужиток живих народних мов у тих країнах можуть настати тільки з постановою в Росії загальної релігійної волі і парохіальної автономії.

1889

Февреля 10,
Женева.

М. Драгоманов.

*Михайло Драгоманов — український і російський
писатель.*)*

Родився в 1841 р. у Гадячі, Полтавської губернії, в російській Україні, в дрібнопоміщичій сім'ї, малоросійського козацького роду. Їго дядьки і єго батько займалися писательством один із єго дядьків учавствував у політичному товаристві „Соединенныхъ Славянъ“, що підготувало виступ (pronunciamento) Декабристів у 1825. — У 1859 р. М. Драгоманов вступив на університет у Києві, де скінчив курси в 1863. То була епоха живого інтересу університетської молодіжі в Росії для політичних справ, що комплікувалися в Києві (де половина студентів була Поляки, а друга половина — Українці) справами національними. Драгоманов

*) Ми мусимо звинитися перед читачами за поврювання — неминучі, коли печатаються власне матеріали. Заголовки наведених далі М. П-чем праць єго переводжу з відмінами, які вийшли у французькім перекладі їх М. П-чем. Се часом потрібно для взнятого того, що М. П-ч хотів сказати оригінальними заголовками своїх праць. В Росії і заголовки ті мусіли иноді виходити темними. — М. П.

брав живу участь в усіх біжучих справах, особливо в справах народної освіти, котру піднято в країні з основанєм у Києві (1859) недільних шкіл (перші в Росії, за виключкою провінцій Балтійських) (закриті указом уряду в 1862 р.) і Педагогічної Школи (1862 — те ж першої в Росії). У 1861 имя Драгоманова стало у перше звісне широкій публіці промовою, котру він виголосив на банкеті, данному учительским тілом Києва в честь хірурга Пирогова, що був усилюваний подати в одставку з місця куратора ківського шкільного округу. У тій промові Др. величав Пирогова за те, що той оснував шкільну дисципліну на моральному авторитеті і строгій законности в поведінці учителів і директорів. Цензура заборонила репродукцію тої промови в журналах. У 1865, пробувши якийсь час учителем гімназії в Києві, Драгоманов почав читати курс старинної історії у Кієвскім університеті як приват-децент. У 1870 університетський сенат вибрав єго штатним доцентом, та міністер потвердив єго аж у 1873. У 1875 міністер, гр. Дм. Толстой, систему котрого Др-ов критикував у російських і галицьких часописях, запропонував Др-ву подати в одставку з ківського університету, обвинувачуючи єго в тенденціях сепаратистичних і прихильних союзу України — с Польщею. Як ся завина була противна усеґу, що висказу-

вав Др-ов за всю свою літературну кар'єру, то Др-ов не прийняв пропозиції і домагався анкети Гр. Толстой предложив справу імператору, котрий велів обновити Др-ву пропозицію демісії з кієвського університету і в той же час замкнути Др-ву вступ в інші южні університети (українські) Росії — а то харківський і одеський. Др-ов стояв на своєму, домагаючись анкети і був відставлений „без просьби“, що в Росії значить заборону всякої публичної служби. У 1876 Др-ов затребував паспорта заграничного для продовжки своїх студій по порівнявчій популярній літературі. Кілька місяців перед тим спеціальна комісія, іменована імператором у той же час, як він рішив дімісію Др-ва, для придумання способів протів українського руху, запропонувала: заборонити українські публікації, задавити кієв. Геогр. товариство і заборонити Др-ву жити в українських провінціях. Від тоді Др-ов оселився у Женеві для продовжки перерваних публікацій і для основання української часописі, котру він видає радикальною фонетичною правописю (хоть і кирильскою) п. з. Громада (die Gemeinde).

Головніці і більші писаня Др-ва на різних мовах ось - які :

А) По всеобщій Історії: 1) Императоръ Тиберій (Кієв. 1864. 109) 2) Женщина въ первомъ столѣтїи Римской имперїи 3) Первые

греческіє историки (очевидно: Логографы. М. П.) 4) Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи и Тацитъ (Кієв. 1869. 415) 5) Пала-тинскій холмъ по новѣйшимъ раскопкамъ; 6) Церковь и государство въ первыхъ столѣт. христіанства 7) Борьба за духовную власть и свободу совѣсти въ XVI—XVII вв.

В) По педагогічнимъ справамъ 1) О педагогическомъ значеніи украинскаго языка; 2) Земство и мѣстный элементъ въ обученіи; 3) Діалекты и мѣстный элементъ въ школахъ (очевидно: Нар. нарѣчія) 4) Народні Школи на Украјині (по украинскому. Женева 1877. (152).

С) Твори популярні (по украинскому): 1) Про українскихъ козаків, татар та турок (по случаю сербо-болгарскаго повстанія; Кієв. 1876). 2) Про те, як наша земля стала не наша? (Женева, 1877) 3) Marija Maty Isusowa; поема Шевченка з увагами Др-ва (тамже, латинскою азбукою ¹⁾ для галицкої публіки; проба вульгаризації раціоналістичнихъ доктринъ про початокъ христіанства).

Д) По етнографіі й літературі: 1) Малороссія въ ея литературѣ 2) Истор. Пѣсни і т. д. (Кієв) 3) Малор. рассказы и преданія (К. 1876, 434) 4) Отголоски рыц. поєз.

¹⁾ Др-ов бажав увести латинську азбуку в усі славянські мови. — Увага самого М. П-ча. — М. П.

въ млр. нар. пѣсняхъ 5) Слѣды велк. былинъ въ Малороссіи, 6) Нові українскі пісні про громадські справи. 1764—1880. (по укр. Ж. 1881. 136) 7) Політичні пісні укр. народу XVIII-XIX в. (1-ий випуск уже появился в Ж. 1882: Запорожці в 1709-1739) 8) Il movimento letterario ruteno in Russia e Galizia. Firenze 1873. 9) La letteratura di una nazione plebea; в Rivista Minima. Milano. 1882. 10) La litterature ukrainienne proscrire par le gouvernement russe, G. 1878 11) Новели Ос Федьковича (укр. поета з Буковини) з передмовою Др-ва про гал. р. письменство (К. 1876) 12) Ново-кельт. и ново-провансальское лит. движеніе 13) Литовский літературний рух (де напечатано? М. П.) 14) Письмо Бѣлинскаго къ Гоголю съ предисл. М. Др-ва (Ж. 1880) 15) Vergleichende Studien über die Volksdichtung in der Ukraine (en préparation. — Се виданє не вигоріло, — здаєся, для него й писана отся біографійка М. П-чем. — М. П.)

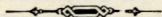
Е) По політичним справам 1) Восточная политика Германіи и обрусеніе (4 статі в р. журналі В. Европы. Пет. 1872) 2) Русини в Галичині; їх рух національний і літературний з 1846 (тамже. 1873) 4) Політичні і літературні партії в Галичині 5) Ряд статей про славянську політику Росії відносно до внутрішньої кризи: а) Чистое дѣло требуетъ чи-

стыхъ средствъ (у журналі „Молва“ в Спб. 1876; за сю статью журнал був придавлений) в) Турки внут. и виѣш. (Ж. 1876) е) Внутр. рабство и война за освобожденіе (тамже. 1877) d) До чего довоевались (тамже 1878) с покликом до арміі; перенечатано в підпольній друкарні в Петербурзі. Сей ряд переведений по сербскому і в части по польскому. Пануюча ідея в сій серіі — та, що Росія перше чим прийматись за увільнене заграничних славян повинна бути перше сама реорганізована на основах політичної волі і федералізму. 6) Ряд публікацій про революційний рух у Росіі: а) Дѣтоубійство совершаемое русскимъ правительствомъ; женщины моск. соц. процесса (Ж 1877) в) Справа Засулич-Трепов (тамже 1878) с) Листок „Громади“ 1878. Огляд соціалістичного і політичного елементу в рос. револ. руху. d) Соловья баснями не кормятъ. Письмо къ ген. Лорису-Меликову е) Терроризмъ и свобода f) *Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale*. В усіх цих публікаціях Др-ов стараєся доказати потребу для Росіі політичної волі, котрої принцип він боронить протів абсолютистів і протів соціалістів доктринерів, що (в 1870-1878) вважали не потрібними для Росіі „буржуазні вільности“; що до політичних убивств, що зазначили в Росіі (1878) перехід революціонерів від пропаганди

виключно соціалістичної до політичної агітації, Др-ов вважає їх неминучими, дякуючи урядовій системі, та протестує протів кладення їх у принцип і кличе освічені класи зробити кінець сьом двом терорізмам, що тепер борються с собою. 7) В иншому ряді паралельних публікацій: а) *Der kleinrussische Internationalismus* (*Jahrbuch für Sozialwissenschaft etc.* II) б) *Les nations de l'Europe Orientale et le socialisme internationale* (*Revue Socialiste.* 1880. с) *Области Вост. Европы и пропаганда социализма на плебейскихъ языкахъ* (по рос) д) *Ист. Польша і т. д.* (Ж. 1881. 514) Драгоманов побороє якобінський централізм у напрямках революціонерів російських, як і польських; в остатній публікації він дає історію відносин між революційними рухами сих державних славянських націй і виводить konieczність реорганізації усього опозиційного руху, — політичного, як і соціалістичного, — в Вост. Европі на основах федералістичних з признанем усіх тих національностей — привілеюваних, як і плебейських (естонської, латишської, литовської, білорускої, української і т. д.) Як зразок Драгоманов опублікував у Женеві популярну брошуру по білоруському: „Про багатство да бідносьць“ В той же час, на рік до жидівських погромів на Україні Драгоманов с кількома приятелями українськими й жидівськими з Росії й Галичини опубліку-

вав відозву про потребу пропаганди в народних мовах згідно в користь ідеї союзу робітничих елементів християнських і жидівських, щоби ослабити неминучий вибух ненависті проти жидівських визискувачів у бассейнах Дніпра і Дуная.

Між инчим у „Громаді“ українській (з 1877) і рос. журналі „Вольное Слово“, що теж виходить у Женеві з 1881 Драгоманов... (тут рукопис уривається).



*Із чеських голосів с поводу смерти
М. П. Драгоманова*).*

NAŠE DOBA.

Revue pro vědu, umění a život sociální.
Roč. II. Červenec (іюль) Seš. 10. (ст. 955-958)
Praha, 1895. Redaktor: Prof. Dr. T. Masaryk.

† *Драгоманов*. Даючи оттут читателям нашим короткий начерк життя пильного славянського літературного робітника, що вмер 21 юня, робимо се з двоякого поводу. Небіжчикова діяльність освічує многі славянські відносини, а нам цікава власне й малоруска літературна

*) Як бачите с того, що напечатано вище, і с того, що иде далі, в сій книзі не все напечатано на своїм місці. Се сталося тим, що голоси про М. П-ча, особливо с поводу смерти его, доходили до нас помалу і ми, не хотівши задержувати печатання книги, мусіли печатати їх так, у хронологічному порядку. Само собою розумієся, що найтяжче булоросійским Українцям переслати свої голоси. При тому ви завважаєте декуди, навіть у руских відзивах по поводу смерти М. П-ча, повторіне думок про него. Се вийшло від того, що автори пізніщих голосів і надписів звичайно визнавали те, що було у нас напечатано вперед. Та повторіня сі не тільки не вадять, а власне доказують, що оцінка М. П-ча у передущих відзивах вийшла по думці загалу поступових Русинів-Українців. — М. П.

діяльність Драгоманова; ми можемо по ній судити про наші чеськославянські відносини.

Михайло Петрович Драгоманов один з мужів, що, немогучи працювати у своїй батьківщині, працювали в користь свого народу і люду як емігранти, умер у Софії. М. Драгоманов родився у полтавській губернії р. 1841. Скінчивши кієвський університет і обійхавши західну Європу, став професором історії в тімже університеті. Та через політичну денунціацію мусів покинути університет і поїхати за границю, відки вже ніколи не вернувся до батьківщини.

Як один із найголовніших представителів т. зв. українофільського руху, Драгоманов учасував у всіх працях кієвських українофілів, коло основаня малоруских недільних шкіл, коло видавництва популярних книжок, коло праці „югозахідного Відділу Географічного Товариства“. Увійшовши в зносини з галицкими Русинами, знакомив російську суспільність зо справами галицкими і показав у настоящому світлі т. з. „русофілів“ галицких (Старорусинів).

Вийіхавши за границю, видавав Драгоманов у Женеві малоруску часопись „Громада“ у котрій помістив ряд визначних статей літературних і політичних. Коло „Громади“ скупилась уся радикальна малоруска інтелігенція і Женева стала мало не головним літературним осередком Малорусів. Р. 1889 покликано Драгоманова в університет у Софію, на катедру всесвітної історії. Працюючи науково, не переставав Драгоманов публікувати публіцистичні статі про справи малорускі і особливо галицкі. То він дав почин до публіцистичної

боротьби протів напрямкови Барвінських і Вахнянинів, що видають русинський люд на по-жертвє шляхті за ціну деяких народностних у-ступок. Из Болгарії писав Драгоманов у „На-род“, „Буковину“, „Зорю“ і заразом у кілька часописей російських (під псевдонімами). По-при те видавав збірку переписки Герцена, Ога-рева, Бакуніна і инч Тяжка недуга, що наві-стила єго від кількох років, не викинула єму пера з рук. Працював до остатної хвилини.

Драгоманов був щирим малоруским націо-налом, хоть і рішучим противником політично-го сепаратизму Малої Русі від Росії. Сепара-тизм уважав за зовсім непотрібний, бо був пе-реконаний, що можна устроїти Росію на осно-ві федеративній с повною самовправою найдрі-бніщих адміністративних одиниць У такій дер-жаві могли би бути висвнені права не тільки такого великого племя, як Малоруси, але і най-дрібніщих племін. План федералістичної реор-ганізації Росії подав Драгоманов оброблений до найменчих подробиць, у праці „Вільна Спілка“, написаній по російски До справи фе-дералізації Росії вертався дуже часто в своїх статях малоруских і російських, при чому по-кладав великі надії на розвиток земств. Аж остатними роками стали появлятись у него певні ознаки скептіцизму про змогу федераліза-ції Росії, особливо, коли за царювання Алексан-дра III. земства були все більше й більше обмежувані.

Погляди Драгоманова на самостійність малорускої літератури мінялися доволі, тим більше, чим більше він пізнавав хід відродін-галицьких Русинів. У своїх російських статях пер-

шої пори своєї діяльності він стояв за ввід малорущини у народні школи тільки з поглядів практично-педагогічних, бо малорускі діти не знають російської мови. В своїх статях у „Правді“ львівській р. 1874 він старався доказати, що мусить бути одна література російська для інтелігенції як великорускої, так і малорускої, а для люду мають бути дві літератури, великоруска і малоруска. Але ж незабаром письменська практика довела Драгоманова до пізнання, як непрактичний, штучний і неможливий був той розділ. Сам Драгоманов почав писати наукові твори по малоруски для інтелігенції, а всесторонній розвиток малорускої літератури в Галичині переконував його, що і в Росії, як би нарешті і там настали вільніші обставини, розвиток малорускої літератури поступав би в тімже напрямку, і малоруска мова зо шкіль народних розширилась би і на гімназії таї університети, як у Галичині.

Стоючи на ґрунті малорускім, Драгоманов був далекий від усякого шовінізму. Натура Драгоманова наскрізь гуманна, ведена тільки прінципами народностними і соціальною правдою, веліла йому виступати протів малоруских шовіністів і воювати протів їх вузкого націоналізму. Проясненню малорускої справи він посвятив чимало статей малоруских і російських, особливо у львівській часописі „Народ“, котрого був головною підпорою. Дві праці його „Чудацькі Думки“ і „Листи на Наддніпрянську Україну“ містять його погляди в тій справі зо становиска історичного і літературного.

Драгоманов був русофілом у найкращому розуміню сего слова. Написав множество статей у справі відносин Малої Русі до Росії і перемагаючи централістичні змагання Росіян, уважав на все, що є добре в суспільности і літературі російській. Особливо за російську літературу мусів чимало полемізувати зі своїми шовіністичними земляками.

До Поляків зраджував якесь недовіре і навіть нехіть, може не завше оправдану. Та треба признати, що і тут старався бути об'єктивним і добросовісним.

Знамениту характеристику поведінки публіцистики (демократичної і соціалстичної) російської і польської в справі малоруській подав у праці, по російськи написаній і виданій у Женеві, „Историч. Польша и великр. демократія“. Внутрішнім відносинам Росії посвятив ряд брошур російських, виданих у Женеві від 1876—1882. Був редактором ліберальної часописі російської „В. Слово“, у котрім воював протів терорістів російських, вважаючи терорізм такимже лихом як і деспотізм царської влади.

Для суспільности російської має Драгоманов велике значінє яко пропагатор федералістичних ідей. Погляди єго, подані в численних статях, що появилися у „Вѣстникъ Европы“, „Р. Мысли“, „Р. Богатствъ“ і инчих найшли чимало прихильників серед інтелігенції російської і в кругах поступових особа Драгоманова тішиться заслуженою пошаною, навіть у людей, що не ділять єго ідеалістичних поглядів про будучність Росії.

Драгоманов мав чималий вплив на Галичину, познакомивши молодіж русинську з новими напрямками в західній Європі та поступовими ідеями російської літератури. Під тим-о впливом его повстала радикальна русинська партія з програмою аграрно-соціалістичною, стояча на ґрунті малоруским, але не маюча шовінізму, і не без дійсних сімпатій до Росії, розумієся, не офіційної.

Драгоманов велико заслужився як дослідч творів народної словесности, головно малорускої. Ще в Росії видав Драгоманов у-купі с проф. Волод. Антоновичем два томи порівнявчим методом зложених історичних пісень малоруского народу і окрім того чималу збірку малоруских народних оповідань. Вийшавши за границю, раз-у-раз постунав у праці в тім напрямку, видавши в Женеві три томи історичних малоруских пісень. Ті пісні заосмотрені історичними коментарями, так що їх власне можна вважати історією Малої Русі, написаною на основі критично розібраних пісень. Переселившись у Болгарію Драгоманов опублікував кілька порівнявчих студій про в'рування малоруского народу в болгарській зборці мініст просвіти. В працях тих Драгоманов (знаменитий знавець історії релігій) слідив елементи різних християнских сект (маніхейства, богумільства і т. п.) в переказах народу. Деякі с тих праць оповістила в перекладі парижска „Mélusine“ Яко фольклоріст займає Драгоманов одно з найвишнє значніщих місць у ряді європейских учених і межинародна фольклорістична рада вибрала его почетним членом. Драгоманов держиться міграційної теорії Т. Бенфея і его фольклорістичні

праці визначаються великою критичністю і незвичайною ерудицією.

Особливої уваги варті малорускі популярні брошури Драгоманова. Вони писані так гарно, що і найпростіший чоловік їх порозуміє, хоть часто в них говориться про дуже складні справи з обсягу соціології, історії релігій і етики. Ще за свого побуту в Києві, коли ще в Росії вільно було видавати популярні наукові книжки малорускою мовою, видав Драгоманов брошуру „Про Козаків, Татар і Турків“, а остатнім часом свого життя видав цілий ряд брошур для народу („Віра і громадські справи“, „Вікліф“, „Про братство христителів на Україні“, „600 років швейцарської спілки“, „Про заздрих богів“, „Рай і поступ“). Найліпша і найбільша з них є „Рай і поступ“, проба популярного начерку історії цивілізації. Ті брошури варті, щоби їх перекласти, особливо для почуття людскости, що в них видно, і для гарного способу викладу.

Перед кількома місяцями відбулося в Галичині свято 30-літньої літературної діяльності Драгоманова, на котре з усеї Малої Русі і від многих західно-європейських учених післано було чимало адресів, листів, телеграм і дарунків, як доказ признання єго діяльності наукової і політичної.

Драгоманов у Софії викладав у Вищій школі історію, і то в мові російській

Časopis zábavný a poučný. R. XXIV. 1895.
Č. 2. 10 Října (октябрю) Red. J. V. Sládek.

(Переклад).

Михайло Петрович Драгоманов. Коротка життєписна студія. Подає Др. Ем. Фаїт.

Росія втратила знов одного зі своїх найкращих синів і мислителів. Из Софії доходить вістка, що там умер професор Драгоманов. По его вартости ми зачисляємо его до реформаторів найновіщої пори, до мужів глибокого переконання і при тому благородної неподатности і сталости. Ся права прикмета виростає, с ходом природних подій, у трагічного героя. Кажете, що наша пора грубого матеріалізму ніяк не сприяє таким появим моральної глибини? А про те єї находимо.

Найбільша європейска держава могла бути збудована тільки незвичайно здобутною силою, яку показали Великоруси, вводячи в свою залежність усі сусідні племена свої й чужі. В відміну від звичайних завоювачів Росіяне, подібно старим Римлянам, дякуючи завзятости свого народного духа, ніяк не вдоволялися тим, що тільки зброєю добували країни сусідних слабших племен, але зуміли вибити на них своє особливе пятно, зросійщити їх. Отой повільний поступ ишов найчастіще інстинктивно закладанєм хліборобських колоній у занятих військами сторонах, тай живими торговими зносінами. О так гинуть помалу і в наші дні ті дрібні народики уралочудські, котрих оселі розкинуті на далекій півночієвропейскої Росії та в країнах восточних.

Такаж поява повторається і з усякими одробицями народностними у північній Азії. Тяжче становище Росіян у країнах західних і південних, де забрано в їх державу народи просвіщеніші і свідоміші. Вже чуда або фінни зі своєю самовправою та інституціями завдають державникам петербурским і московским чимало грижі. Стан несупокійних Поляків, міркуємо, надто звисний, щоби ми мали про него ближче розписуватися. Кримські татаре падають очевидячки, бо раз-у-раз їх іще чимало переселяється в Туреччину, як робили вже їх предки після прилуки до московского царства. Та ні бессарабські Румини, ні найблизчі свояки Великорусів. Малоруси, ніяк на охочі зречися своїх народних індивідуальностей. Уряд, для противудійства їх рухові, вислав до тих окраїн осібні комісії, щоби пильно розглянули місцеві обставини, та доси їх обрусительні змагання мало вдаються. Ба й Німці зайшли до югозападних країн стають елементом небезпечним. Відпір грізних колись козаків зломлений зовсім, а їх останки переселені в далекі нові країни. Та з гробів упавших героїв повстають мужі овіяні свіжим духом образовання наших днів і будять споминки блискучої минувшини, щоби зрушити ґрунт для будущих народних жнив. Таким сміливим боївником був наш Драгоманов.

Серед рясного дощу та негоди 8. юня 1895 у Средці зібралися купи студіюючої молодіжі, щоби на своїх плечах віднести любимого учителя Михайла Петровича. Для Вищої болгарської школи, в столичнім головнім городі недавно основаної, то була одна з чільних підпір, бо хоть віком немолодий, він своїм одушевлінєм

для науки був свіжим молодиком. Тим то безсупротивний був его вплив, який він мав на молодших своїх колегів і на студентів що спонукував до витревалі праці, аби болгарська наука всесторонньо розвивалася. Имя Драгоманово було звісно в кругах учених не тільки в Болгарії та Росії але і в західній Європі. Побіч того він був і політично діяльний. Майже незоглядний є ряд его праць, що видані по часті як особні книжки і брошури, по часті розкинуті в різних часописах російських, малоруских, французких, німецьких, англійських, італійських і болгарських. Уже по сему можна змрікувати, як важка буде завдача для того, хто возьмєся всесторонньо оцінити его літературну діяльність, бо важко повинаходити усі ті жерела, що в них складав небіжчик досліди своїх студій і критики. Длятого він вибирав сучасні теми і тим зумів придбати собі численних читателів. Визначним способом учасував у малорускім руху в Росії й Галичині та в боротьбі за волю для російского народу. В історії російскої літератури, а то найперше в етнографії, буде Драгоманов завше займати місце дуже почесне, яке ему ще за життя запевнив знаменитий дослідач у російській словесності Пипін. Один із найкращих творів ув огромній на весь світ звісній „Всеобщій Географії“ Реклю котрий твір увесь посвячений Росії й Малоросії, оброблений при чільній участі нашого вченого, як можна є кожної сторони пізнати. Се посвідчає сам щирий і совістний Реклю

Як настане час, що стоміліонна славянська держава, північний велит, добуде собі народну самоуправу і волю, є чого могли би користа-

ти і схожі дрібні політичні формації, як Румунія, Греція Сербія і Болгарія — тоді певне спомянуть потомки Драгоманова. Тоді буде добрий момент, страдальцю і вигнанцеві поставити достойний пам'ятник, по мірі его великих заслуг. Звісно, тепер можна имя его в Росії вимовляти тільки „с певним обмеженням“ перед правлячими кругами. Само собою розуміється, що муж так визначний у політиці й науці, мав чимало тайних ворогів і рішучих особистих суперників і супротивників. Тут маємо діло з особою незвичайних спосібностей і високих заслуг, що цінені й противниками. Се можемо бачити і з некрологів, що в ріжних європейських часописах подані читателям на звістку про его передчасну смерть.

Життя й діяльність Драгоманова, про котрі суд можна науково виречи аж після кількох літніх детальних праць, особливо аж буде опублікована его незвичайно важна переписка с численними людьми, що займають важні публичні становища, нерозривно зв'язані з найновішою історією малорускою і доторкаються не тільки Росії, але й Австрії.

З усеї численної сім'ї славянської тільки Росіянам повелося оснувати могутню державу. Чорногора, Сербія і Болгарія є країни, що більше або менше залежні від своїх сусідів і в міжнароднім бюджеті не багато заважують. Чому була Польща тричі розділювана, чому Чехи не змогли оборонити своєї самостійности? Головною причиною їх малої політичної спосібности була недостача розуміння про міцніщу центральну управу. Малоруси в довговіковій своїй боротьбі за релігійну волю і незалежність

народну с Турками й Поляками, сим остатнім нарешті піддалися. Утиски, що мусіли виносити від католицького духовенства і биговатої, спаношеної польської шляхти, присилювали Малорусів глядіти охорони у московського уряду і добровільно єму піддалися. Та незабаром вони гірко опшукалися в своїх надіях, Росія справді зовсім не думала признавати їх права і сповняти їх привилегії. Увесь народ малоруский тепер розірваний, найбільша частина єго живе у Росії, коло 18 міліонів, друга частина в Австро-Угорщині, багато поверх 3 міл. Австрійські Малоруси або Русини знову роздроблені на три нерівні частини. Зерно їх сидить у східній Галичині, та скрім того їх оселі находимо в півн.-зах. Буковині і в північно-східнім кінчику королівства угорського, іменно в комітаті Марамо-рошкєм. На Угорщині число їх дуже падає, хоть їх поселки колись тяглись аж на південь Банату. Не тільки перед Мадярами вони тут уступають, але й перед самими підданими Словаками. Коли в нашому століті стали досліджувати справи народні, то, звісно, і дуже богата поетична література малоруска сталася предметом серіозних наукових студій. Та уряд російський підозріно слїдив за тою працею, бо все подібний рух будив острах, аби народні сепаратистичні змагання не були науково підбивані і годовані.

Драгоманов родився у Полтавській губернії р 1841 в городі Гадячі, і в єго сімю і в город уже був проник той дух чистої народної поезії і любов до відпиханого малоруского народу. Та се чувство не вєпіло було доти втілитися в певні ясні вирази. Аж яко студент у

київським університеті молодий, одушевлений Драгоманов почав обертати свою увагу на душевний розвиток свого народу. Дуже ревно він учавствував у закладанню недільних шкіл і заступався за принцип, аби предмети викладалися малорускій молодіжі в єї рідній мові і аж помалу аби учителі вживали в своїх викладах письменної мови великорускої. Р. 1870 Драгоманов яко професор географії в гімназії у Києві і доцент історії в університеті піддався екзамену на магістра, іменований був штатним доцентом і був післаний для дальшого наукового образования за границу. Тоді він познакомився з ріжними малоруско-галицькими партіями, на котрі пізніше мав так сильний уплив. Помалу єго зовсім опанувала думка заступитися бодай за найменчі права свого народу, а іменно вибороти повну волю для мови малорускої, що не мала тай доси не має у Росії „горожанско-го“ права. Подібні відносини розвилися і во Франції, де літературна мова північних країн зовсім придавила провансальщину, хоть та далеко ранче дозріла до саможітньої літератури. В часописях російських і галицьких він старався повчити читателів про стан малорускої літератури, та борзо найшлися многі підозрівачі, що стали на него перед урядом клеветати за великий успіх, що вспів собі незабаром виробити серед народу. Як тільки вернувся зі своєї наукової подорожі, уряд таки йменував єго професором усеобщої історії. Незабаром після того робили єму великі неприємности і коли він не схотів ніяким способом „добровільно“ подати просьбу, аби єго відставлено, було просто єго имя зо списку професорів виключено. Та

Драгоманов зовсім не думав искласти оружє. Він подав ся в чужину, або почати бій за волю слова, і в боротьбі, що знищила єго тіло, дух єго таки ніяк не угнувся. В сім стані він пропрацював другу половину свого життя, діючи при тому шість років у Вищій Школі болгарській у Средаці.

Як мати на думці той період єго життя, що зве ся „переворотним“, то можна сказати по совісти, що ані по своему характеру, ані по науковому образованию він не був ніяким революціонером. Бувши всесторонньо образованим, він признавався у філософських поглядах до новочасних принципів, що найбільше боронять дослідачі англійські у своїй науці про розвиток (еволюціонізм). У першому ряді він обертав увагу на душевне і моральне облагороджене народу. Віщий єго дух дивився на всякий насильний переворот яко на лихо, що певне лишає по собі дуже сумні наслідки. Та при тому він мусів отверто признати, що внутрішні справи в царстві російськїм вимагають чималої направи, бо якби дотеперішні відносини тої великої держави оставали незмінені, то суперечили би нормальному розвиткові усеї решти Європи, особливо народів славянських. Особисто він був рішучим противником усякого тероризму, та добре знаючи самоволю адміністрації у Росії, він мусів признати, що вона викликає мимохіть неминуче змаганє, аби добути автономію, і як би инчі способи оказались недостаточними, то що в крайнім случаю таки вхопляться аж за пагубне беззастє. Ще в р. 1876, ставши у перше до опозиції, він був рішучим поборником думки, що для найбільшої держави

славянської найперше треба волі політичної і що найприродніша розвязка всіх народностних справ у Росії може настати тільки оповістю федерації. Більші народні групи мали, на его думку, здружитися в автономні тіла і підлягти центральній влади, де би такі групи пропорціональним способом були заступлені. Начерк его „вільна спілка“ буде на віки одною з найкращих думок про конституційний устрій Росії. Звісно, такий союз на основі народних груп не має аналогії ані в Європі,*) ані в Америці, тим менше в других частинах світа. Даремне ж ми дивимось за доказом похорого державного устрою і в історії. А все таки ми радо признаємо, що многі дослідачі доходять до того, що тільки справедлива федерація народів європейських може спинити ті бесконечні суперечки, що грозять національно-економічно знищити добробит нашої частини світа. Доси сим розгаром суспільности європейської знаменито зуміла користуватися північна Америка.

Остатнім часом Драгоманов побіч инчих своїх праць літературних зробив чималий успіх виданєм листів Тургенева і Бакуніна. Оба сі видання були опубліковані і в німецькій перекладі в „Bibliothek der russischen Denkwürdigkeiten“ (тт. IV. і VI.), котру редагує берлінський професор Т. Шіман. Листи Тургенева були видані і по російськи, і тільки смерть перешкодила стати ся тому ж і з листами найслав-

*) М. П-ч домагався федерації на основі територіальній, котра була би й національною на стільки, на скільки би сходилася с першою. Тут его взірцем була виразно Швейцарія.

ніщого російського революціонера Бакуніна*). Ненадгородна шкода для науки, що Драгоманов не міг скінчити своїх праць с поля етнографії, для котрих з муравлиною пильністю збирав матеріал довгі роки і котрі тільки в невидній частині міг опублікувати у збірці болгарського міністерства просвіти. Можна було ждати, що сими працями він бувби придбав собі ще далеко славніше имя, ніж знаменитим своїм виданем малоруских оповідань і пісень, що були опубліковані с помічю проф. Антоновича. За сей свій обемистий твір він був відзначений імператорскою академією у Петербурзі Уваровскою премією.

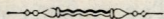
Яко собеседник був Драгоманов привітний і милий. Хоть чув смертельну свою недугу в грудях, а про те оживлявся як молодець, коли розмова стала торкатися наукових справ, умілости, історії і т. п. Очи его палали огнем не виразимим, груди хвилювалися, уся істота его оживлялася, він молодів — та болі его раптом хапали, віддих ему спирало, він мусів перестати, мусів признати, що є невідольником недуги, що вже не може визволитися зі своєї неволі... Гірке було его жите та ще тяжча була его смерть! Саме тоді, як він міг користуватися гостинністю народу болгарського, добув собі безграничну любов своїх учеників і пошану товаришів і всіх горожан, міг супокійно працювати для науки і зовсім не мусів боятися неприємностей за свої переконання, як на гірको

Овшім, воно сталося, бо М. П-ч оставив для того усе готове і власне тепер те видане кінчиться в Женеві. Нім виданє й зроблено з рукописі сего російського оригіналу.

винуждалім чолі его появилася супокій — доля велить — ані кроку далі. Він напинав сили свої більше, ніж вони могли винести. Кілька годин перед смертю він ще викладав зібраним слухачам.

Що спонукало сего незвичайно спосібного вченого, мішатись і в політику, боронити права свого народу, а не виключно посвятитися своєму покликанию, науці? То було горяче серце, тверда мов скала сила переконання, що виховує суспільність і веде єї до поступу. То та свята полумінь небесного світла, без котрого народи немов без вітрил і без керми блукають і пропадають у темряві. Як небудь ми судили би про прінципи і діяльність небіжчика і критично дивились на твори его — все таки мусимо признати, що перед часом постигнутий долею незвичайно спосібний розум і серце благородне (Див. Б. Мінцес Български Прѣгледъ, іюнь 1895).

Чи бій его протів насилля був марним і безграничне жертволюбіє в народних справах безрезультатним? Тільки будущина дасть нам на те настоящу відповідь.



Окрім сих голосів, Чехи оповістили про М. П. ча прихильні статі: у *Cas-i* (органі реалістів), „*Radikalnich Listach*“ і др. — М. П.

Кілька слів одного софійського студента про професора М. Драгоманова.

Раз рано, в октябрі 1892 року коло 10 години увійшов у аудиторію, з великою нетерплячкою очікуваний нами професор старої історії М. Драгоманов. Я мав честь бачити его тоді у-перше. З довгою бородою, болізним лицем, він був одягнений у зимове пальто, поклонився нам незвичайно чемно і сів. До-разу помітна була чимала непропорціональність між его зверхнім видом і внутрішніми прикметами характеру. Безпощадна хвороба зробила з доволі кріпкого колись і подекуди фізично розвинутого чоловіка на пів поморщену фізіономію до того, що зразу можна було думати, що перед тобою гордий чоловік, а не привітний, малий Драгоманов. Так, хвороба страшенно мучила Драгоманова: він, идучи на лекцію, брав із собою завше лікарство і в ряди-годи пив его. Дивлючись на него, много раз хотілося заплакати, бачучи, як ота сильна енергія боролася з лютою немічю.

Того ранку д. Драгоманов читав історію восточних народів, іменно єгипетську. Из-разу, нам, новопоступившим студентам, важко було

слухати Драгоманова: то ми не ще не освоїлися з російською мовою, на котрій він читав, і знову нам важко було орієнтуватися в масі наукових дослідів по роскопкам, що він нам давав. Та, чим далі, тим більше й більше Драгоманов ставав інтересним, тим більше й більше ставав чарівним для своїх слухачів, дякуючи своєму рідкому краснорічю і знаню.

Він дуже любив показувати різницю між традиційними хибними доктринами і фактичною науковою правдою. Розгляне, бувало і один і другий бік, і тільки з усміхом на лиці вкаже вам різницю, не роблячи при тому ніяких висновків від себе. Любима його частина історії була боротьба народів за їх політичні права, на студії котрих він посвятив більшу частину свого життя. Про се він говорив з особливим патосом і, пригадую собі, як чуло скінчив він історію розвитку англійського парламентаризму словами: „Господа! Китайцы и славянскіе народы многочисленны, но будущее принадлежит англичанамъ, потому что оно зависитъ отъ характера народа“! і при тому очі його наповнилися сльозами. Так Драгоманов говорив від серця!

Він володів у високій степені красноріччям, умів як артист передавати свої думки, та він не надуживав тої прикмети. Особливість його, як оратора, була в тім, що при дивній пам'яті і страшенній бистроті думки, він міг цілі години говорити, не останавлиючися для того, щоби подумати. Один товариш часто говорив: „Драгоманов, немов машина, котру треба тільки настроїти“. Він останавлився тільки, щоби випити лікарства і за тим опять лились із його

уст тіж могуті думки, роки, цифри, имена і т. п. ніби він вивчив їх, як „Отче наш“.

Він дуже любив іронію і вона сильно ожи-
вляла єго лекції і являлась у него яко логічний
послідок оповідання.

В своїх лекціях він був у-повні обекти-
вний. Слово: „слідовательно“ у него не істну-
вало. Він оставляв своїм слухачам робити ви-
води. Тай чи могло бути инакше для Драгома-
нова? Инакше роблять тільки слабі, котрі бо-
яться, що з доводів їх не може вийти потрі-
бного їм виводу і через те стараються сило-
міццю накинути єго своїм слухачам. У своїх до-
слідах він давав тільки факти і оставляв своїм
слухачам робити самим виводи.

Драгоманов любив своїх слухачів і всяко
старався бути їм користним. Єго домашня бі-
бліотека була завше на услуги єго учеників.
Прерадо він предкладав їм усе, що мав і хоть
хорий, він усе віддавав себе в розпорядок то-
му з учеників, що бажав прояснення якої небудь
непонятної справи. Він дуже любив бачити у
себе дома всякого із своїх слухачів. Тямлю, як
милу приняв він мене раз перед новим роком
і запрошуючи, сказав отсі жартовливі слова:
„Прошу, прошу — та тільки звиніть, дома у нас
зробили непорядок, бо бажать робити порядок.“

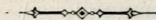
Дуже часто він обертався до своїх слу-
хачів-болгар, підбиваючи їх займатися студія-
ми своєї батьківщини, що доси ще так мало
розсліджена; як же завважував у кого-небудь на-
віть невеличку схильність до якої небудь на-
укової праці, то з усього серця старався помо-
гти єму, аби тільки той продовжав. Через те
він і користувався загальною любовю і для всіх

студентів був царем у Вищій Школі. Усі з благоговінем очікували його приходу на лекцію, спішили допомогти йому сісти, коли він приходив, знімали з него пальто. В нашім курсі один із товаришів, що визначався зручністю, узяв на себе обов'язок usługувати д. Драгоманову і всякий з великим удоволенням старався чим небудь usługувати йому. Ледви чи який генерал користувався такою увагою своїх солдатів, якою користувався Драгоманов від своїх слухачів. Ні шаблі, ні строгого слова, а про те і без них у Драгоманова було найвідданіше військо.

Любили Драгоманова його слухачі, бачили в нім не тільки теоретика дослідача, але й дійсного безпосереднього знавця розвитку європейського парламентарізму.

Він покинув своїх учеників тоді, коли він особливо був їм потрібен, і вони оплакали його усім серцем. Той, хто був свідком жалібної процесії, може сказати, як велика була загальна туга, огорнувши студентів. Исчез тілесний Драгоманов, исчезла та велична душевна машина, але дух Драгоманова, любов його слухачів до него і пам'ять про него остануться на всігди.

Г. Цѣнов.



Решта голосів из України по поводу смерти М. П. Драгоманова і вінці на єго могилу.

Від Українців післано 16 вінців на могилу М. Петровича, а то: 3 срібні і 13 металевих. Усі вінці дуже гарні, великі, з широкими багряними або білими шовковими лентами і з золотими, або чорними надписами на них.

Порядок тих вінців і надписі на них ось які:

1) Михайлу Драгоманову, найдостойнішому громадянину. Від гурту почитателів из Полтавщини (Срібний).

2) Михайлу Петровичу Драгоманову, невтомному противникові централізму державного і борцеві за самоуправу громадську та областну. — Из Полтавщини.

3) Михайлу Драгоманову — Отъ русскихъ революціонеровъ изъ Черниговской губерніи. (Срібний).

4) Михайлу Драгоманову, знаменитому ученому, невтомному робітникові для добра

України і скитальцеві за для неї. Від прихильників із Чернігівської губернії.

5) Михайлу Драгоманову. Слава Твоя не вмере, не поляже! — Изъ Бессарабської губернії.

6) Михайлу Драгоманову.

Без золота, без каменю,

Без хитрої мови, —

А голосний та правдивий,

Як Господа слово.

Від гурту почитателів із Харківської губернії.

7) Високоморальній людині, прекрасному педагогу і вихователю молодіжі — Від давнього прихильника із Харківщини.

8) Михайлу Петровичу Драгоманову, поборнику етики на політичному полі. — Від товариша із Харківської губернії.

9) Михайлу Драгоманову, апостолу правди і науки. — Із Херсонської губернії

10) Михайлу Драгоманову, славному проводирю русино-українського народу, борцеві-емігранту. — Від старого товариша і однодумця з Полтавщини (Срібний).

11) Поборникові прав недержавних національностей і мов і борцеві против усякого винародовлювання, Михайлу Петровичу Драгоманову. — Від гурту почитателів із Чернігівщини.

12) Михайлу Драгоманову, самому талановитому, самому користному і благороднішо-

му діячеві України. — Від радикалів из Київщини.

13) Михайлу Драгоманову, могутьому, стойкому борцу за политическую свободу: національную, областную, демократическую. — Отъ русскихъ единомышленниковъ.

14) Славному проводирю прогресса на Україні, Михайлу Драгоманову. — Від університетської молоді города N.

15) Михайлу Драгоманову, дорогому батькові-учителю. — Від української молоді города N.

16) Михайлу Драгоманову, знаменитому борцеві за поступ, волю і освіту русино-українського народу. — Від українських артистів. (Сей вінець особливо гарний і великий).

Окрім того з України прислано іще 5 надмогильних слів. Вони ось які:

Від українських радикалів, що прислали 12-тий вінець:

З поводу смерти М. П. Драгоманова.

Перед свіжою ще могилою великого борця за людський поступ, волю і освіту, не можна, як слід, оцінити всю незмірність нашої страти. Поки що „нам тільки плакати, плакати, плакати“... Вся людність європейська, коли не всесвітня, стратила в ньому одного із луччих своїх синів, поруч з іменами котрих і його імя

зостанеться записаним в історії. Він, як сказав про себе Гейне, міг би сказати: „як я умру, то положить на мою домовину меч, бо я був хоробрим воїном у війні за добро людскости“. Але людскість стратила в нїм одного із кращих, а що сказати про Україну, про ту „Україну убогу“, котру Драгоманов так любив, за котру „душу погубив“? Україно, де твої вірні сини, де борці за твою волю і освіту, де твої „апостоли правди і науки“?! Нема їх! Поруч з іменем великого поета стоїть одиноко тільки імя великого вигнанця, — Шевченко і Драгоманов тільки й можуть зостатися на віки в пам'яті народній... В яку сторону життя Українського народу ми не глянемо, скрізь зустрінемося з Драгомановим. Він найлучче зрозумів велику правду: „наука єсть сила“, і от наукою то він і хотїв просвітити своїх земляків, показати їм дорогу, котрою вони можуть дійти до вільного, нескованого життя, справді достойного чоловіка. „Громада в сіряках“ була дорогою його серцю, та громада, серед котрої так багато нещастя, темноти і рабства, і він оддав їй своє життя. Тяжко і сумно іде життя на Україні: народ, позбавлений самих елементарних прав, пригнічений морально і духовно, покїрно несе свої кайдани і не бачить жадного просвітку

поперед себе. Та і хто показав би йому той просвіток, хто повів би його новою дорогою волі і щастя? Аджеж у Росії давно „на всіх языках все мовчить“, все несе кайдани, не тільки Україна, а і вся велетенська імперія. Серед такої повної темноти сияв тільки, як праведний світоч, Драгоманов; він показував нову дорогу тим, на нещастя, дуже і дуже нечисленним інтелігентним заступникам свого народу, котрі не відцурались від нього ради „багатства великого, ради лакомотва нещасного“. Вільний голос Драгоманова, не спинений, не покалічений російською цензурою, будив Українців, надавав їм впасти в індіферентизм і зложити руки; він нагадував їм, що соромно забувати свій народ і дбати тільки про себе, хоч би як давили російські обставини. І от тепер той голос на віки перервався... Драгоманов був великий вчений; якоюж була його наука? Була вона може чимсь кабінетним, відірваним від життя? Ні, все написано так і дише життям! Ніколи „наука для науки“ не була його метою і він був ідеальним ученим, бо з'єднання науки і життя і єсть ідеал. Але Драгоманов в собі з'єднав великого ученого з політичним діячем, і це з'єднання — дуже рідке в історії робить імя його ще більше дорогим всім, хто любить.

свій народ. Наука і життя, учений і політичний діяч — зливались в ньому в одну нероздільну, гармонічну цілість. Під впливом теперешньої російської реакції серед всіх інтелігентних Россиян бере перевагу якесь ідолопоклонство перед фактом, якесь вузкоглядство, що з за дерев не бачить ліса, з за наслідків — не бачить причин, думає, що можна боротися з наслідками, не борючись з причинами. Д-ов завше ясно знав, з чим іменно треба боротися, він мав ясно намічені цілі, до котрих і простував все своє життя. Коли таким був Д., як вчений і політичний діяч, то не нижче він стоїть і з морального погляду. Він по правді може бути названий „мучеником ідеї“. Відірваний від рідного краю, в атмосфері ворогування, не маючи тої втіхи, що його ідеали кріпнуть і розвиваються в Україні, він все таки не кидав свого місця в передних рядах борців з деспотізмом. Він і вмер, як хоробрий борець, не випускаючи з рук своєї зброї. Погасла наша провідна зірка, погас той світоч, до которого всі ми звертались з надією і повагою, в котрому знаходили роз'яснення наших трівог і занитань. Умер великий заступник українського народу, що боровсь всіма силами своєї душі за його щастя і волю і виводив нашу інтелігенцію з тьми вузкого націоналізму на дорогу світлого поступу.

поруч з другими народами. Але в душах він не повинен і не може вмерти. Смерть його накладає на нас тим більший обов'язок боротися за вічні його ідеали, за волю нашого народу. „В сїм'ї вольній, новій“ поруч з іменем Шевчечка помянеться і імя Д-ва не тільки „не злим, тихим словом“, але з великою пошаною і великим жалем, що не дожив він до того, щоб бачити свою Україну вільною від кайданів.

Не знати, від кого (М. П.)

Природа мать! когда-бъ такихъ людей
Ты иногда не посылала міру,
Заглохла-бъ нива жизни...

Я думаю, що всякий, хто прочита сї слова російського поета, дотичні Михайла Петровича, почує, що не випадково, не під впливом виключного настрою однесені вони до талановитого небіжчика. Не час ще тепер робити повну оцінку заслуг М. П-ча перед рідним народом, а через те неможливо ще і з близька сказати, скільки-б загубила нива українського життя, коли-б природа не дала їй такого робітника. Скільки неоцінних кебет розуму і серця приніс він в дар сій роботі і як убого ся нива одплатила йому за неї! Не легкого зиску, не щедрої нагороди можна було і дождати, — кому невідомо, яка доля всього скільки небудь поступового на Русі? Новіков і Румянцев, Рилєєв і Миколай Тургенев, Белінський і Герцен

Шевченко і Костомаров, Добролюбов і Чернишевський — всіх гнобили, засиляли, виганяли, кидали в тюрму і вішали. М. П-вич за любови обрав собі сю тернисту путь, коли можна казати про добру волю там, де вчинки диктуються шляхетним розумом і честю. До сих тернин свідомого трудовництва, рідний край з'умів додати свої, може бути, ще більш колючі тернини. Але ніщо не могло примусити М. П-ча хоч на іоту звернути з того шляху, який показували йому його переконання і сумління. Важка хвороба свинила його на сьому шляху, він погіб в чужій стороні, ледве чуючи серцем перший промінь прийдешнього просвітку для своїх ідеалів; але ті, що доживуть до їх свята, мусять згадати, який то важкий перший крок і нудний перший шлях. Вони згадають, що коли в важку добу від 70-х до 90-х років поступова думка не заглохла на Україні, коли молодь могла і дома знайти вжиток своїй згазі чесної громадської діяльності, то всьому винен М. П. Драгоманов.

„Він був наш меч і племін“. (Гейне).

Переломився той меч, погас племін. Але не може, по закону природи, не може, згинутити енергія що наповняла діяльність славетного небіжчика: вона натхне нас, що його пережили і коли до сих пор нас так мало, то перемагає-ж не кількість, а правда.

Отъ группы русскихъ единомышленниковъ Драгоманова, що прислала 13-тый вінець:

По поводу смерти Драгоманова.

„Еще толпа, еще могила“.

Невыразимой скорбью сжало наши сердца извѣстіе о смерти М. П. Драгоманова. Въ немъ умеръ для насъ не только крупный ученый, не только убѣжденный революціонеръ, могучій и стойкій борецъ за великіе принципы свободы, равенства и братства, истинный демократъ, „душу свою полагавшій“ на служеніе угнетенному брату, — съ нимъ угасла нравственная наша опора, служившая намъ утѣшеніемъ, поддержкой въ борьбѣ съ тяжелой окружавшей насъ дѣйствительностью. Нигдѣ въ такой степени, какъ въ дѣлѣ революціонномъ, не необходима личная нравственная чистота. Какъ бы ни были велики, какъ бы ни были истинны пропагандируемыя идеи, нравственная безукоризненность провозвѣстника этихъ идей неизбѣжно, роковымъ образомъ, отражается на распространяемости ихъ, отталкивая обращающихся, ослабляя энергію у друзей, давая лишнее оружіе врагамъ. Драгомановъ въ высокой степени совмѣщалъ въ себѣ достоинства литературно-общественнаго дѣятеля съ достоинствами личными: это была истинно „кристальная душа“; вотъ почему былъ такъ громаденъ его авторитетъ, такъ велико его оба-

яніе среди всѣхъ, лично или литературно знавшихъ его, дѣлившихъ съ нимъ его симпатіи, его стремленія, его идеалы, или даже принципиально расходившихся съ нимъ; вотъ почему нравственной поддержкой, опорой для единомышленниковъ служила его свѣтлая личность.

И этой личности, этого могучаго борца, этой кристальной души — не стало! Не стало тогда, когда она оказывалась особенно нужной, когда особенно растетъ и ширится у насъ тяжелая реакція, мрачнымъ и душнымъ облакомъ окутывая общественную жизнь, сковывая всѣ гуманныя, свободолюбивыя теченія, лишая послѣдней энергіи немногочисленныхъ искреннихъ и стойкихъ борцовъ за грубо попираемая правда, человѣчность, свободу; когда растутъ и множатся потерявшіе стыдъ и совѣсть, забывшіе о своемъ человѣческомъ достоинствѣ, сатрапы и клеветы неограниченнаго деспота, безчеловѣчно, съ тупой злобой, угнетая все, что мыслить, уничтожая, или поработая все, что оставалось свободно.

И въ такой моментъ замолкло его горячее, честное, могучее слово!

„Нѣтъ великаго Патрокла, живъ презрительный Терситъ!“

Но, пораженные горемъ, надъ его еще свѣжей могилой, не опустимъ безсильно рукъ. Не безплодными сѣтованіями, не словомъ лишь сожалѣнія почтимъ его память, но стойкимъ и чес-

тнимъ служеніємъ тѣмъ идеаламъ, которымъ служивъ и онъ, но безпощадной, страстной боротьбою съ тѣми врагами, съ которыми боролся и онъ. Сомкнемся надъ его печальною могилою, подхватимъ выпавшее изъ его омертвѣлыхъ рукъ знамя, — и, съ именемъ Драгоманова на устахъ, съ его идеалами въ серціѣ, — двинемся въ бой. И когда содрогнется и рушится деспотизмъ, когда свалятся многовѣковыя оковы со всѣхъ народовъ громадной имперіи, и на мѣсто желѣзомъ и кровью скованнаго, рабствомъ и горемъ изможденнаго государства, разовьется свободная и автономная федерація, съ залогомъ счастливаго человѣчнаго соціального развитія, — тогда только увѣнчається торжествомъ задача всей жизни Драгоманова.

Від української молодіжі міста N*, що прислала 15-тий вінець:

Дорогій пам'яті М. П. Драгоманова.

В чужій землі, в обіймах злої долі,
Розлучений із краєм дорогим, —
Ти сумно згас, великий сину волі,
Мов промінь той на сонці золотім...
Замовкєув ти... Твоє правдиве слово
Покинуло намучені вуста;
Не залуна на цілий край громово
Твоя нам річ і мудра і проста...

У серці жаль, сльоза тремтить на вії,
І душу нам вража безмірний біль,
І з серденька зливають раді мрії,
Немов ряди покритих сумом хвиль...
І слів нема, щоб вилить щиру тугу,
Що смерть твоя в серцях у нас зняла...
Не швидко нам знайти вже душу другу,
Якою всім твоя душа була...

Ти цілий вік боровсь за ідеали, —
Твій прапор був — свобода і любов —
Тебе вогнем пекли людські печали
І в праці тій пролита людська кров...
Ти вірив в те, що тьмі засвітють зорі,
Що збудеться прийдешній час турбот —
А все життя пройшло тобі у горі
І боротьбі за нищий свій народ.

І ти погас!... погас, на смуток краю,
У самий пал довічної борні..
Ти не діждавсь того святого раю,
Що ждав його в свої похмурі дні...
Ти тілом згас, — але-ж не вгаснеш з роду
Своїм ім'ям для тих твоїх синів,
Що вірують в святе добро й свободу
І борються за світло прийшлих днів.

Прощай-же ти, коханий батьку — друже!
Осяяні твоїм ясеним ім'ям,
Ми понесем усе життя недуже
В борню за те, за що боровсь ти сам!...

Від української молодіжі університета N,
що прислала 14-тий вінець:

Надгробне слово з далекої України М. П.

Драгоманову.

Сумно на душі і важко... Мов зоря світозорая, скотившись з блакитного неба, погасла десь у безкрайому просторі, — так, дорогий наш батьку, згасло навік твоє життя правдиве і чесне. Біля вогню на всесвітньому вівтарі свободи і правди, погас ще один з його невтомних жерців, ще один з найчільніших його оборонців. Туга неомірна, наче хмара зловісна, обгорнула нашу убогу Матір, що

Обідрана, сиротою

По над Дніпром плаче..

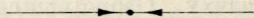
І Матір наша пролила свої сльози горючі.. Ті сльози росею сріблястою глибоко запали в серце її щирих синів і прихильців... Перед їхніми очима, великим, навчаючим зразком проходить твоє життя, повне щирости, повне чесности і думливости. Мов орел піднебесний, високо літав ти своїми величними думками на високостях мисли; мов дотепний керманич, твердо направляв ти нас Твоїм мудрим словом у життєвому морі хвилястім і зліг в могилу, як гордий борець, з мечем свого глибоко-сердечного слова і з непохитним прапором, де невмирущою твоєю рукою написано твій за-

повіт до нас, перенятий бажанням всесвітнього добра і любови. Але тепер Тебе нема! Лебединою піснею пролилось останнє Твоє слово над зневоленням нашим краєм, високим гуком одізвалось воно в наших прихильних до Тебе серцях, і нарешті згасло твоє життя, як гасне на далекому заході промінь довічного сонця..

Але Ти, орле, не вмер і ніколи не вмиреш, дорогий наш батьку для нас, занудьгованих твоїх синів. Назавжди образ Твій буде освящати кожна нашу мрію, кожний наш замір; завжди все те, що є кращого в Твоєму житті, світитиме нам провідною зорею в усьому нашому трудному шляху. Озброївшись силою дорогих і для Тебе ідеалів, перейнявшись палкими пориваннями до свободи, правди і любви — ми сміливо понесемо в своє молоде життя той заповіданий Тобою прапор, що Ти з честю носив ціле своє життя і, не випускаючи якого, зліг на полі боротьби з ворогами світла й правди... Ми не можемо промовити Тобі „прощай“: ми чуємо, що ти єси межи нами; нам здається, що не спинилось Твоє страдницьке життя і що серце Твоє щире і доси одверте для всіх нас своєю любов'ю і прямою... Слава-ж тобі, Батьку, повік! Слава від усіх тих синів, що прагнуть, подібно Тобі, здобути щастя людського... Слава тобі, що цілий вік стояв Ти непохитно у своїх найкращих думках і пориваннях.. Ти не вмер для нас... Ти

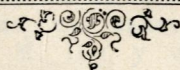
житимеш завжди, поки існують на світі ті ідеали, за які Ти боровся, поки існує все-світ, на якому лунали Твої вільнолюбиві слова, поки існує той зневолений край, та дорога Матір, сльози якої були для Тебе такі важкі, а усміх якої був для Тебе дорожче весняного сонечка...

Слава-ж Тобі, наш любий, наш дорогий проводирю, во віки і віки !..





СПИС ПРАЦЬ
М. П. ДРАГОМАНОВА



Отсей спис праць М. Драгоманова не повний і не скрізь точний. Я доси не міг добути багато писань М. П-ча, опублікованих у Росії й де инде — на чужих мовах. Тут я здавався на покази самого М. П-за, що робив се часто по пам'яті і через те иноді помилявся в часі й заголовках, а по більшій частині тільки загально вказував на свої писання в різних виданнях, при чому мабуть про деяку свою працю і сам забув. Дещо з того я направив, надібавши між наперами М. П-ча, самі ті видання. Богато праць М. П-ча, напечатаних у Росії й інших славянських виданнях, не можна було мені тут подати, бо ще не вільно розкривати тих псевдонімів М. П-ча, з огляду на редакції. С псевдонімних праць М. П-ча у російських журналах, туг напечатано тільки те, що подав сам М. П-ч, у своїх рукописних списках.

Опроче хибі сего спису зазначені мною, майже скрізь, у самім тексті. Можу запевнити тільки, що все, про що тут напечатано без оговорок, належить М. П-чу. Спис анонімних і псевдонімних праць М. П-ча у „Друзь“, „В. Словъ“, „Народі“ і деяких дрібніших женевських, подаю по найбільшій частині, як наочний свідок. Нарешті мушу завважати, що статі М. П-ча легко пізнати по змісту і манері писати. Подав же я тут і найдрібніші, звісні мені, писання М. П-ча, з огляду на те,

IV

що всі вони оригінальні і потрібні для зложеня образу его діяльности і его світогляду — те ж оригінального і на диво одноцільного. Тільки про одну анонімну практичну відозву з 80 х рр. я не можу оповістити.

Прошу всіх, хто би знав іще про які праці М. П-ча, пропущені мною — присилати мені ті доповнення і поправки, тай самі праці М. П-ча, друковані в часописах російських і инчих, європейських. Особливо прошу тих, хто має листи М. П-ча, дозволити мені покористуватися ними для его житєписі, до котрої я готовлюся.

Львів, 4 октябрю 1895.

Михайло Павлик.

Адрес мій для заграниці: Oesterreich, Galizien, Lemberg, Supiński-Gasse 16. M. Pawlik.

Спис праць М. П. Драгоманова.

1861.

Полеміка з Добролюбовим ізза Пирогова („Русская Рѣчь“, 1860 чи 1861. Про неї див. у IV т. творів Добролюбова і пояснене Др-ва у IV т. „Громади“ 1879, ст. 379—381.

Промова на Пироговському банкеті 1861 напечатана в описі его, вид. проф Шульгиним і в „Современной лѣтописи Русскаго Вѣстника“ Каткова.

Промова над труною Шевченка у Києві 1861 р. (Про неї Австр. р. спомини I, 22-23. Статя була дана Кулішеві).

1864 — 1869.

Виписка перекладом з останнього твору Н. Костомарова: „Послѣдніе годы Рѣчи посполитой“ (Правда. 1869, 25-30. Без підпису. Приписує д. Ів. Франко: Правда, 1884, 289).

Далі подаю, по списку М. П-ча, іст. праці, про котрі не можу сказати точно, в котрім році появилися. Основна ідея перших історичних праць М. П-ча: потреба реставрації старої історії незалежно від поглядів, а по частині матеріалу класичних писателів.

Государственныя реформы Діоклеціана и Константина Вел. (київск. Унив. Извѣстія між 1864 і 1870).

Замѣтки о Галиціи и Угорской Руси. (Спб. Вѣд. 1869, нри 293, 297, 305)

Земство и мѣстный элементъ въ обученіи (Спб. Вѣд. 1866, нр ?)

Императоръ Тиберій (Университетскія Извѣстія, Київ 1864, і окремо. Диссертація на право читати лекції в унив.)

VI

Логографы (київск. Унив. Извѣстія, між 1864 і 1870).

Народныя школы въ югозападномъ краѣ. (Спб. Вѣд. між 1865 і 1874.

Новий поглядъ на великоруський богатырський епосъ. Влад. Стасова. Правда, 1839, при 25-31) Підпис: Українець.

О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка (Спб. Вѣд. 1866, 93).

Статі в Спб. Вѣд. подаю по рукописному списку йїх М. П-чем, при чому він заважає, що не подав і половини статей, бо не мав під рукою газети. М. П-ч каже тільки загально, що в Спб. В. він писав „багато передових статей, дописів, фельетонів і рецензій по адміністративним, національним, шкільним і науковим справам України і західної Славянщини“, а також „статі і полемику з „Голосомъ“, „Моск. Вѣд.“, „Вѣстью“, в справі польській і зах. руских соціальних і національних справах“.

О положеніи женщины въ украинской народной семьи (Відчит 1866 р. Чи печатаний?)

Положеніе женщины въ первый вѣкъ римской имперіи. Унив. Извѣстія, Київ, між 1864 і 1870.

Русскій театръ въ Галиціи. Письма съ галицкой границы. (Спб. Вѣд. 1867. Не знаю, чи оба заголовки йдуть до одного. М. П.)

Славянскій съѣздъ въ Москвѣ 1867 г. и искаженіе славянскаго дѣла шовинизмомъ нашихъ газетъ (Спб. Вѣд. 1867, при 285, 287, 325.

Славянское литературное обозрѣніе (Галичане, Чехи, Словинцы, Сербь) Спб. Вѣд. 1868, при 102, 105, 117, 145, 153.

1870.

Вопросъ объ историческомъ значеніи римской имперіи и Тацитъ. — Магістерска диссертація 1869 р. Напеч. 1870 у Києві.

Духовное господство. („Знаніе“ після 1870 р. Перша голова: „Церковь и государство въ римской имперіи“ не пропущена цензурою і погинула в пет. цензурно-ред. архівах).

Малороссія въ ея словесности. Вѣст. Европы, 1870, Іюнь).

VII

1871.

Изъ Германіи (Письма въ редакцію Спб. Вѣдомостей) 1871, при 178, 179. Підпис: М. Деінде М. П-ч. значить той самий заг. 1871-72 і додає: о нѣмецкой печати и славянствѣ въ федеральное министерство Гогенварта.

1872.

Восточная политика Германіи и обрусеніе (Вѣстникъ Европы, 1872, Февраль, Мартъ, Апрѣль, Май) Підпис: М. Т-овъ. Аналіз д. Сіроманця у „Правді“ 1872, чч. III—VIII. п. з. Українофільство в звязку з східною політикою Пруссіи и обрусіннямъ західного краю.

Письма русина-федералиста о галицкихъ и австрославянскихъ дѣлахъ вообще. Спб. Вѣд. 1872—73 гг.

1873.

Дмитро Иванович Каченовский (некролог „Правда“ 1873, 3. Підпис: Д.

Il movimento letterario ruteno in Russia e Galizia (1798—1872) Rivista Europea, 1873, 1—2 і особію (8^о ст. 1—44), Firenze 1873. Підпис: Україно. Резюме В. Навроцкого у „Правді“ 1873, ч. 7, 10, 14, 15.

La littérature ruthène („La République Française“, 1873, 523, 16 Avril). Бачиться, его статья.

Литературное движеніе въ Галиціи (Вѣстникъ Европы, 1873, Августъ, Сентябрь, чи Сентябрь, Октябрь).

Література російська, великоруска, українська і галицка („Правда“, 1873, чч. 4—6), 16—21. Далі: 1874, чч. 1—9. Статя вийшла і особіною брошурою у Львові.

Положеніе и задачи науки древней исторіи (Лекція при началѣ курса всеобщей исторіи въ Кіевскомъ университетѣ въ 1873—1874 году) (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1873, часть CLXXV, отд. 2). 8^о, ст. 154—181.

Русскіе въ Галиціи („Вѣстникъ Европы“, 1873, Январь, Февраль).

Рѣчь М. П. Драгоманова (Зап. Югоз. Отд. Г. Общ. I, 1873, ст. 68—77. Про М. Максимовича).

VIII

Святкованє роковин Шевченка в „рускому обществѣ“ (в Цюриху). Російські студентки. (Правда 1873, 13). Підпис М.

1874.

Археологічний з'їзд у Києві („Правда“ 1874, 19 Підпис: Українець.

Борьба за духовную власть и свободу совѣсти въ XVI—XVII столѣтіи (Отечественныя Записки 1874, т. ССХVІІІ, отд. I, ст. 445—494; т. ССХІХ, отд. I, ст. 75—134) За повним підписом.

Историческія пѣсни малорусскаго народа. Съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. I. Кієвъ. 1874. 8°, ст. I—XXIV + 1—336. Т. II. 1875. Рецензія: Ensaïos criticos. VI. Por Z. Consiglieri Pedroso. Porto, 1881. 8°, ст 1 - 5.

В статях фольклорних, початих Іст. піснями, М. П. ч держиться широкого порівнявчого методу з цілю дібратися до жерел певної історії і прослідити єї дороги й національні відміни.

М. Максимовичъ, его лит. и общественное значеніе (В. Европы 1874, місяць?) Подав Ом. Огоновский в Іст. л. р.

Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ образованіи (Вѣстникъ Европы, 1874, Августъ).

Наши славянскія благотворительныя учрежденія. Представители славянскихъ благотворительныхъ комитетовъ во время археологическ. сѣзда въ Кієвѣ. Спб. Вѣд. 1874 г. Резюме у Правді 1874, 15 п. з. Російска критика російскаго добродѣйкованія славянам і Члени слав. благотв. комитетів и Галичане в часі арх. з. у К.

Отголосокъ рыцарской поэзіи въ русскихъ народныхъ пѣсняхъ. (Записки Югозап. Отд. II. Р. Геогр. Общества. Т. II. Кієвъ, 1874'.

Очерки новѣйшей литературы малорусскаго нарѣчія М. То—чова (Вѣстникъ Европы, 1874, Сентябрь, ст. 73—114. Було напечатано з поміткою „Продолженіе будетъ“, та після того, як була набрана і подана до цензури друга частина статі, цензор не тільки перечеркнув усю другу частину, але й велів вирізати частину першу, котра так і не побачила світа.

IX

Др. Іван Франко. — Чи се не та сама статя, котру дали подає М. П-ч н. з. Десять лѣтъ украинской беллетристики, при чому додає, що ідеї єї проведені після того на инчому матеріалі, в статі его: Новокельское и пров. движеніе во Франціи?

Палатинскій холмъ въ Римѣ по раскопкамъ (1847—1872) (Посв. К. О. Полевичу) (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1874, Часть CLXVIX, отд. 2). 8^о, ст. 221—259. З рисунками.

Т. Г. Шевченко. (Недѣля, 1874, 8; так твердить сам М. П-ч, у рукописних списках своїх творів, — я-ж бачив між паперами его, 1895 р., статю під повищим заг. у 37 нрі Н. с того ж року. Не бачивши 8 нра Н., не можу сказати, хто з нас помиляєся. Статя у 37 нрі без підпису.

1875.

Андріяшіада. Текст до комічної опери під сим заг., про кієвскі відносини, по рос. Коло половини 70-х рр. Непечатаний.

Библиографическія извѣстія и замѣтки о литературѣ и наукѣ у чеховъ, поляковъ, сербовъ, хорватовъ и болгаръ (К. Тел. 1875.)

Бібліографію с К. Тел. подаю по списку М. П-ча.

Выдумки Кіевлянина* и польскихъ газетъ о малорусскомъ сепаратизмѣ (Перепечатка із К. Тел. 1875) Київ 1875.

Галицкія отношенія Кіевск. отд. Славянскаго благотворит. комитета (К. Тел. 1875, 62). Витяг у Правді 1875, 13.

Десять лѣтъ украинской литературы (Вѣстникъ Европы, 1875, Сентябрь, Октябрь) Статя вирізана цензурою.

Евреи и поляки въ югозападномъ краѣ (Вѣстникъ Европы, 1875, Июль).

З поводу банкету міністра гр. Толстого, в Кієві. (В. Европы, 1875, 12)

З поводу герцеговинського повстання (Кіевск. Тел. 1875).

Історія Возсоединенія Руси Куліша. ✓ Увага в Кіевск. Тел. 1875.

Къ вопросу о слѣдахъ великорусскаго богатырскаго эпоса въ Малороссіи

(Письмо къ Ор. Ѳ. Миллеру). Древняя и Новая Россія“, 1875, N. 9. ст. 91—96.)

Малорусское литературное движеніе въ 1874 г. (К. Тел. 1875, нр.?)

Надежды и разочарованія въ западномъ славянствѣ (по поводу жалобъ газеты „Застава“ на русскую политику). К. Тел. 1875, 69.

Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ обученіи (статья Др-ва і его жінки Людмили Михайловни. В. Евр. 1875, Августъ).

Неисправимые (украинскіе хлопоманы) К. Тел. 1875, 90.

Новокельтское и провансальское движеніе во Франціи (В. Европы. 1875, Августъ, Сентябрь). Про долю кельтійскихъ мов див. в его Чудацкихъ Думахъ, 1892.

Новый университетъ на нашей границѣ (въ Буковинѣ) и недостойное поведеніе австро-русскихъ депутатовъ. (К. Тел. 1875, нр.?)

Письмо въ редакцію „Друга“ (Другъ письмо для белетристики и науки, издаваемое обществомъ „Академическій Кружокъ“, за годъ 1875. Львів, вел. 8¹, ст. 265—270. Підпис: Українець. Лист перекладений із рос. на рутенске.

Польскій вопросъ въ Познани и у насъ (Кіевскій Телеграфъ 1875, 18, 19, 72.)

Польскому большинству галицкаго сойма (К. Тел. 1875, 52).

Поминки Шевченка въ Вѣнѣ и Львовѣ (К. Тел. 1875, нр.?)

Профессор М. Драгоманов. Правда, 1875, 23. Про Обставини відставки.—очевидно, дані від самого М. П-ча.

Русскія студентскія общества въ Вѣнѣ (Недѣля, 1875, 12).

Славянское и русское значеніе Шевченка (К. Тел. 1875, 65)

Узость стремленій польскихъ политиковъ въ Галичинѣ (К. Тел. 1875, 74)

Церковь и государство въ началѣ среднихъ вѣковъ („Знаніе“, 1875).

1876.

Антракт з исторіи Українофильства (1863—1872) „Правда“ 1876 чч. 12—16. Помітка 1872 р.

Липець. Редакція „Правди“ держала статю в портфелі чотири роки!

Второе письмо въ редакцію „Друга“. Украинщина или Рутенщина? (Другъ, Письмо літературне. Рочникъ III. 1876, 4^о, Ч. 5, ст. 77—80. Підпис: Українець (М. Драгомановъ).

Третье письмо Украинца въ редакцію „Друга“ тамже, ч. 13, ст. 201—203, ч. 14—15, ст. 222—228.

Галицько - руське письменство. Михайла Драгоманова. Львів, 1876. 3 друк. ім. Шевченка. Вел. 8^о, ст. 1—38. Сєє перепечатка переднього слова до Повістей Федьковича, з перемінами й додатками автора.

Изъ русской общественной жизни. (Вступ до „Отравленного дьякона“ Г. Иванова) Другъ, 1876, чч. 14 и 15, ст. 116.

Изучение народной словесности въ Великой и Малой Руси (Карпатъ 1876 18, 19, 21).

Къ вопросу объ „оскудѣніи“ литературы и о столичной печати и провинціи. („Молва“, 1876, 36 2 картці печаті) за повним підписом.

Lex Jusephovicia и галицкї адвокаты еи. (Другъ, 1876, ст. 253—255). Без підпису.

Малорусскія народныя преданія и рассказы. Сводъ М. Драгоманова. Кієвъ, 1876, 8^о, ст. I—XV+1—434.

Повісті Осипа Федьковича. 3 переднім словом про галицько - руське письменство Мих. Драгоманова. Ціна 1 руб. сер. Кієвъ. Типогр. М. П. Фрица. 1876, 8, ст. I—LXV+1—95. Цензурна помітка: К 30-го апрѣля 1875 г.

По вопросу о малорусской литературѣ (Панславизмъ, Панрусизмъ и Панмалоруссиямъ) Вѣна 1876.

Про багатство та бідність. Розмова перва. Ціна 1, крайцарів. 1876. Вел. 32^о, ст. 1—30 Печ. у Жєневї. Праця С. Подолїнського, Др-ов. тільки виправив єї для печаті і видав.

Про українських Козаків, Татар та Турків. Зложив М. Драгоманов. Кїїв Тискаря В. П. Давиденко Року Божого 1876. 16^о, ст. 1—69. В паперах небіжчика є переробка єї брошури п. з. Про вольних козаків українських та неволю турецьку. Первісний текст полишений зовсім, тільки вставлено чимало. Се зроблено М. П-чем зараз після появи брошури в К.

ХП

Редакція „Слова“ — скопцї (Другъ, 1876, ст. 244. Без підпису. Др-ов написав був: Р. Слова і скопці.

Russische Nivellirungspolitik („Neue freie Presse“, 1876, 19 Juli Nr. 4273 Про указ 1876 р. Без підпису. Вступ і друга стаття тут же не Др-ва).

Турки внутренніе и внѣшніе. Письмо къ издателю „Новаго Времени“ М. Драгоманова. Женева, 1876. 8', ст. 1—30. Переклад сербский.

Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ („Молва. Газета политическая, общественная и литературная“. Годъ I, 1876, № 41, 10 Октября. Стаття напечатана як передова, за повним підписом і займає цілий лист (увесь пр. у 2^{1/2} листа). Переклад болгарский, сербский.

1877.

Дѣтоубійство совершаемое русскимъ правительствомъ Женщины процесса московскихъ социалистовъ. Изданіе редакціи Украинскаго сборника „Громада“ (Община) Ж. 1877. 8°, ст 1—16.

Вольності Вієська Запорожського. Стаття з „Громади“, друкована, та не пущена у світ. Єі е 2 листи печ. (ст. 30—56) Мала ити у II. т „Громади“.

Внутреннее рабство и война за освобождение. М. Драгоманова. Genève—Bale—Lyon. H. Georg, Libr-Ed. 1877. Мала 8°, ст 1—34. Переклади: польский у крак. Czasie і осібною брошурою, сербский, нім. витяг у „Die Wage“, Wochenschrift von Dr. Guido Weiss, Berlin, 1877, 40.

Зъ заграничнихъ журналѣвъ про послѣдній виданія українскї (Другъ, 1877, ч. 5, ст. 78—79. Без підпису. Очевидно, редакція вставила кілька слів похвали виданям Др-ва.

Les paysans russo-ukrainiens sous les libéraux hongrois (Le Travailleur“, Женева, 1877, 1, 4).

Матерьялы для малорусской исторіи въ италіянскихъ архивахъ. (Другъ, 1877, ч. 1, ст. 14—16). Підпис: М.

Народні школи на Україні серед життєва і письменства в Россії З видання „Громада“ Prix: 3 francs. Genève-Bale-Lyon. H. Georg, Libraire-Edit. 1877. 8', ст. 1—152.

Опѣзнаймося (Листъ въ редакцію „Правды“) Другъ, 1877, ч. 1, ст. 12—14; ч. 2, ст. 23—31. Підпис: Українець.

XIII

Передньє слово (до I вип. „Слав'янської Громади“) і стаття про Сербів з. з. Де Сербі живуть тепер і де жили попередю. Обое печатані, та не пущені у світ 8°, ст. 1—16 дрібного письма. Слав. „Громада“ не вигоріла. В загалі, не все оповіщене на сорочках „Громади“, що вийде, вийшло.

Помылка хорватского професора, не правлена рускимъ (Другъ, 1877, чч. 3 і 4. ст. 49).

Пропащчиї час. Україїнці під московським царством (1654—1876). Ся стаття була почалася друкувати у П. т. „Громади“ (було надруковано 3¼ листи) та М. П-ч чомусь остановив єї.

Про те, як наша земля стала ненаша. Женева, 1877.

Про хліборобство Розмова третя. Як де земля поділена і як би треба її держати. Липський. 1877 М. 8°, ст. 1-176. Се праця С. Подолінського, Др-ов тільки виправив єї для печаті і видав. Печатана в Женеві. „Липський“ локладено для відводу очей австр. поліції.

Ученая экспедиція въ югозападный край. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русскій край, снаряженной Имп. Р. Геогр. Обществомъ. Югозан. Отдѣлъ. Матерьялы и изслѣдованія, собранныя Д. Чл. П. П. Чубинскимъ, въ семи томахъ (В Европы, 1877, мартъ, ст. 85—109) Підпис. М. Т-овъ.

1878.

До чего довоевались? М. Драгоманова. Ж. 1878, 32', ст. 1—26. Помітка: 7 сент. 1878. Перепечатана в тайній петерб. друкарні п. з. Рѣзультаты послѣдней войны, тогож року.

Громада. Україїнська збірка, впорядкована Михаїлом Драгомановим. Передньє Слово. (М. Драгоманова) Женева. Печатня „Громади“. 1878. 8°, ст. 1-101.

В I томі — програма: показ старих змагань українців до волі політичної, соціальної і духової. Відносини між соціалістичним і соціальним рухом на Україні. Конечні цілі обох, але вартість і перехідних, половинних (паліативних) змін у теперішньому стані. Потреба осілої спеціальної праці українських соціалістів серед народу (а не самого лишень „ходження въ народъ“). Український соціалізм не партія, а громада, — то б то що українські соціалісти, міцні спеціальною наукою, мусять помагати народові в усіх его потребах і в тойже час вести его до соціалістичного ідеалу.

XIV

Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. № 2. Звістки про Україну 1876—1877. Женева. Печатня „Громади“ 1878. 8°, ст. 1—583. Заголовки: Од впорядчика. Вісті з України. Життя по селам. I. Здиство. Багатирі і бідні. 1. Поділ землі. 2. У наймах. 3. Мошенства панів та підпани. II. Начальство. 1. Крестьянське начальство. 2. Царське начальство. 3. Земство. III. Темнота. Народні школи. Україна і центри (замість фельетона і бібліографії) I—III. Оповіді Впорядчика.

В статі „Україна і центри“ показано, як по всім краям Росії падав політичний дух в міру того як росла централізація і як тепер неможливий поступ Росії без пробудження духа краю автономії.

La littérature oukraiñienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au Congrès littéraire de Paris (1878) par Michel Dragomanov. Genève, 1878. 8°, ст. 1—42. Пом. 1-er juin 1878. Переклади: український (у „Правді“ 1878, 18-23 і особно брошурою в „Дрібній Бібліотеці“ Ів. Франка); сербський, італійський, іспанський. Перероблена і доповнена в La let. di una naz. plebea, див. р. 1880.

Листок Громади. № 1 (Більше не вийшло) Женева 1878, впорядчик М. Драгоманов. 8°, 1—24. Містить: Статю М. Др-ва „Коли битись, то не миритись“; Новинки.

1879.

Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. № 4 Женева. Печатня „Роботника“ і „Громади“ 1879. 8°, ст. 1 — 352. Додаток од впорядчика (До Вірж. мошенства): Хиби російської і української печаті про мужицьке життя. Уваги впорядчика (до статі С. — а про Шевч.) Шевченко, українофіли і соціалізм. М. Драгоманова. Грунт, книжка та „препятствія“ М. Драгоманова. Спомин помершого товариша, Зубку-Кодреану. М. Д. Вільній земський рух в Черниговщині. М. Д. Героївська самооборона соціалістів в Києві М. Д. Книгарські звістки: Федералізм і соціалізм в Окцітанії. Польський демократ про українство і соціалізм. Українське письменство в „Історії славянських літератур“ Пилипи і Спасовича М. Д. Оповіді і замітки: Українська „Громада“ і

„націоналізованіє соціалізма“ по V т. „Вперед!“ . Де-що про львівських народовців і соціалізм в Галичині (з поводу брехні „Руского Сіона“ і „Газети школьної“. З університетського життєв в Київі, (Помилка брошури „Мартовское движеніє студентовъ кїевскаго университета въ 1878 р.“ Брехня генерала Антоновича). Ми ж „Набатъ“ (Чому ж як ми говоримо про „Набатъ“. Д Молчановъ-Другъ въ редакціі „органа русскихъ революціонеровъ“. Примір набатської пісенітници. Доброльбов і Пирогов. Остатня рада „Набату М. Драгоманова. На увагу товаришам і землякам україїнської і польської мови. Впорядчика „Громади“.

В статі „Шевченко, українофіли і соціалізм“ окрім проби історичного — а не догматичного — погляду на Шевченка, показано ріжницю Шевченкового українолюбства від сучасного європейського соціалізму і в той же час ріжницю сего соціалізму від „народництва“ московського (Бакунізму, Лаврізму і т. п.) і українського. Подібно європейським соціал-демократам автор вказує на корінь соціалізму в городських классах, але не дивиться з погордою на селян і показує можливість і конечну потребу притягти їх до городського і фабричного соціального руху.

Зачто старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленія подѣлу Трепова.) (Изъ „Общины“, NN-ro. 3 и 4), 8', ст. 1 — 8. Женева, 1879. Impr. de „Rabotnik“.

Ми ж „Набатъ“ (із „Громади“ т. IV.) 8', ст. 373—381. Ж. 1879. Найбільше про Молчанова).

Украинская „Громада“ в рецензії г. Стефановича. („Община. Соціально-революціонное обозрѣніє“ 1878, Ноябрь и Декабрь, 8 и 9. Статя помічена: 2) Февраля 1879). Тут же й рецензія Стефановича).

1880.

A l'opinion publique des peuples civilisés! (Летучий листок у 8°, ст. 1—4 по поводу перших атентатів на царя Александра II, підписаний 13 ма емігрантами між ними й Др-вим, та написаний ним) Женева, Impr Pfeffer 1879 або 1880.

Было бы болото, а черти будутъ! (Изъ „Общаго Дѣла“, Np. 35) Женева, 1880. 8°, ст. 1—16.

Вниманію соціалістовъ изъ Россіи. Женева, 1880. Листок у 8°, ст. 1—4

Галицко - русское общественное движение (петерб. Дѣло, 1880).

Der kleinrussische Internationalismus (Jahrbuch für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik. Von Bernstein, Zürich, 1880.

I contadini russo-ukraniani sotto i liberali ungheresi (Rivista Internazionale del Sozialismo Milano 1880, 1).

La letteratura di una nazione plebea (Rivista Internazionale del Socialismo. Milano, 1880, 4) Це є перепробка з Lit. oukr. див. 1878.

La Russie d' Europe (Nouvelle Géographie Universelle. La terre et les hommes Par Élisée Reclus Paris, Hachette, 1880, Вел. 8°, ст. 277—918.) Др-ву належить майже вся статистична, етнографічна і політична частина. Призване Реклю див. тамже ст. 919

Les nations de l' Europe Orientale et le socialisme internationale (Revue Socialiste, 1880).

От группы соціаластов - евреев. Женева 1880. Листок у в. 8°, ст. 1—8. Тут зовсім Др-ска тільки рекомендація проекту „Вольной Еврейской Типографіи“, ст. 6—7.

Письмо В. Г. Бѣлинскаго къ Н. В. Гоголю. Съ предисловіемъ М. Драгоманова. Изданіе редакціи украинскаго сборника „Громада“. Женева типографія „Роботника“ и „Громады“. 1880, 8°, ст. I—XX+1—10.

Політичні думки в нових українських піснях (у „Славянськѣм Альманзху“ в Відні, 1880. Статя сконфіскована).

Русскимъ писателямъ въ день открытія памятника А. С. Пушкину 26 мая 1880 г. Листок у 8°, по другім боці котрого переклад того самого по фр. Женева.

Соловья баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову М. Драгоманова. 8°, ст. 1—8. Помітка : Женева, 4 марта, 1880 г.

Терроризмъ и свобода, муравьи и королева. Отвѣтъ на отвѣтъ „Голоса“ М. Драгоманова, 8°, ст. 1—16. Помітка: Жен. 3 іюня 1880 г.

1881.

Громада. Українська часопись, впорядкована М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолінським, Рік

XVII

V. Число 1. Женева 1881: Програма (найбільше Подого), Звістки з України: I. Україна Російська: Мужичкі бунти і письменні бунтарі в 1880 р.; Публичні сбори Русинів у Львові; Робітничий рух за границею: нові соціалістичні часописі і зїзди в Гаврії їх уваги; справи виборів у французьких робітників.

Число 2. Наука з попередніх оповідань (Анни й Параски Павлик); Польнякам громадівцям в Росії.

(Більше тої Громади не вийшло).

Естественныя области и пропаганда социализма на плебейскихъ языкахъ Восточной Европы. (Вільна Спілка — Вольный Союзъ. Безстроковий додаток до „Громади“. N. 1, 1881, 8°, ст. 1—8. В. Сп. вийшов усього тільки сей один нр).

Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève, 1881, Impr. de „Rabotnik“ et „Hromada“. 8°. ст. 1—16. Докладно обговорено А. Де Губернатисом у статі п. з. Rassegna delle letterature straniera, в Rivista Europea 1881, а також у 1 нрі з 1882 газети Der Baltische Föderalist. Женева.

Лист до літературного конгреса у Відні 1881 р., протів заборони укр. літератури по указу 1876 р. виданий по фр., підписаний М. Драгомановим і М. Павликом, писаний Др-вим. У „Вольномъ Словѣ“ 1881, нр. 9, за 22 сент. (4 окт.) поміщено переклад рос.

Літературно-политическія партії в Галиції (Петерб. „Дѣло“, 1881, ноябрь).

Микола Іванович Костомаров. Очерк житеписный. (Сьвіт, Люстрована літературно-політично-наукова часопись. Львів, 1881, 4° ч. 1. ст. 15—17, ч. 2, ст. 29—31. Підпис: М. Д.

Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880). М. Драгоманова. Женева. Печатня „Работника“ і „Громади“. 1881 8°, ст. 1—132. Рецензія Леже в „Revue Critique d'histoire et de littérature“, 1881, 47.

Открытое письмо М. П. Драгоманова въ редакцію „Московскихъ Вѣдомостей“ (В. Слово, 1881, 9. Без заголовка. (заголовки дані після того, осібно.)

XVIII

Письмовъ редакцію „Вольнаго Слова“ польской типографіи и отвѣтъ на него г. Драгоманова (В. Слово, 1881, 18) Без заголовка.

Про багатство да бѣдносьць. Пѣраклад з українскаго. Жаньева. Друкарня „Работника“ j „Громади“. 1881. 16°, ст. 1—32 На окладинці в слівці „Од видавцов книжки“, м. і. таке: „Толькі тагда багатство і бѣдносьць шчезне і замѣницца ровносьцью між людзьми, калі бѣдније людзі всьуди назнаюць аткуль идзе цѣпѣрашнѣя нѣровносьць. А дѣла того треба, штоб наука пра багатство да бѣдносьць прапавѣдивалась разом на всѣх мовах бѣдных людзей.“ (Слова Др-ва).

Херсонская Земская Управа и Галицкій Земскій Комитетъ (Увага, В. Слово, 1881, 20; підпис: М. Д.

Что такое украинофильство? („Русское Богатство“, 1881, Ноябрь, ст. 93—126) Підпис: М. Петриць.

1882.

„Балтійскій федералістъ“ Полит. безц либер. мѣс. изд.“ (В Слово, 1882, 44)

„Батьківщина“ объ арестахъ въ Галиціи (В. Слово, 1882, 28) Підпис: М. Д.

Безцеремонность г. Каткова и его лже-свидѣтелей (В. Слово, 1882, 42).

Библіографія. Гете и Шекспиръ въ переводѣ на украинскій языкъ. (В. Слово, 1882, 31) Без підпису.

Война съ памятью о Шевченкѣ. (В. Слово, 1882, 46) Переклад укр. у. „Сьвітѣ“, 1882, Львів, 20, 21.

Всеобщій переполохъ въ Галиціи. (В. Слово, 1882 26).

Г. Галаганъ — для духу. (В. Слово, 1882, 24. Підпис: М. Д.)

Германство на Востокъ и Московщина на Западѣ. (В. Слово, 1882 30, 31).

Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. № 5 Женева. Печатня „Громади“. 1882, 8°, ст. 1—271: Од впорядчика; Звістки з України: Од впорядчика. Життя по селах: І. Здиство (Добавка до II т. Гр.) II. Темнота: А) Навчителі: 1) Школи. 2) Церква. 3) Суди. Б) Темні люди: III. Усѣяке лихо вкупі. IV. Марні надії: А) Виселки Б) Мрії. V. Проби повстанья j товариських по-

рядків: Козацькі спомини і громадські потреби в Кубанщині; Українські громадівці перед польським соціалізмом і польським патріотизмом; Українські селяне в неспокійні роки (1880—1882); Спомин помершого товариша, Володимира Навроцького.

Діонизій III Санкт-Петербурзький і Платонъ II Московський (царь Алекс. III і Иван С. Аксаков) Сравнительно-историческая игра природы. (В. Слово 1882, 27 і особно Жен. 1882, 16^а, ст. 1—47.

Еврейський вопросъ на Украинѣ. (В. Слово, 1882, 41, 45).

Изъ вопросовъ текущей жизни. I. Круговой побѣгъ украинцевъ отъ вѣры отцевъ. II. Еврейскій вопросъ въ славянскомъ кружкѣ въ Лондонѣ. III. По поводу изгнанія П. Лаврова изъ Франціи. (В. Слово, 1882, 23).

Изъ централизованной страны (Франції) В. Слово, 1882, 38. Підпис: М. Д.

Историческая Польша и великорусская демократія (Вольное Слово, еженедѣльное изданіе Женева 1881. нри 3—2), і особно Женева, 1882 маленька 8^а, ст. 1—511+1+ I—VIII (оглавленія). Видане переглянено і доповнено автором.

Какъ позволяютъ обращаться съ собою Русины (В. Слово, 1882, 47) Без підпису.

Къ біографіи А. И. Желябова. (В. Слово, 1882, 39—40) і особно Ж. 1882, тамже, ст. 1—48.

Литературно-политическія замѣтки. I Новыя русскія статьи по польскому вопросу. (В. Слово 1882, 21 і 22) II. Абсолютизмъ и капитализмъ (у Россіи) тамже, нр. 24) III. Языки, конфискованные Святѣйшимъ Синодомъ (тамже 26). IV. Шевченковский день въ Австріи и Россіи (тамже, 32).

Литературно-политическіе отрывки Le Revolté. Объ иллюзіяхъ конспираторовъ и революціонеровъ. (В. Слово, 1882, 49) II. Бѣдненскіе самодержцы! III. Эпическій характеръ крестьянскихъ мечтаній. IV. Козацкія традиції на Украинѣ

V. Страхи украинскаго сепаратизма. тамже. 50).

Литературно-общественное движеніе въ Галиціи (Петерб. „Дѣло“, 1882, окт.) Підпис: Туристъ.

М. А. Бакунинъ о правдѣ и нравственности въ революціи (В. Слово, 1882, 26) Підпис: М. Д.

Marija Maty Isusowa. Wirszy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Drahomanowa. Żenewa, 1882. 16°, ст. I—VII+1—66 (Уваги 41—66).

„Народная Воля“ о централизаціи революціонной борьбы въ Россіи (В. Слово, 1882, 37, 38) і особно Ж. 1882, мала 8°, ст. 1—32.

Нравственность и мужество въ обвиненіяхъ въ шпіонствѣ (Вольное Слово, 1882, 22).

Нѣчто о чистотѣ средствъ. По поводу новаго заявленія Исполнительнаго Комитета. (Вольное Слово, 1882, 21).

Обаятельность энергіи (В. Слово, 1882, 34), Передова, без заголовка.

Отвѣтъ г. Драгоманова на письмо г. Лимановскаго въ „Общемъ Дѣлѣ“ (В. Слово, 1882, 23).

Новости изъ Австрійской Украины (В. Слово, 1882, 32).

Новый урокъ судьбы галицкимъ украинофиламъ (В. Слово 1882, 47).

Польская цензура и москвофильское безстыдство (В. Слово, 1882, 41). Без підпису.

Проектъ солидарной демонстраціи Русиновъ и Поляковъ (В. Слово, 1882, 33) Підпис: М. Д.

Процессъ, постыдный во всѣхъ отношеніяхъ (В. Слово, 1882, 43). Прѣ москф. процес у Львові

Пьянство, искусство и свобода. (В. Слово, 1882, 33). Підпис: М. Д. Пер. укр. „Свѣт“ 1882, Львів, 18 і 19.

Русскій кулакъ и болгарская свобода (В. Слово 1882, 42).

Среди галицкой сумятицы. I. „Czas“ и „Діло“. II. Кого слушать. III. Caeterum senso. IV. Прямая и косвенная ложь (про р. соц прощ. в Гал.) В. Слово, 1882, 30, підпис: М. Д.

XXI

Студенческій манифестъ (В. Слово, 1882, 33. Увага написана Др-вом. Без підпису.

Учащаяся молодежь и политическая агитация (В. Слово, 1882, 50). Передова, без заголовка. I брошурою, з повним заг.

Учащаяся молодежь и политическая агитация (Отдѣльный оттискъ изъ „Вольн. Слова“ №. 50). Женева, Impr. de La Parole libre. 8°, ст. 1—8, 1882.

Эмигранты и революціонныя дѣйствія въ Россіи (Вольное Слово, 1882, 23, Підпис: М. Д.

1883.

Динамитно - анархическая эпидемія и самоуправленіе. I, II. Передові В. Слова, 1883, 58, 59.

Изъ бумагъ редакціи „Колокола“ (В. Слово, 1883, 54—56, 59—62 Листи Бакуніна, Громеки і т. п до Герцена з увагами Др-ва).

Календарь „Народной Воли“ на 1883 годъ (Рецензія. В. Слово, 1883, 61—62) Без підпису.

Конституція и народъ. Передова В Слова 1883, 53. Без підпису

Мирный и умѣренный элементъ въ русскомъ соціально — революціонномъ движеніи. Передова В. Слова 1883, 61—62. Без підпису.

Московскіе славянофилы и самодержавіе. Передова В. Слова, 1883, 60. Без підпису.

Отъ новаго редактора. В. Слово, 1883, 52. (Др-ов став ред В. Слова з 1883 і видав при 52—62 газети, котра нумерувалася без переміни з 1881 р., так що ві вийшло всего на всего 62 при).

Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. з увагами М. Драгоманова. Частина перша. Розділ перший. (Конецъ козацтва) Женева, 1883, 8°, ст. I—LX+1—137.

Толцыте и отверзется I, II. Передові В. Слова 1883, 56, 57. Без підпису.

Университетская автономія и чиновническій произволъ. Передова В. Слова 1883 55. Без підпису.

1884.

Вольный Союзъ — Вільна Спілка. Опытъ украинской политико - соціальной программы. Сводъ и объясненія М. Драгоманова. Изданіе русское. Женева,

XXII

типографія „Громады“. 1884, 8°, ст. 1—111. Ніяке инче видане не вийшло.

Письмо въ Извѣстіяхъ Слав Благотворительнаго Общества коло 1884.

1885.

До суду земляків (Листок у вел 8°, ст. 1—4, виданий у Женеві по поводу листа Тургенева до Др-ва, напечатаного в „Зорі“ 1885, 21. Листок напечатаний в самім кінці 1885, або в самім початку 1886)

Листъ Н. С. Тургенева про галицко рускѣ справы. (Зоря 1885, 21).

Марія. Поэма Т. Гр. Шевченка. Съ переднимъ словомъ и замѣчаніями М. Драгоманова. Переводъ съ украинскаго. Женева. Типографія „Громады“ 1885. Мала 8°, ст I VIII+1—47 (На обложці річ про популяризацію регіл. критики для народу).

Письмо Н. Н. Костомарова къ издателю „Колокола“. Съ предисловіемъ М. Драгоманова. Изданіе „Громады“. Женева, 1885. 8°, ст. I-IX+1 14.

Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Частина перша. Розділ другий. Женева, 1885. 8° I-XII+1-226.

1886.

25-litni rokowny smerty Szewczenka a ha-
łycki narodowci (Praca“, 1886, 3—4 і особна відбитка коштом автора. 8° ст. 1—4. Докладніше про справу див-
статю П. К. Taras Szewczenko a Ruś galicyjska
(Nauk. dod. do warsz. Przeglądu Tygodniowego, kwiecień).

Галицко-русское общественное движеніе (Пет. Дѣло, 1886).

Z powodu „Mariji“, poematu Szewczenki.
(List do Redakcji) („Przegląd Społeczny“, Львів, 1887,
8°, ст. 144—150. Помітка: 10 ліпця 1886

Наканунѣ новыхъ смуть. Женева, 1886, 8°, ст. 1—54. Резюме і критика В. W. Z. у Przeglądzie Spo-
łecznym 1887, II, ст. 150—155.

1887.

Изъ исторіѣ вѣрши на Украинѣ. Крити-
чный врывокъ М. Драгоманова. (Ватра. Літературный
збѣорникъ. Выдавѣ Василь Лукичъ. Коштомъ „Р. Касина

XXIII

въ Стрию“ — а заходомъ видавця. Въ Стрию, 1887. Вел. 8', ст. 122—129.

Kosaken (Ersch-Gruber, A. Encykl. d. W. u. K. Zweite Section. XXXIX. 4°, ст. 126—137 1887.

Про віча. Зложили вкупі Д. В. і П. К. Видав Г. Р. Молодик. Коштує 5 кр. а. в. Львів, 1887. 3 друкарні Тов. ім. Шевченка. 16', ст. 1—64. Др-ву належать тільки ст. 4—9, 22—27 і план. Решту писав М. Павлик. Брошура сконфіскована. Вона була видана коштом гурту молодіжі гал. р.

W Redakciju „Przeglądu Społecznego“ (Prz. Sp. Львів, 1887, Maj). Про перші укр. соц брошури.

1888.

Légendes pieuse des Bulgares, traduites par M^{lle} Lydia Dragomanova et annotées par M. Dragomanov („Mélusine“, 1888, NN. 9—10, 12). Перепечатано.

Науковий метод в етнографії (Рецензія „Етнографіи Славянщины. Написавъ О. Стодольскій. — Товариш. Письмо літературно наукове ч. I. Львів, 1888. 8°. Ст. 15—30. Стата була написана для „Kwartalnika historycznego“. Заголовок їй дала редакція „Товариш“.

Програма „Правди“ 1888, вип. I. Львів. Вел. 8', ст. 1—13. Статю підписали: Видавництво „Правди“. Не Др-ска тільки друга увага на ст. 4 про руских понів і єзуїтів.

Сміх і горе! (Товариш, 1888 1. Ст. 66—72).

1889.

Австро-руські спомини (1867—1877) М. Драгоманова (Літ. нук. бібліот. Кн. 2 Ч. I. 1889, 16°, ст. 1—47, ч. II, 1889 ст. 49—150; Ч. III. і IV 1890, ст. 151—330); ч. V. 1891, ст. 331—456.

Въ справѣ вѣдносінъ Украинцѣвъ до російскої літературы (Зоря, 1889, від 8. Підпис: Чудак.

Высочайшая резолюція о проєктахъ о земскихъ начальникахъ гр. Дм. Толстого („Свободная Россія“, 1889, Апрель, Nro. 2).

Земскій либерализмъ въ Россіи (1858—1883) („Свободная Россія“, 1889, Февраль, Nro. 1. Женева)

И. С. Тургеневъ и политическая агитація въ Россіи въ 1862 году (Письма И. С. Тургенева къ А. П. Герцену съ замѣчаниями М. Драгоманова („Свободная Россія“, 1889, Май Nro. 3).

XXIV

Къ вопросу о національностяхъ въ Россіи
По поводу замѣтки „Kurjera Lwowskiego“) („Свободная
Россія“ 1889, Апрель, Nro 2). Статейка без підпису.

La question de la liberté religieuse en Russie (Revue Internationale, Рим, 1889, 25 янв.)

Либерализмъ и земство въ Россіи. 1. Земскій либерализмъ въ Россіи (1858—1883). 2. Самодержавіе, мѣстное самоуправленіе и независимый судъ. М. Драгоманова. (Отдѣльный оттискъ изъ 1-го Nro. „Свободной Россіи“). Genève. H. Georg, Libraire-Editeur. 1889. 8°, ст. 1—64. Польскій переклад першої статі вийшов заходом і накладом Ів. Франка відбиткою із Kurjera Lwowskiego 1889 п. т. Z dziejów liberalizmu w Rosji. Др-ов помістив тут „Dodatek do przekładu polskiego“. (ст. 81—8) Переклад сербскій, болгарскій („Земски либерализмъ въ Россія (Съ предисловіе на автора къмъ болгарски прѣводъ) (Въ „Мисль“, рік? кн 3—5).

Самодержавіе, мѣстное самоуправленіе и независимый судъ („Свободная Россія“, 1889, Февраль, Nro. 1).

Славянскі сказання за пожертвуваніе собственно дѣте. Отъ. Мих Драгомановъ. (Прѣпечатано изъ кн. I отъ „Сборникъ за народни умотворенія, наука и книжнина“ издаванъ отъ Министерството на Народното Просвѣщеніе) София, Държавна Печатница 1889 4°, ст. 1—32.

Ще на тему: „Хто виненъ“ (Зоря, 1889, 4, ст. 65—68. Підпис: Чудак.

1890.

Австро-рускі Спомини. Див. 1889.

В справі взаємин між Русинами й Поляками (Лист до крак. „Ак. Громади“, написаний по поводу святкування 29-тих роковин Шевченка у Кракові. „Народ“, 1890, нр. 11).

Живая Старина. Період. изд. і т. д. Вып. I. Спб. 1890. L XII, 130 34, 42, 24. (Рецензія) 4°, ст. 1—8. Із болг. Сб. як вище, София.

Листочки до вінка на могилу Шевченка. В XXIX роковини єго смерти. Львів 1890, наклад. Ів. Франка. Др-ва тут отсі статейки (ст. 3—23): I. До історії аресту Шевченка в 1839 р. II. Французький переклад „Катерини“. III. Поезії Шевченка в народніх устах.

На увагу українолюбцям у Росії. (По поводі виступів „Правди“ проти Великорусів“) („Народ“, 1890, 10)

Наука теологічна в західній Європі (Лит. наук. бібліотека, кн. 5. Накл. Ів. Франка). Львів, 1890, 16, ст. 1—38.

Неполітична політика (проти „нової ери“. „Народ“ 1890 нр. 24 і 1891 нр. 1, 2, 3).

Одповѣдь рецензентови „Дѣла“ на III и IV выпуски моихъ „Австро-руськихъ споминівъ“ (Листы въ редакцію „Дѣла“). „Дѣло“ 1890. чч. 144, 146, 150. „Дѣло“ не напечатало і половини сеї відповіді. Решта у мене

Славянскитѣ сказанія за рожденіе на Константина Великий. Отъ М. Драгоманова (Отдѣленъ отпечаткѣ изъ кн. II отъ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, издаванъ отъ Министерството на Народното Просвѣщеніе). София, Державна Печатница 1890. 4^а, ст. 1—53+1—41. Помітка: 6 Апрель 1890 София.

1891.

Бібліографія. (Handbuch der Staatswissenschaften von Conrad; Howells The conflicts of capital and labour. „Народ“ 1891, 9) Adams — La Confédération Suisse. Rambert — Les Alpes Suisses. (Народ, 1891, 10—12) Макс. Ковалевскаго: Tableau des origines et de l'évolution de la propriété. Modern customs and ancient laws of Russia („Народ“, 1891, 13 і 14; Г. Парі — Manuel d'ancien français (Нар. 1891, 15 і 16).

Для починаючих фольклористів на Україні. („Народ“ 1891 15 і 16)

Замітка для культурної публіки „Правди“ („Народ“ 1891, 15 і 16).

Живая Старина Період. издание отдѣленія этнографіи имп. Русскаго Геогр. общества подъ ред. предсѣдателя въ отд. этн. В. П. Ламанскаго. Вып. II. и III. (Рецензія) Помітка. София 5 Декембрий, 1891. Бол. Сб.

Інтереси польского панства і Правлянска наівність (статя з підписом „Редакція“) „Народ“ 1891, 8)

Костомаров і штунда на Україні („Народ“ 1891 15 і 16. ✓

Les origines boudhistes du Dit de l'Empereur Coustant (B I Congrès international des folkloristes) у Лондоні 1891.

Малі замітки й запити про сучасні справи („Народ“ 1891, кр. 2, 8) з підписом „Редакція“.

Над чорним морем. Повість Ів. Левіцького. (Критика) „Народ“ 1891, 22.

Народна Рада в Турції й справа союзу наших партій (стаття подана як редакційна). „Народ“ 1891, 17 і 18.

На увагу українолюбця у Росії (стаття в справі радикалів, с підписом: Редакція й головні сотрудники Народу). „Народ“ 1891, 8.

Перли рутенства (без підпису „Народ“ 1891, кр. 2).

Почесний вихід з вузької церковности („Народ“ 1891, 19).

Про комере з Бояном у Відні (Підпис: Українець) „Народ“ 1891, 17 і 18, (про гал. р. музику і противенство влр. мові.)

Russian police, home et foreign („Free Russia“, 1891, 1—3.)

Славянскитъ вариянти на една евангелеска легенда. Отъ Мих. Драгомановъ. 4°, ст. 1—13. София, з болг. Сборника, як вище.

Славянскитъ прѣправки на Единовата история. Отъ М. Драгомановъ. 4, 1—115, Помітка: г. София, Ноемврий 1891 г. Из болг. Сборника як вище.

Сліпі проводирі (про „Зорю“ 1891 р.) „Народ“, 1891, 20 і 21.

The russian diplomatic note to Bulgaria („Free Russia“, 1891, 4).

Штундарі в Росії й крокодилські сльози в Галичині (статейка без підпису) „Народ“ 1891, 10 і 12.

Уваги до Квестіонару для II зйїзду руско-українских радикалів („Народ“ 1891, 19)

Українська штунда й мудрагелі наших хати („Народ“ 1891, 2)

Українцєви, що боронив угоду (статейка як редакційна) „Народ“ 1891, 15 і 16.

Університетське свято в Лозанні (стаття без підпису.) „Народ“ 1891, 13 і 14

XXVII

Ч у д а ц к і д у м к и (Листи на увагу мудрим людям через редакцію „Народа“) „Народ“ 1891, при 7—14, 17 і 18, 20—24.

1892.

Австро рускі сподини (1875 рік і мій обїзд австрійської Русі) „Народ“ 1892, 2, 4, 5—12, 15—18. Див. 1889.

В і р а а громадскі справи. Написав М. Драгоманов. Ціна 2 кр. (Бібліотека „Хлібороба“ ч. 3) Коломия 1892. Мала 8, ст. 1—14. Редакція „Хлібороба“ пропустила, в самім початку стат, слова про те, що є й радикали безвірні. Статя була перше нап. у „Хліборобі“.

І в а н В і к л і ф, Доктор євангельский. Написав М. Драгоманов. Видала Редакція Народу коштом автора. Львів, 1892, 16^a, ст. 1—16. Помітка: (23 Марця, 1892). Брошура сконфіскована.

Московському дописувателю Правди (Народ, 1892, 1).

Неправда — не просвіта (про книжочку В. Чайченка „Гр. Квітка“, видану „Просвітою“) Народ 1892, 19—21 24.

Новоєрскі овочі з усеукраїнського погляду. „Народ“ 1892 13 і 14.

Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева къ Ал. Ив. Герцену. Съ объяснительными примѣчаніями М. Драгоманова. Женева. Украинская Типографія. 1892. 8^o, ст. I—XII+1—227.

„Правда“ за місяць червень 1892 „Народ“ 1892, 15 і 16.

Препарація М. І. Костомарова в „Правді“ (Народ 1892, 13 і 14).

Руска читанка для выстихъ класъ шкѣлъ середнихъ. Ол. Барвінського. Критика. „Народ“ 1892, 13 і 14.

Studi sul socialismo contemporaneo. Il socialismo catolico, di Fr. Nitti. „Народ“ 1892, 15—18.

„Словесность“ замість політики (про програму „Нар. Ради“) Народ, 1892, 13 і 14.

Шістсот років Швейцарської Спільноти (1291—1891). Написав Михайло Драгоманов. Видала редакція „Народа“. Львів, 1892. 16^o, ст. 1—33.

XXVIII

Чудацькі думки про українську національну справу. Написав Михайло Драгоманов. Друге видане. Накладом Івана Франка. Львів. 1892. Мала 8, ст 1—294 тексту і 297—303 „Показчика змісту“, зробленого Ів. Франком.

1893.

Беллетристика „Зорі“ (Народ“, 1893, 21).

Два голоси в „Правді“ і гріх „Просвіти“ перед Українцями, без підпису Народ, 1893, 19 і 20.

Де тонко там рвезь (Народ 1893, 8, 9,) про відносини Українців до цензури.

Для відомости д. Вартовому (без підпису. Народ, 1893, 18).

Довгі уха новіщоіери. Замітка для російських Українців. („Народ“, 1893, 18).

Думка про руский університет у Львові („Народ“ 1893, 6). Статя без підпису.

Відозва до руских етнографів (Хлібороб, 1893, 19).

В Росії і у нас („Хлібороб“, 1893, 19) Без підпису.

В справі розвитку української літератури (Відповідь д. Вартовому. „Буковина“, 1893, 20—22, 24—25).

В справі церковній у Галичині. I. („Народ“ 1893, 1).

Евангельська віра в старій Англії. Написав М. Драгоманов. Женева, Українська Друкарня 1893. 8°, ст. 1—16.

Галицко - русское литературно - общественное движение К. Арабажина (Рецензія) Народ 1893, 9 10.

Забѣлѣжки вѣрху Славянскитѣ религіозно-етически легенди. II. Дуалистическото миротворение. Отъ М. Драгомановъ. (Отдѣлень отпечататькъ отъ „Сборникъ за Нар. Умотворения“, книга X.) София, Държавна печатница 1893. 4°, ст. 1—66. Додано 9 картин.

Записки Товариства ім. Шевченка. Т. I. („Народ“ 1893, 14, 17, 18). Т. II. („Народ“, 1893, 19 і 20.

З поводу рецензій на статю д Арабажина (Народ, 1893, 23—24, ст. 324—5).

З поводу споминів д Невестюка (підпис: „Українець“. Народ, 1893, 18).

XXIX

Интерес галицько-руської літератури, за підписом: М. Гордієнченко. („Народ“ 1893, 10, 12 і 13, 14, 16). До сего й статейка „Просьби до д. Коцовського (Народ, 1893, 17).

Листи на Наддніпрянську Україну (Народ, 1893, 15—22, 1894, 1 2).

Найгірший ворог наш (необразованність. Народ 1893, 17).

Наша полеміка. (без підпису. Народ, 1893, 18).

Наука від практики західних соціалістів (Народ, 1893, 15).

Нова українська програма („Profession de foi молодих Українців. Статейка без підпису. Народ, 1893, 10).

Нові брехні в „Правді“ (без підпису. Народ 1893, 18).

Паралелі по обох боках Збруча (Народ, 1893, 19 і 20, 23 і 24).

Політика і економічні справи (без підпису. Народ, 1893, 21).

Початок „Українсько-руської Академії Наук“ (Народ, 1893, 11. Статейка без підпису.

Про Брацтво Христителів або Баптистів на Україні. Написав Михайло Драгоманов, бувший учитель у Вищому Училищі в Києві. Коломия, 1893. Заходом М. Павлика. Мала 8", ст. 1—21. Статя була перше печ. у „Хліб“ 1892, 21—22, 23—24 і 1893, 1.

Розумний примір. (Народ“ 1893, 5. Про вживане фр. соціалістами мужицких мов. Статейка з підписом Ред.)

Слівце з поводу „Profession de foi молодих Українців („Народ“ 1893, 23 і 24)

Слівце про цинізм у літературі (Народ, 1893, 17).

Совістність „Правди“ („Народ“, 1893, 17).

Соняшний Промінь. Повість Василя Чайченка (Рецензія) „Народ“ 1893, 7, 8.

Соціальний рух і селяне („Народ“ 1893, 18).

Сфінкс, що вважа себе Едіпом. („Народ“ 1893, 12 і 13. З поводу некролога Карачевского-Вовка).

Твори Василя Чайченка. Критичний огляд. („Народ“, 1893 22, 23 і 24)

Українство перед Польщею та Росією („Народ“ 1893, 3, 4).

XXX

Шевченко в чужій хаті его імені („Кобзарь Т. Шевченка“, вид Тов. ім. Шевченка) „Народ“ 1893, 10, 11, 15)

Французські селяне і соціалізм (Народ, 1893, 22).

Церковне панство а світські чоловіколюбці (Хлібороб, 1893, 4).

1894.

Балаканина Барвінського (Народ, 1894, 20).

Біблія або Старий Заповіт (Передмова до перекладу статі М Верна) Народ, 1894, 11 і 12.

Віймки з народної літератури українсько-руської XIX віку. Для вищих клас середніх шкіл уложив Ол. Барвінський (Рецензія) Народ 1894 9.

Виять несполітична політика! („Народ“ 1894, 5) Тут же і его точки для помирення Русинів і увага про зїїзд 19 марта т. р.

В справі згоди між рускими партіями (Народ, 1894, 7 і 8).

Два учителі (К. І. Полевич і О. Ів. Стронін). Спомини (Народ, 1894, 11—15).

Дотепи проф. Ом. Огоновського (Народ, 1894, 11 і 12).

З поводу статі д. Франка: „Шевченко героєм польської революційної легенди“ (Житє і Слово, 1894, II, 159—160).

Konstantin Kawelins und Iwan Turgenjews social-politischer Briefwechsel mit Alexander Herzen. Mit Beilagen und Erläuterungen von Prof. Michail Dragomanow. Autorisirte Uebersetzung aus dem Russischen von Dr. B. Minzès. Stuttgart, 1894. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger (Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten, herausg. von Theodor Schiemann. Vierter Band) B. 8°, ст. I—XVI+1—232.

Лист до ш. редакції „Зорі“ (в справі Чубинського. „Зоря“ 1894, 9, ст. 216).

Листи на Наддніпрянску Україну Михайла Драгоманова. Видане редакції „Народа“. Коломия 1894. 8°, ст. 1—199 (Тут є й передрук із „Буковини“). Ост. помітка: Софія, 26 Дец. 1893.

Л. Н. Толстой. Царствіє Божіє вewnątrz васъ (Рецензія) Народ, 1893, 17, 18 і особною книжечкою Коломия, 1894, 8°. ст. 1—27. Видав М. Павлик. Помітка: Vaucresson (коло Парижа) 18 авг. 1894.

Матеріали для історії віршів українських. Зібрав і впорядкував М. Драгоманов. („Житє і Слово“. Вістник літератури, історії і фольклору. Редактор: Іван Франко. Львів, 1894, Вел. 8¹. Т. ст 36—48, 436—453; I. Вірші про речі церковні. II, 61—68 205—216. II. Пісні про громадські справи.

Наукові методи пр. Сумцова (Житє і Слово, 1894, I, 152—153).

Наші пекучі справи (Новорічна розмова з земляками) „Народ“ 1894, 4.

Непорозуміння між проф. Ом Огоновским і его наукою (Житє і Слово, 1894, I, 478—481).

Нова іграшка з іменем Шевченка (Про проєкт „Общества им. поэта Шевченка“ у Росії) „Народ“ 1894, 5.

Оповідання про заздрих богів. Написав М. Драгоманов. Передрук із „Хлібороба“. Коломия, 1894. Заходом М. Павлика. 16°, ст 1 54. Помітка: 1 янв. 1894.

Петербурські українолюбці („Народ“ 1894, 6).
Підновлена рутенщина (Бесѣда Мончаловского за 1893) (Народ, 1894, 3).

Політика принципіальна і політична (Народ, 1894, 1).

Противопівська сатира і сектанти на Україні. (Житє і Слово, 1894 II, ст 153—155.

Prof. Dragomanow i „nihilizm“ rosyjski (Kurjer Lwowski, 1894, nr 250) Лист Др-ва є поводу книжки Заленского „Geneza i rozwój nihilizmu w Rosji“.

Рай і Поступ (Народ 1894, 6—12 і особною книжкою, вид. ред. „Народа“, Коломия 1894. 16¹, ст. 1—160. Тут є додаток: „Хронологічна таблиця, або часовий показ важніших пригод у поступу людства“.

Розбір Думи про бурю на Чорнім Морі (Сумцова — Житє і Слово, 1894, I, 302—303.

Росія перед переменою уряду (Рецензія книжки A Westländera Russland vor einem Regime-Wechsel) Народ, 1894 22.

Словце філософу „Бесѣды“ (Народ 1894, 13 і 14).

Старі потреби перед новим царем (Народ, 1894, 20) і особно п. з.

Старі потреби перед новим царем. Написав М. Драгоманов. Видане редакції „Народа“. Львів, 1894. 16°, ст. 1—8.

Старі хартії вільности. (Історичні начерки. „Жите і Слово“ 1894, I ст. 102—115, 238—258 (I. Вступні замітки); II. 107—125 252 264, 451—473 (II. Середньовічні англійські хартії). То само по болг. п. з. Старитѣ харти за свободата („Българский Прѣгледъ, Річник I. 1893, Дек. 56—71; 1894. Фебр. 59—73, Априлий 69—80, Юлий, Августъ 22)—232., Дек. 42—52 (річник II). Конець статі не був написаний ані для Ж. і Сл. ані для Б. Пр.

Стілізація незгоди („Народ“ 1894 6).

Ще раз „Бесѣда“ О. А. Мончаловского. (Н. 1894, 7 і 8).

1895.

Дрібніщі писаня М. П. Драгоманова (найдені між его паперами: I. Наукова вартість „Історіи Лит. рускои“ проф. Ом. Огоновского II. Словарь рос. укр. М. Уманця і А. Спілки (1893). III. Дневник Шевченка — не в оригіналі. IV. Французсько-російське женихане). „Народ“, 1895, 17.

Відповідь Михайла Петровича Драгоманова (тим, хто згадав его в час спомину его 30-літної літ. діяльн. „Народ“, 1895, 3—4).

Відповідь М. П. Драгоманова на привіти європейських учених (Народ, 1895, 10).

В справі Угорської Руси (Народ, 1895, 11 і осібно п. з. В справі Угорської Руси Посмертний голос М. Драгоманова. Видав М. Павлик. Львів, 1895. 16°, ст. 1—13.

Из листів М. П. Драгоманова до Л. М. Драгоманової про Австро-Угорську Русь („Народ“ 1895, 15—16).

Матеріали і замітки до історії життя і слова на Україні. (Жите і Слово, 1895 I). 1. Лист М. Ів. Костомарова до М. П. Драгоманова (336—339) 2. Дві шутки М. Ів. Костомарова (339—341). 3. Лист Українки до Герцена (341—343). 4. Освіта на Україні в XVIII ст. (343) 5. До історії української хлопоманії (344—348). 6. Дві студентські пісеньки з Кієва 1863 р. (348—350). 7. Народний театр на Україні (350). 8. Непевний варіант думи (350—351).

Michail Bakunins social-politischer Briefwechsel mit Alexander Iw. Herzen und Ogarjow. Mit einer biographischen Einleitung, Beilagen und

Erläuterungen von Prof. Michail Dragomanov. Autorisirte Uebersetzung aus dem Russischen von Prof. Dr. B. Minzès. Stuttgart, 1895. Тамже. Вел. 8°. ст. I—CVIII+1—420.

М. П. Драгоманов і українська молодіж (Лист кружка молодих українців до М. Драгоманова і одповідь на него. „Народ“, 1895, 15—16).

Нові варіанти кобзарських співів. Передав з замітками М. Драгоманов (Посвята Л. П. К.) П. Записі Порфира Мартиновича Ж. і Сл. 1895, II. ст. 14—34.)

Нові слова в „Правді“. („Народ“, 1895, 11).

Погляд М. П. Драгоманова на українську історію (Его стаття по поводу переписки д. Куліша с Крашевским і Павликом. „Народ“, 1895, 17).

„Порабощающий ся Народъ“ (рецензія брош. „Порабощаемый Народъ“) Народ, 1895 5.

Про волю віри. Написав М. Драгоманов. Переклала з великоруської рукописі Н. С. Ж. Видав М. Павлик. Ц. 15 кр. Львів, 1895. Друкарня ім. Шевченка. 8°, ст. 1—45.

„Старі хартії Вільности“. Написав М. Драгоманов. Ціна 30 кр. Львів. Накладом Редакції „Житя і Слова“ 1895. З друк. Інститута Старонігіїєського. Вел. 8°, ст. 1—91 Сю політичну працю М. П-ча повинен мати в руках усякий Русин, що хоче політикувати.

Увага: У „Товариші“ напечатаний тільки I уступ статі „Сміх і горе“, — II і III у мене в рукописі, бо „Товариша“ більше не вийшло.

Загальні покази М. П-ча про его праці.

Athenaeum (Лондон) Рецензії на праці по етнографії України.

Багато заміток, перекладів і рецензій в Mélusine, Tradition, Archivio per lo studio delle tradizioni popolari.

Литературное движеніе въ Литвѣ.

Rivista Europea 1873—76. Рецензії на праці по етнографії України.

Париж. Фольклорний конгрес 1892: реферат про українські справи.

The last menestrel of Ukraina. (Лонд. Athenaeum, про О. Вересая).

Фольклор. Чимало монографій по фольклору в різних слав. виданнях під ріжними псевдонімами.

Чикаго. Фольклорний конгрес у 1893: реферат про українські справи(?)

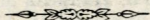
Видання М. П-ча.

Лихі льуде. Повість. З виданьня „Громада“ Женева, 1877. 8°, ст 1-85. Се є III т. „Громади“.

Пан народольубець. Повість. Виданьня „Громади“. Ж. 1879. 8, ст. 1—44. (Перепечатка із „Правди“).

Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії. Женева Українська Друкарня 1890. Мала 8°, ст. 1—248. (Передне слівце М. Др-ва).

Хиба ревуть воли як јасла повні? Роман з народнього життя П. Мирного та І. Білика. Женева, 1880. 8°, ст. 1—418.



Деякі поправки й додатки.

ст. 44 р. 13—14 знизу

напечатано :

повинно бути :

Із Харківської гу-
бернії

Від старших Укра-
їнців унів. міста
N. N.

ст. 44 р. 11—12 знизу, пропустити :

Від старших українців.

ст 46 р. 5 знизу

напечатано :

повинно бути :

перед тим

| на переді Альбома



До юбилейних дарунків і адресів.

По плану юбілея, вийшло неясно котрий дарунок до котрого адресу. Через те означуємо се тут.

Привіт ст.	Дарунок
52—53. Від укр. ху- догів	Конторка для писання (ст. 45).
53—54. Від ст. Укр. унів. гор. N. N. .	Лисенкові твори (ст. 44).
55—57. N. N-ці . . .	Альбом України (ст. 46)
57—58. Из. кїевскої губ.	Ящик на письменні знадоби (ст. 45—46).
58—59. Під мол. унів г. N. N.	Портфель на рукопи- сі, стінний (ст. 44).
59—61. Из. Херс. губ.	Книги (ст. 43).
62—63. Від ст. Укр. ун. г. N. N.	Срібний якір (ст. 45).
63—64. Из. Бессараб. губ.	Книги (43).
65—66. Від. мол. ун. гор. N. N.	Срібний розрізний ніж (ст. 45).
66—67. Від гурту У- країнок унів. гор. N. N.	Альбом видів Кїева (ст. 48).
68—72. Від прихиль- ників і ровесників.	Портфель ручний (ст. 44).
72—74. Від унів мол. в N. N.	Альбом картин Рѣ- пина (ст. 48).
76—82. Из. Черн. губ.	Портрет Шевченка (ст. 47).

До ст. 206.

В „историческое основаніе“ малор. національної індивідуальности Др-ов вірив бодай на рівні з такою-ж основою великорускої індивідуальности, — і для України він домагався не волі „вибору національности“, а волі розвитку. Що він уважав Україну бодай на тільки Русю, що й Великоросію, про те ніщо й розказувати, так що Україні не конче би й вертати до „Руси“ д. Яворского, — навіть якби Др-ов бажав був для неї політичного сепаратизму. Тоді, по такому самому праву, можна би великорускій „Прованс“ вертати до Русі — української. Ми вже й не кажемо про те, що говорити таке за Великорусь, д. Яворскому, Малорусину, претенсіонально, а що до Др - ва і неправдиво, бо як знаємо, він думав про федеративний устрій Русей. Рівнати Др - ва з Наумовичем можна хиба в справі популярної літератури і діяльности серед простого народу, тай тут вони дуже розходилися; в усім инчім сі діячі не доповняли себе, а виключали.

до ст. 229.

Бажання Др - ва що до російської України не були такі скромні: він хотів повної волі України в купі з волею усеї Росії (значить, не як до звіль остаточної) хоть і розумів, що до тої волі треба йти поступово і користувати ся і теперішними і дальшими перехідними обставинами.

До ст. 236.

На ділі сам Др - ов клав велику вагу на людську волю і людські ідеали, а в німецькім соціалізмі чи Марксізмі сачив іменно економічні хиби — котрі, по єго думці, виходили з ограничености району фактичних даних, на яких Марке побудував свої погляди. Політично, Др - ов розходився з Марксістами, як федераліст із централістами.

До ст. 260 і дд.

Україністство Др - ва було чисто культурне; еволюція єго тут подана не точно, і терміни: „українофіл“, „свідомий Українець“ приложено до Др - ва по новішим поглядам молодих народців. Про дійсну національну еволюцію у Др - ва див. єго Австро-р. Спомини, I.

До ст. 267.

Різко й енергично критикував Др - ов тих що в загалі противили ся поступови, а не тільки єго власним гадкам.

До ст. 272

У Др - ова, серед „поступових думок“ колективістична теорія займала не багато місця; „поступу“ він бажав на всіх полях людського життя.

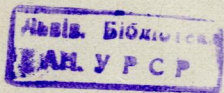
До ст. 288 і дд.

Др - ов відкрив російську літературу (поступову) зовсім не одним гал. народовцям, а і москвофілам, котрі єі до него знали ще менче ніж народовці. Галицькі москвофіли сильно виступали протів культурности рос. літератури, проповідуваної Др - вим, а і доси вони не встигли собі вевести тої культурности. Упрямість народовців що до рос. літератури зломило зовсім не одно те, що наукові твори Др - ва були писані по рос, — вони їх не любили і не читали в оригіналі, а зрештою мали з них укр. резюме у „Правді“. Упрямість їх була зломана дійсною культурністю рос. літератури, — правда, проповідуваною найзавзятіше Др - вим — та тим, що в тій літературі вони найшли й багато інших праць Українців: Куліша, Костомарова, Гоголя і т д

До ст. 305.

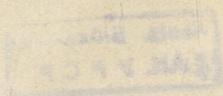
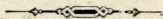
Переклад віршів Гейне:

Пропавше місце у війні за волю
Я займав в'рно тридцять літ,



Я боровся без надії, що побіджу,
Я знав, що здоров домів не верну.

Порожнє місце? — Рани зіяють,
Один паде, другі наступають,
Та я паду непобіджений, і моє руже
Не зломилося, — тільки зломилося моє серце.



И-34.394

Ф | VII |
Д 721